

СТАТТІ

Питання української медієвістики

А. О. ГУРБИК (Київ)

Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми)*

Початковий період української козаччини та оформлення її військово-політичної організації - Запорозької Січі - є одним з актуальних і недостатньо досліджених аспектів вітчизняної медієвістики. Головною причиною незадовільного стану наукової розробки даної проблематики є не лише відсутність достовірних свідчень, а й загалом досить бідна джерельна база з історії українських козаків кінця XV — першої половини XVI ст.

Продуктивним в подальшому дослідженні теми, на нашу думку, може бути, з одного боку, комплексний аналіз наявних свідчень з широким залученням усіх можливих побічних даних, а з іншого, виявлення нових джерел², як писемних (особливо в архівосховищах Туреччини), так і археологічних (необхідним стає застосування підводної археології, оскільки Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Покровська Січі в 50-х роках нашого століття були затоплені водами Каховського водосховища).

Історіографія названої проблеми свідчить, що остання відзначається різноманітністю поглядів дослідників на ранню історію Запорозької Січі. Найбільш дискусійними на сьогодні є дві групи питань. Перша пов'язана з дилемою: чи була Томаківська Січ першою військово-політичною організацією українських козаків чи ні? Деякі українські (Ю. А. Мицик, В. Я. Сергійчук, Н. М. Яковенко)¹ та польські (В. Серчик, Л. Підгородецький, Є. Топольський)² дослідники, продовжуючи історіографічну традицію, що йде з часу виходу праць О. Рігельмана, Д. Бантиш-Каменського та ін.³, однією з перших Запорозьких Січей вважають замок Д. Вишневецького, який існував на острові Мала Хортиця в середині 50-х років XVI ст. Хоча ще Д. І. Яворницький з певною аргументацією заперечував існування Хортицької Січі, не називали Січчю хортицьких укріплень також Л. В. Падалка, В. Антонович та інші дослідники⁴.

Інший погляд на проблему обстоюється в узагальнюючій десяти томній "Истории Украинской ССР" та останній колективній праці "Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.)", а також у працях В. О. Голобуцького, Г. Я. Сергієнка, В. О. Щербака й автора даного

* В основу статті покладено матеріали, почерпнуті з польських архівів і бібліотек, їх використання стало можливим завдяки підтримці Каси ім. Юзефа Мянвського, Фонду підтримки науки (Варшава) та Фонду допомоги незалежній польській літературі і науці (Тоурнан-ен-Бріє, Франція), яким автор висловлює ширю вдячність.

² Важливою в цьому відношенні є робота: Н а л и в а й к о Д . Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — 494 с.

дослідження⁵, які місцем першої Запорозької Січі схильні вважати Томаківку. Хоча В. О. Голобуцький все ж, розуміючи недостатню аргументованість своїх висновків в останньому виданні своєї монографії (Київ, 1994), обережно зауважував, що "проблема датування виникнення Запорозької Січі та місця, де вона вперше зародилася, залишається відкритою" і "належить до найбільш складних у науці"⁶.

Другий дискусійний блок проблем пов'язаний з часом заснування Запорозької Січі. Причому хронологічний проміжок, в якому історики визначали початок Січі, досить значний. Так, крайні погляди віддалялись один від одного майже на сто років. Зокрема, як відмічав ще М. С. Грушевський, аналізуючи історіографічний аспект проблеми, Д. Каманін твердив, що Січ на Тавані була створена наприкінці XV ст., а О. Яблоновський не визнавав існування Запорозької Січі і в другій половині XVI ст.⁷

В сучасній історіографії розрив між полярними поглядами дещо скоротився, хоча розбіжності все ще залишаються значними й охоплюють період у півстоліття (від 30-х до 70-х років XVI ст.). Причому майже ніхто з дослідників не наважувався назвати не те що рік, а й десятиліття заснування Запорозької Січі, а називали, як правило, декілька десятиліть. Зокрема, В. Голобуцький писав, що Січ виникла "можливо, в 30—50-х роках XVI ст."⁸, К. Гуслистий та О. Апанович — "приблизно на початку другої половини XVI ст."⁹, останні узагальнюючі праці з історії України початку 90-х років нашого століття — "в середині XVI ст."¹⁰. Деякі історики відносили час виникнення, зокрема Томаківської Січі, до пізнішого періоду, що було продовженням історіографічної традиції, започаткованої М. С. Грушевським. Вчений твердив про "розвій Січі" в 70—80-х роках XVI ст. " Щоправда, вказана хронологія дещо поправлялась, і сьогодні вітчизняні історики твердять, що виникнення Томаківської Січі припадало на 60—70-ті роки XVI ст.¹²

Аналіз стану наукової розробки порушених проблем свідчить про відсутність єдиного погляду на їх вирішення. Хоча, вважаємо, що не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані при висвітленні розглядуваної теми, що поряд із значною її актуальністю робить необхідним написання даної статті.

То ж перейдемо до конкретно-історичного розгляду документального матеріалу. Перші джерельні свідчення про козаків Поділля та Київщини припадають на рубіж 80—90-х років XV ст., а під 1499 р. вже згадуються козаки, які ходили Дніпром на промисли "до Черкас і далі"¹³. Ось ці перші зафіксовані документально козаки-провідники та козаки-уходники, вихідці з міст і волостей (переважно України й частково Білорусії), які спочатку на сезон, а згодом і надовше поселялися за порогами Дніпра, і були прообразом пізніше зафіксованих джерелами "запорозьких" козаків.

Уходництво в таких віддалених від південних українських замків (а значить недостатньо захищених) місцях становило велику небезпеку з боку турецько-татарських військ, вторгнення яких в Україну з кінця XV ст. стають систематичними. Тому козаки і під час господарських робіт носили зброю. Як писав посол австрійського імператора Ерїх Лясота, який у 90-х роках XVI ст. подорожував козацькою Україною, що кожен там, "їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку — і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає"¹⁴.

Постійна загроза турецько-татарських вторгнень спонукала козаків до об'єднання у ватаги, громади і товариства. Ними будувались укріплені поселення, городки і невеликі січі, перебуваючи в яких, можна було б відбити напади кримчан. Вже як мінімум у 20-х роках XVI ст. такі поселення були засновані аж поблизу татарських кочовищ, з приводу чого хан Са-

гіб-Гірей скаржився в 1527 р. литовському уряду¹⁵. В 40-х роках вже черкаські уходники скаржилися великому князю литовському на намісника Андрія Пронського з приводу заборони їм будувати подібні городці в пониззі Дніпра на Орелі й Тясминах¹⁶. А на початку 50-х років XVI ст. у районі порогів та островів згадувалося більше 30 уходів і станів, які контролювалися черкаським старостою. Серед них, зокрема, "уход на Ревучом", "Вольнеч а Ненасытец", "уход Бозавлук", "уход Томаховка", "уход на Тавани" та ін.¹⁷. Причому термін "стан", який у даний період все ширше вживався для означення поселень, передбачав (на відміну від уходу) не сезонне, а постійне перебування козаків у даному регіоні.

Про те, що козацькі ватаги в другій половині XVI ст. вже постійно залишали в уходах і станах певні залоги, свідчив і сучасник, польський історіограф Мартин Бельський (бл. 1495—1575). Він, зокрема, писав, що козаки "на Низу спільно займаються ловлею риб, там же їй на сонці без солі сушать і тим літо там живуть, а на зиму до міст близьких розходяться, яко до Києва, Черкас та інших, човни свої на острові у безпечному місці на Дніпрі, де, поховавши і декілька сот чоловік там залишивши на кореню, як вони кажуть, при стрільбі, бо мають і дела (гармати. — Авт.) свої, яких на турецьких замках набрали і в татар відняли"¹⁸. Проте час, коли окремі козацькі городці та невеличкі січі, які, проіснувавши понад сто років у розрізненому вигляді, об'єдналися у велику Запорозьку Січ, з прийнятною точністю дослідникам визначити ще не вдалося.

Дотичним до хронологічного аспекту вказаної проблеми є й питання про причини виникнення Запорозької Січі, що, вважаємо, було результатом як значних зрушень у тогочасному українському суспільстві, так і кардинальних кількісних та якісних змін у козацтві й стало важливим етапом в його історії. Під цим кутом зору і розглянемо проблему створення Запорозької Січі.

Тож де? Коли? І чому? виникла остання. Для прихильників визнання Хортицького замку першою Запорозькою Січчю подібних питань не існує. Хоча в джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо цього, а використовуються в основному побічні аргументи. Так, твердиться, що на Хортиці були нібито січові укріплення. Але якщо бути точним, то документальні матеріали фіксують тут в середині 50-х років XVI ст. не "січ", а "городок" або "замок". Також гіпотетичне припускається, що "саме сюди стягувались козаки" перед походами та поверталися з останніх. Але знову ж, як показують дослідження Ш. Лемерес'є-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Д. Вишневецького навіть "козаки" майже не згадуються, крім фрагменту військових дій поблизу Азова, не кажучи вже про "січовиків". Натомість воїни "Дмитрашки" найчастіше іменуються "руськими" або "невірними". Хоча ті ж джерела в інших випадках неодноразово згадують "польських", "московських" і "руських" "козаків"¹⁹.

Крім того, зазначимо також, що жодне з відомих нині джерел у середині 50-х років XVI ст. не лише прямо не згадує "Січ", але й не дає можливості помітити на Хортиці ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Натомість же Д. Вишневецький у документах охарактеризований як одноособовий володар, а не обраний січовиками поводитир. Та й сам польський король Сигізмунд II Август (1548—1572) в одному із своїх листів до Д. Вишневецького (який Д. І. Яворницький датував весною — літом 1557 р.) підкреслював ще й антикозацьку спрямованість збудованого замку: "Для удержання лихих людей — шкодников..., не допуская Козаков делать зацепок чабанам и шкодить улусам турецкого царя"²⁰.

З іншого боку, якщо визнати все ж існування в 50-х роках XVI ст. військово-політичної організації козаків — Хортицької Січі, то виникає

цілий ряд запитань. Зокрема, де поділася ця організація після зруйнування Хортицьких укріплень? Чому козаки одразу ж не перенесли Січ в інше місце? ^{3*}. Хоча достеменно відомо, що наступні Січі (починаючи з Томаківської) швидко переносилися на інший острів і продовжували своє життя. У випадку ж із "Хортицькою Січчю" ми маємо непояснену (тривалістю в декілька десятиліть) перерву між останньою (середина 50-х рр.) та Томаківською Січчю, безпосередні звістки про яку з'являються в джерелах лише з початку 80-х років XVI ст.

Таким чином, в світлі наведених аргументів, досить проблематичною видається ідея визнання "Хортицького замку" Вишневецького першою Запорозькою Січчю.

Натомість детальний аналіз джерел свідчить, що все ж першою більш-менш достовірно зафіксованою джерелами організацією козаків за порогами була Томаківська^{4*} Січ. Вона існувала на однойменному острові, який в давнину ще називали Бучки, Буцький^{5*}, Дніпровський і Городище.

Вигідне розташування Томаківки та розгалужена сітка водних перешкод робили острів зручним пунктом для укриття козаків і створення на ньому Січі. І дійсно, затвердженням М. Бельського, запорожці протягом тривалого часу використовували острів, "званий Томаківка, на якому здавна низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок" ²¹.

Проте відсутність прямих відомостей не дає підстав достеменно точно визначити час заснування Томаківської Січі. Тому в даному питанні слід більше уваги приділити аналізу побічних даних. А вони свідчать, що в першій половині XVI ст. Запорозької Січі на Томаківці чи в будь-якому іншому місці не існувало. Як відомо, пропозиція черкаського старости Євстафія Дашковича (1514—1535 рр.) на Піотрковському сеймі 1533 р. про доцільність будівництва фортеці на одному з дніпровських островів із залогою 2000 козаків хоча й отримала схвалення, але, як писав М. Бельський, "з неї нічого не вийшло". Не зафіксувало Запорозьку Січ жодне з відомих джерел і в 50-х роках XVI ст. Так, ревізори Черкаського староства, які на початку 50-х років XVI ст. описували землі Запорозжя, жодним словом не обмовилися про конкретний більш-менш укріплений козацький фортпост. Хоча в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, "уход Томаховку" ²². Не помітити укріплень Січі з розгалуженою мережею господарства (оранка, борті, човни і т. п.) вони просто не могли. Певно, в той час у названому регіоні дійсно був лише "уход".

Подальші події — будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х років XVI ст. та його розгром влітку 1557 р. теж не дають підстав для твердження про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, який був розташований південніше (десь на 50 км) і про який французький інженер Гійом-Левассер де Боплан (бл. 1600—1673) писав, що з нього "видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані" ²³. А якщо це так, то й острів Томаківка з Січчю не міг би залишитися непоміченим з Хортиці.

Відсутні відомості про утворення та існування великої Січі на Запорозжі і в наступне десятиліття. Немає таких свідчень ні в джерелах, пов'язаних з останніми роками життя та діяльності Д. Вишневецького (початок

^{3*} Переселення частини козаків з Хортиці на острів Монастирський у 1557 р., думаємо, не можна вважати перенесенням Січі, оскільки укріплення на останньому почали зводитися лише починаючи з 1562 р. (а що до цього там було?) та й подальша їх доля після смерті Д. Вишневецького невідома.

^{4*} Назва Томаківка могла походити від татарських слів "тамак" — гирло, або "тумак" — шапка.

^{5*} Буц — втікач.

60-х років), ні в листі Сигізмунда II Августа, спеціально адресованому запорожцям (кінець 60-х років). В останньому, зокрема, король писав: "Козакам — тым, которые... зъехавши, на Низу, на Днепре, в полях и на иных входах перемешкивают свовольно живучи" аби вони "с поля, с Низу и зо всех уходов, до замков и мест наших вышли" (1568 р.)²⁴. Тобто неодноразово підкреслюється розпорошеність поселень запорожців (а основною формою останніх називається все той же сезонний "уход").

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х років XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 р. польський король) почав проводити жорстку політику по підпорядкуванню Запорозжя. Передбачалося витіснити козаків з даного регіону, частину з них взяти на королівську службу, а найбільш непокірних знищити. Своім універсалом від 4 квітня 1578 р. Баторій зобов'язав усіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воєводі князю К. Острозькому (бл. 1526—1608) виганяти козаків "з Дніпра" (замітимо: не з Січі) і "на горло карати". Паралельно вводилися санкції на торгівлю з козаками боєприпасами, харчами та заборонялося запорожців "у себе приховувати". До цієї кампанії передбачалося залучити і турецько-татарські війська. Причому в листах останнім Баторій сповіщав, що труднощі у боротьбі із запорожцями ще й у тому, що Польща не має в даному регіоні фортець (про великий укріплений козацький табір теж не згадується, хоча якби він існував, то в контексті зазначених подій про нього б обов'язково згадали чи турецька, чи польська сторони)²⁵.

Заходи князя К. Острозького та похід любельського воєводи Яна Гарла (1578 р.) проти запорожців не дали бажаних результатів. "Ускромить низовців" так і не вдалося²⁶. Труднощі боротьби по підпорядкуванню козаків визнавав згодом і сам польський король. У 1579 р. на слова татарського посла, який "на низовців скаржився, просячи аби їм король заборонив шкоди чинити", останній відповідав, що "то люди свавільні і карати їх важко, а також якщо король зможе, то заборонить їм (запорозжцям. — **Авт.**)"²⁷. Щоправда, під тиском королівських військ, як зазначав Бельський, "і на той час, коли король Стефан хотів їх (козаків. — **Авт.**) зовсім вигубити, (вони. — **Авт.**) пішли до Москви, до тих інших козаків"²⁸.

Думається, що військові дії проти запорожців були малоефективними перш за все через розпорошеність козаків на великому просторі Дніпра та відсутність єдиного центру — Січі, здобути яку Польща в даний час все ж мала достатньо сил (оскільки вже в 1579 р. Баторій оголосив війну Росії, а польська армія захопила ряд російських міст). З іншого боку, Баторій міг піти і на компроміс з козаками, щоб використати укріплену фортецю на Дніпрі в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 чол.)²⁹.

Викладений матеріал, думається, дає підстави твердити про те, що практично і в другій половині 70-х років XVI ст. на Запорозжжі не було великої Січі. Козаки в даний період переважно розселилися по уходах, городцях, невеличких січах і не були ще згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей був зафіксований в Хроніці Бельського, який радив королю взяти запорожців на службу, "а щоб було плачено їм і нехай би там, на Дніпрі, мешкали.., по островах, як и х там є к і л ь к а (розрядка наша. — **Авт.**), а так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять"³⁰. Наведені відомості в Хроніці містяться між подіями 1574 і 1575 рр. Проте, думається, що цей уривок Хроніки, який іменується "Про козаків", відноситься до пізнішого часу, оскільки тут же згадуються каральні акції С. Баторія проти запорожців другої половини 70-х років XVI ст. (В. Голобуцький твердив, що цей сюжет, навпаки, стосувався ра-

нішого періоду: Назв, праця. — С. 124). Нам важливо тут відзначити той факт, що і в даний період Січ не згадується, а описується кілька укріплених островів. Далі Бельський їх визначає так: "Острів один, який звать Кохане, між порогами, 40 миль від Києва, на кілька миль вздовж, на якому чуючи козаків, татари не так легко до нас переправляються, бо з нього кременецький і кучманський броди можуть їм закрити"³¹. "Інший острів неподалік, — зазначається в Хроніці, — званий Хорчика (Хортиця. — Авт.), на якому Вишневецький перед тим мешкав"³². І, нарешті, третім Бельський називає Томаківку, на якому "низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок". Про це йдеться і в іншому місці Хроніки: "Є там (на Запорожжі. — Авт.) деякі острови дуже укріплені, на яких козаки мешкають, і між іншими - Томаківка"³³.

Таким чином, можна констатувати, що в середині 70-х років XVI ст. джерела ще не вирізняли однієї великої Січі, а фіксують наявність декількох островів, на яких мешкали козаки. Не згадується і сам термін "кіш" щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському цей термін (під ним розумівся укріплений табір) був добре відомий і він його неодноразово використовує у своїй Хроніці. Вперше під 1589 р., коли 18 серпня татари вторглися "до Подоля і до Русі", то тоді, сповіщає хроніст, "під Тарнополем кіш (kosz) мали"³⁴ (тобто центральний укріплений табір, звідки пустошили навколишні землі). Такий же кіш татари "мали під Константиновим" під час вторгнення на Волинь в 1593 р.³⁵ Тому прочитання В. Голобуцьким та іншими дослідниками місця поселення козаків, зафіксованого в Хроніці "па korzeniū"^{6*} як "на коші"³⁶, не досить точно відображає описувані реалії. Тут, вважаємо, автор Хроніки вживає інший термін, який слід читати як "на кореню". Можливо малося на увазі постійне поселення на відміну від сезонного "уходу". Вказаний термін був широко вживаний в Україні XVI ст. Коли поселення зводилося на новому місці, то в документах часто писалося про оселю "на сырром корени". Похідним від цього слова згодом, можливо, стали козацькі курені. Таким чином, кіш Бельському був відомий, але він у середині 70-х років ще не застосовувався щодо укріплених поселень козаків.

Невідомий хроністу був і кошовий отаман Запорозької Січі. Хоч автор Хроніки посаду отамана в середовищі запорожців фіксує, коли пише про доцільність взяти козаків на оплачувану службу, щоб вони "гетьмана від короля мали, а сотники і отамани (batamani) аби присягали"³⁷. Численність отаманів свідчила або про деяку кількість кошів з відповідними кошовими, або ж про курінних отаманів — керівників розпорощених по різних островах куренів, що є більш вірогідним.

У конкретно-історичній частині Хроніки теж відсутній термін "кошовий отаман", хоча Бельський і описує діяльність деяких з козацьких ватажків. Так, під 1575 р. він змальовує жорстокий похід козаків на татар "з **вождем** своїм Богданком"³⁸. У 1577 р. у боротьбі за молдавський господарський стіл на боці І. Підкови воювали козаки, "над якими **гетьманом** був Шах"³⁹ та ін.

Перший більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріпленням і козацькою радою маємо лише для початку 80-х років XVI ст. Він подається польським істориком Бартошем Папроцьким (бл. 1543—1614), який описав поїздку на Запорожжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній після зустрічі з послами "від низових козаків, які запорозькими молодцями зуться", прибув на початку 80-х років XVI ст. на південь України, "до Канева з почтом немалим слуг своїх і гайдуків й став

^{6*} Польське "korze□" перекладається — "корінь" (Польсько-російсько-український словник. - Київ; Львів, 1991. - С. 115).

на ріці Дніпрі"⁴⁰. Далі "знову мол од ці-запорожці, бачачи його, послали до нього послів"⁴¹. Далі Зборовський "їхав до Черкас, з Черкас до Пекли ріки і хотів йти під Путивль замок". Проте, вступивши знову в переговори, "козаки радили йому аби їхав до війська" в Січ⁴².

Як бачимо, Запорозька Січ першої половини 80-х років XVI ст. контролювала значну територію від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків — Канева і Черкас, а січовики вільно пересувалися в даній місцевості, вступаючи в переговори з королівськими посланцями. Цікаво зазначити, що урядовці Речі Посполитої в даний період поважно ставилися до представників Січі. Той же Зборовський неодноразово посилав січовикам "упоминки і гроші". А козаки, в свою чергу, порівняно вільно почувалися у відносинах із старостами південноукраїнських замків і навіть дозволяли собі "нехтувати обіцянками старости пограничного, який їх відмовляв від служби Зборовському, до себе намовляв, великі ласки від себе самого і короля їм обіцяв"⁴³.

У подальшій подорожі шлях Зборовського пролягав "до порогів, де р и ц а р і — л ю д и мешкають (розрядка наша. — Авт.), там є місце на Дніпрі, - як сповіщає польський шляхтич, - важке для просування, бо ті пороги з великих скал, через які вода яко куди з високих гребель спадає і там не може ніхто проїхати, крім козаків"⁴⁴. У районі порогів польський загін натрапив на передову козацьку заставу, яка контролювала підступи до Січі. "Там же з Яволжаного (Таволжанського. — Авт.) урочища хотіли йому (Зборовському. — Авт.) дати козаки битву, коли... узрили при ньому гайдуків; розсудили то собі..., ніби їх з направи королівської хотів вигубити". Проте, з'ясувавши, що поляки їдуть у Січ "на завдання послів..., направили 80 козаків, які його (Зборовського. - Авт.) перепроводили через пороги, яких є там 12"⁴⁵. Щоправда, "деякі шляхтичі, злякавшись тих страшних перевозів^{7*}, вернулися назад"⁴⁶. Спускаючись далі по Дніпру, Зборовський оповідав, що "там недалеко є замок Хортиця, який був Вишневецький поставив". Зазначимо дивну обставину: шляхтич сповіщав про замок, як про існуюче укріплення. Можливо останній на початку 80-х років XVI ст. був не зруйнований або не повністю зруйнований. Зборовський у даному випадку не міг помилятися. Оскільки він не просто оминав Хортицю, а ночував на острові. Хроніст зазначав: "Виїхавши з Хортиці замку (замітимо: не з Січі. — Авт.), на якому мали ночівлю, там доїхав до козаків і послів"⁴⁷. Це місце перепочинку між Хортицею і Томаківкою було останнім перед вїздом у Січ. Далі "Зборовський їхав з ними на місце те, де мешкання своє мали; те урочище зветься Томаківський Острів (підкреслено нами. — Авт.), який є так широкий, що може на ньому сховатись 20 000 людей і коней немало; при тому острові є озеро рибне, там скоро висадились"⁴⁸.

Наведені відомості, таким чином, дають можливість дещо уточнити територіальну локацію Томаківської Січі. Остання, як бачимо, розташовувалася не на острові в традиційному значенні цього слова, який був посеред Дніпра чи іншої річки. Термін "острів" у даному випадку вживався в значенні підвищеної частини землі поміж боліт, плавнів, малих річечок (Е. Лясота згадував тут "три Томаківки") правого берега Дніпра, чому й звався також "урочищем", біля якого було ще й озеро.

Подальший опис козацької організації на Томаківці початку 80-х років не залишає сумніву, що то була Запорозька Січ. У даний період у Січі вже збиралися великі січові збори або кіші, які Зборовський, за польською аналогією, називав "рицарським колом"⁴⁹. Цікаво зазначити, що

^{7*} В. Голобуцький чомусь писав, що поляки повернули назад, побачивши козаків (Запорозьке козацтво. — С. 150). Те ж ще раніше твердив Д. І. Яворницький (Історія запорозьких козаків. ~ Т. 1. — С. 101).

кіш тоді ж збирався і поза межами Січі, наприклад, під час військових походів. Так, Зборовський, крім таких зборів на Томаківці, зафіксував подібні й "на острові, названому Картамлик" (можливо, Чортомлик. — Авт.) та на безіменному місці десь поміж Хортицею і Томаківкою⁵⁰.

Важливо зазначити, що на таких радах проблеми січового життя демократично обговорювалися всіма її учасниками, а для того щоб рішення вважалося прийнятим й обов'язковим для виконання необхідна була його підтримка переважної більшості січовиків. Так, коли Зборовський на зборах Січі запропонував козакам йти з ним на переговори в Орду, то січовики "розділилися: одні хотіли їхати з ним, інші на те не дали слова, повідаючи, що то (татари. — Авт.) пси зрадливі слова не здержать і нас із собою погубиш"⁵¹. Коли Зборовський хотів тиском схилити козаків до прийняття кошом його пропозиції, то "вночі великий розрух стався, же не відав, що з ними чинить мав гетьман і не був від них безпечний здоров'я свого"⁵². Але Зборовський все ж не заспокоївся. І коли він пригрозив січовикам, що "ім битву перший ніж неприятелю іншому дасть"⁵³, то козаки "за тими словами скарати (Зборовського. — Авт.) хотіли подлуг звичаю свого: підперезавши мішно, піску за пазуху насипать і в воду вкинути"⁵⁴. В кінцевому підсумку шляхтич змушений був відступитися від нав'язування своєї волі кошу.

На початку 80-х років у Січі згадується і січова старшина. В період подорожі та на початку свого перебування на Томаківці (очевидно ще не зовсім засвоївши січові порядки) Зборовський провідника козаків називає "один старший"⁵⁵. Останній неодноразово звертався до Зборовського та від імені козацького товариства вів з поляками переговори. Згодом, трохи освоївшись на Січі, шляхтич точніше називає посаду цього "старшого", а саме сповіщає, що ним був "отаман" (wataman), який під час походів плавав на човні гетьманському⁵⁶.

Зборовський також згадував про наявність у Січі регалій найвищої влади, якими були "булава гетьманська" та "зброя перших гетьманів місця того"⁵⁷, що шанувалися січовиками як найвищі реліквії. Цікаво й те, що пам'ять про "перших гетьманів" Січі та їхні регалії у першій половині 80-х років XVI ст. були ще не втрачені, тобто Січ була заснована "на місці тому" (на Томаківці) нещодавно (вважаємо, десь на рубежі 70—80-х років XVI ст.). Ліє ж підтверджується й тим, що сам термін "січові козаки", як відзначав М. С. Грушевський, укорінюється в джерелах лише в середині 80-х років XVI ст. До першої половини 80-х рр. відносяться і найраніші відомості про дерев'яні січові укріплення — засіки, які будували козаки. Так, Карло Гамберіні (секретар папського нунція в Польщі) 1584 р. сповіщав: "Дерева там багато, і вони (козаки. — Авт.) так уміють себе оборонити засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога, для більшої певності вирубують навколо лід"⁵⁸.

Томаківська Січ у 80-х роках XVI ст. була центром, куди збиралися втікачі з ординського полону. Зборовський, зокрема, згадував, що під час його відвідин Томаківки була "сторожа козацька привела в'язнів кільканадцять, які з орди втекли, бо їх того часу в жнива багато тікає"⁵⁹.

Змальовуючи побут козаків на Томаківці, Зборовський був вражений майстерністю січовиків у військовій справі виконанням пісень та грою на музичних інструментах. Він зазначав: "Козаки невимовні штуки показували, співаючи пісні, стріляючи, на кобзах граючи"⁶⁰.

На Запорозжжі першої половини 80-х років XVI ст. джерела фіксували

і своєрідний менталітет січовиків, які вважали Січ своєю вітчизною і пов'язували з нею всі свої надії та сподівання. Це особливо впало у вічі Зборовському, який зазначав, що "з козаками великі труднощі, які не дбають на короля — пана свого, а ні на вітчизну, в якій народились, тільки всю на-

дію на це місце (Січ. — Авт.) мають, поки живуть, так як кажуть ону посполиту приповідку: "Поки жити, поти боротись". На це звернув увагу і папський нунцій Маласпіна на початку 90-х років XVI ст. Він, зокрема, підкреслював, що "козаки створили гніздо, яке не підкоряється цій (польській. — Авт.) короні", бо "знаходиться у віддаленому місці, куди не сягає польське королівство"⁶¹.

Що спонукало до створення єдиної військово-політичної організації козаків саме на рубежі 70—80-х років XVI ст.? Об'єднанню розрізнених козацьких городців та малих січей в одну велику Січ на Томаківці перш за все сприяло кількісне зростання козаків на даний час. І хоча ще литовський дипломат Михайло Литвин, який у 1550 р. відвідав Україну, писав, що "в цій країні дуже легко набирають добрих вояків"⁶². Все ж значне кількісне зростання саме запорозьких козаків припадає на 70-ті роки XVI ст. Так, Бельський у цей період писав, що в козацьких зимівниках залишається цілорічне "кілька сот чоловік"⁶³. Під 1577 р., вже згадуваний козацький гетьман Шах, "зоставивши на Низу чотириста козаків з шістьмастами чоловік" (тобто загалом близько тисячі низовиків), прибув на допомогу І. Підкові на Пробитий шлях⁶⁴.

В іншому місці своєї Хроніки М. Бельський про рубіж 70—80-х років писав таке: "Не було їх (запорожців. — Авт.) перед тим так багато, але зараз їх збирається до кількох тисяч, а навіть їх тих часів замножилося і частократ туркам і татарам шкоду немало чинять, якож по декілька разів Очаків, Тягин та Білгород та інші замки захоплювали і в полях немало добутку набирають"⁶⁵. У 1584 р. італієць К. Гамбсріні так характеризував козацьке військо (пославшись на слова одного із старшин): "З козаків можна зібрати 14 000—15 000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку"⁶⁶. Хоча в останньому випадку, ймовірно, враховувалися не лише запорожці, а й козаки на волості та в шляхетських маєтках. Проте все ж значне загальне їх зростання на кінець 70-х рр. бсзспірне. Бо до цього часу мова, як правило, велася про кілька сотень запорожців, а з початку 80-х років уже про тисячі козаків.

Одним з важливих джерел поповнення козацтва в даний час було селянство, основні маси якого активізувалися саме в 60-х роках XVI ст., коли значно погіршилося його економічне та правове становище (Другий Литовський Статут 1566 р.). І саме на другу половину 60-х та 70-ті роки припадає початок систематичних згадок про масові втечі посполитих (півсела, ціле село, кілька сіл)⁶⁷.

Чисельному зростанню козацтва в даний період сприяла і поява на Запорожжі значної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство, перевірка яких почалася в Україні ще в 1557 р. з проведеньям волочної поміри. Після Люблінської унії 1569 р. курс правителів Речі Посполитої на знищення боярства як стану був ще жорсткішим, а тому в кінці 60-х протягом 70-х років бояри-нешляхта переміщуються на південні регіони України.

Після Люблінської унії (1569 р.) на Київщину та Брацлавщину помітно поширилося магнатське землеволодіння, яке в свою чергу протягом 70-х років теж сприяло витісненню селян та непривітсйованих бояр на південь. Останні значною мірою поповнили ряди низовиків і разом з козаками вже протистояли магнатській колонізації, яка загрожувала і давнім козацьким поселенням.

Переплетіння названих факторів призвело не тільки до кількісного зростання козацтва, але й до якісних змін у його середовищі. Боярство внесло в козацтво не лише організуючий елемент, але й дало останньому перспективну програму боротьби за визнання станових прав козаків у межах Речі Посполитої. Ця боротьба вже невдовзі дала певні позитивні ре-

зультати (згідно з універсалом Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р. було взято на оплачувану службу "певний почет низових козаків" із 300 чол.).⁶⁸

Решта ж козаків змушена була закріпитися на Запорозжжі і вирішувати проблеми своєї організації самостійно. А агресивна політика С. Баторія в другій половині 70-х років XVI ст. щодо підпорядкування та вигнання запорожців, на фоні постійної (тривалістю в століття) боротьби козаків з турецько-татарськими військами, думається, тільки прискорила на рубежі 70—80-х років об'єднання розрізнених городців і малих січей в одну велику Запорозьку Січ на Томаківці. Територія, що підпорядковувалася Томаківській Січі, була значною. Так, на початку 80-х років XVI ст. Січ мала свої сторожі й застави на просторі від перших порогів і Таволжанського урочища на півночі до Чортомлика й урочища Карайтебен на порубіжжі з татарськими кочів'ями на півдні. Важливо відзначити, що творцями Запорозької Січі на Томаківці були переважно козаки-воїни, або, як їх називали сучасники, "лицарі-люди". Зборовський на початку 80-х років XVI ст. відзначав, що вони мешкають "на Дніпрі, де є важке місце для прибуття, і там не може ніхто проїхати, крім тих козаків", навіть "деякі шляхтичі, злякавшись тих страшних перевозів, вернулись назад".

Показовим було й те, що збори коша на Томаківці польський шляхтич називав "лицарським колом" та сповіщав про пошану в Січі до військових обладунків — "зброї перших гетьманів". Особливо контрастно відтіняють військовий характер Томаківської Січі відомості про т. з. Надпорозьку Січ козаків, які синхронно (на початку 80-х років) перебували в водорозділі рік Дніпра і Самари. Зборовський сповіщав, що зустрів там "200 козаків річкових, які тільки звірів та рибу ловлять іншим на живність..., а тими ріками можуть до Орди і до Москви ходити для користі". Повідомлялося також, що вказані "річкові" або "водяні" козаки "мали старшого" і "те місце куди козаки ховаються" і де проводять свої загальні збори.⁶⁹

Кількість козаків у Томаківській Січі встановити нелегко через відсутність прямих свідчень. Хоча приблизне число все ж назвати можна. За відомостями того ж Е. Лясоти, в Січі на Базавлуці (1594 р.) "їх усіх було трохи більше трьох тисяч, щоправда, якщо захочуть може стати й (ще. — Авт.) кілька тисяч, коли скличуть козаків, які час від часу живуть у містах і селах, але вважають себе запорожцями"⁷⁰.

Таким чином, як мінімум виходить близько п'яти тисяч. Число ж яке назвав С. Хлопицький - шляхтич із Перемишля, який у 1594 р. на переговорах з австрійським імператором Рудольфом II, обіцяючи останньому, "що сили козаків становлять вісім або десять тисяч"⁷¹, Лясота поставив під сумнів. Хоча, якщо С. Хлопицький враховував постійних низовиків, "сезонних" запорожців і козаків, які мешкали на волості, то названа ним цифра недалеко від дійсності.

Підводячи підсумки нашим обрахункам, зазначимо, що в даній проблемі слід виділити окремо чисельність січовиків та загальну кількість козаків. Згідно з наведеними відомостями, думається, в часи першої Запорозької Січі на Томаківці на початку 90-х років було декілька тисяч козаків (2—3 тис.). Оскільки в кінці її існування (восени 1593 р.) в поході Дніпром на Київ, як повідомляв 4 жовтня 1593 р. Й. Верещинський, брало участь "коло чотирьох тисяч" козаків "війська Запорозького". Та й у 1594 р., лише через рік після її зруйнування, на Базавлуці вже налічувалося більше трьох тисяч. І це в умовах активної участі січовиків у повстанні під проводом К. Косинського та спустошливих рейдів на Січ татар взимку 1593 р. Під час цих нападів (яких було не менше семи) татари захопили понад 2000 козацьких коней⁷², що побіжно теж свідчить про існування в Томаківській Січі кількатисячного козацького табору.

Загалом же українські козаки в часи першої Січі певно могли виставити не менше 10 000 вояків. Про це дізнаємося не лише з даних згаданого С. Хлопицького, але й з відомостей Карло Гамберіні. Останній під 1584 р. вказував на можливість зібрання 14 000—15 000 козацького війська, а під 1587 р. приводив слова одного з козацьких ватажків, який сповіщав, що "козаки в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому (венеціанському. — Авт.) дожу... і я сам поведу на поле битви 10 000 хоробрих вояків". Подібні кількісні відомості, щоправда, з уточненням регіону, де проводились обрахунки, знаходимо у записках венеціанського посла в Польщі П'єтро Дуодо, який у 1592 р. сповіщав: "Між цими двома ріками (Дністром і Дніпром. — Авт.) живуть козаки — люди хоробрі в найвищій мірі, чисельністю від 12 000 до 15 000 чоловік" ⁷³.

Що стосується визначення національної приналежності козаків загалом та січовиків зокрема, то тут теж можна висловити деякі міркування. Так, для початку 80-х років XVI ст. існує загалом позитивно оцінена українськими фахівцями розвідка німецьких дослідників С. Любер та П. Ростанковські, присвячена національному складу реєстровців. Вченим на основі аналізу власних імен козаків реєстру вдалося встановити національну приналежність 356 чол. Серед них вихідці з України становили більше 45 %, з Білорусії — близько 40 %, з Московської держави — трохи менше 10 %, з центральної Польщі — 5 %. Зустрічалися в реєстрі і прізвища окремих вихідців з Молдавії, Криму, Литви і Сербії⁷⁴. Щоправда, тут слід враховувати те, що носії іноетнічних прізвищ могли проживати в Україні досить тривалий час і бути вже асимільованими нащадками тих переселенців, які перемістилися на українські землі в попередній період. Хоча вповні можна припустити, що подібна ж етнічна строкатість була характерна і для національного складу козаків на Томаківській Січі. Хоча й допускаємо, що з початком масових козацьких і селянських рухів кінця 80-х — початку 90-х років відсоток вихідців з України, як основного ареалу повстань, у козацькому середовищі значно зріс.

З точки зору історичної перспективи Томаківська Січ відіграла велику роль як центр концентрації сил козаків у боротьбі за повернення втрачених земель, маєтностей (це збіглося з інтересами покозачених селян і бояр) та визнання станових прав козацтва (що особливо було актуальним для боярського елементу в середовищі запорожців). Саме у 80-ті роки, за спостереженнями С. А. Леп'явка, козаки вже відкрито нападають на шляхетські маєтки, а з 1587 р. ці виступи стають майже безперервними і в 1591 р. переростають у велике козацьке повстання під проводом К. Косинського, яке відзначалося не лише соціальною, а й політичною спрямованістю (встановленням козацької юрисдикції та намаганням запорожців спертися на широкі маси селянства в регіоні повстання). Розв'язати конфлікт з козаками вже не могли ні постанова сейму 1590 р. "Порядок щодо низовців і України", ні збільшення козацького реєстру до 1000 чол. (універсал від 25 липня 1590 р.)⁷⁵.

В ході повстання, за відомостями О. Вишневецького, К. Косинський "князю великому Московському зі всім військом своїм присягав і оному подав був все порубіжжя більше як на сто миль границь..., яко ж і в листі своєму до них князь великий писався вже царем Запорозьким, Черкаським і Низовським і послав їм за пороги сукна і грошей"⁷⁶. Весною 1593 р. Косинський вирушив у новий похід. Проте в боях під Черкасами загинув, а "інші повтікали за пороги до іншого війська.., яких за порогами десь кілька тисяч ще є", — писав той же О. Вишневецький⁷⁷. Цікаво, що князь писав про запорожців як про "інше військо", відмінне від військ К. Косинського, які штурмували Черкаси. Останнє може свідчити про те, що не всі січовики брали участь у походах Косинського, або ж за порогами

одночасно були інші великі козацькі загони. Незважаючи на загибель Косинського, повстання тривало й далі, а О. Вишневецький згодом змушений був підписати договір з козаками (серпень 1593 р.), за якими з-поміж інших також зберігалася право вільного проходу на Січ⁷⁸.

Проте рік смерті ватажка великого козацького повстання К. Косинського став і останнім роком існування першої Запорозької Січі. Вона була зруйнована в кінці 1593 р., коли 80-тисячна татарська армія, як твердили сучасники, напала на Січ у той час як там не було основних козацьких сил, а перебував лише "залишок козаків, яких було на кореню залишилося близько шестисот". Учасник цих подій, один "козак із Запорожжя", згодом повідомляв, що оборонці Січі "ледве в човнах на Дніпро втекли". Січ же було вщент зруйновано⁷⁹. Що змусило запорожців вирушити з Томаківки і переселитися на інший острів Базавлук, розташований за 30 км нижче по Дніпру від Томаківки. Хоча слава про Томаківську Січ ще довго зберігалася в пам'яті її сучасників. Так, Еріх Лясота, який подорожував Дніпром у 1594 р., писав, що він плыв з низу "далі до трьох річечок, які називаються Томаківками, і котрі впадають у Дніпро з руського боку", а також згадував "з н а м е н и т и й н а з в а н и й о с т р і в (Томаків. — Авт.)"⁸⁰.

На основі викладеного матеріалу правомірною бачиться така схема історичних передумов та процесу виникнення Запорозької Січі.

Протягом другої половини XV ст. основним джерелом поповнення козацтва були промисловці-уходники, які ходили на Низ, де займалися рибальством, мисливством, бортництвом та іншими промислами, а із закінченням сезону поверталися назад для продажу свого товару. Цими першими козаками-уходниками були переважно жителі з міст і волостей.

Поступове освоєння Запорожжя призвело до наближення козацьких уходів й станів впритул до татарських кочів'їв, а це, в свою чергу, викликало сутички між зустрічними хвилями колонізації. Що змушувало козаків завжди носити зброю й майстерно володіти нею. До цього ж спонукало створення в середині XV ст. Кримського Ханства, набіги орд якого на Запорожжя та Україну дедалі частішали, а з останньої чверті XV ст. стали систематичними.

Останній фактор значно вплинув на еволюцію козацтва. Оскільки з кінця XV ст. промислова та військова діяльність козаків стають рівноцінно важливими для останніх, бо в умовах постійної загрози турецько-татарських вторгнень уходництво ставало неможливим без надійного військового захисту козацьких угідь. У даний період починають створюватись і перші укріплені поселення на Низу — городці та січі.

Паралельно формуються в той час суто військові козацькі загони, на яких згодом спиралися литовські та польські воєначальники як на провідників у степах, і, яких як професіональних вояків наймали окремі магнати та шляхта для служби в своїх маєтках.

Діяльність козаків-воїнів з кінця XV ст. була пов'язана вже із суто військовими справами: захистом від татар уходів і станів на Низу, шляхетських маєтків, замків, міст; несенням сторожової служби на Дніпровських переправах та переслідування нападників після їх вторгнень. Окремою формою боротьби козаків в даний час стають як військові напади на близькі татарські кочів'я, так і далекі морські походи на турецькі міста, їх метою часто було не лише звільнення українських бранців і повернення худоби, коней, інших цінностей, але й помста за татарські вторгнення та пограбування кочів'їв і міст останніх.

Протягом першої половини XVI ст. промислово-військові козацькі товариства, ватаги й загони на Низу поступово витіснили татарські кочів'я з правого на лівий берег Дніпра й освоїли Запорожжя, перейшовши

від сезонних промислів до постійного проживання в невеликих січах та городцях, де і взимку залишалися певні козацькі залоги.

Проте значні зміни, які відбувалися в українському суспільстві в середині XVI ст., стають важливим фактором впливу на еволюцію козацтва в даний період. Так, погіршення правового й економічного становища селянства в 60-х рр. (Литовський Статут 1566 р.) призвело до значних селянських рухів і втеч, які з кінця 60-х — протягом 70-х років набувають масового характеру. Значна кількість втікачів направлялася на Запорожжя, що призвело до помітного зростання козаків.

Цьому ж сприяла і поява на Запорожжі певної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство. Перевірка останніх почалася в Україні в 1557 р. з проведенням волочної поміри, а після Люблінської унії 1569 р. набула ще жорсткішого характеру.

Тому в 70-х роках XVI ст. відбулося не лише кількісне зростання козацтва, а й якісне його перетворення. Боярство внесло в козацтво не тільки організуючий елемент, а й націлило його на боротьбу за визнання станових прав козаків у межах Речі Посполитої, яка вже в 70-ті роки дала певні позитивні результати (перший реєстр 1572 р.; другий реєстр 1578 р. і т. д.).

Переважаюча більшість козаків, які не потрапили до реєстру, змушена була закріпитися на Запорожжі й вирішувати проблеми своєї організації самостійно. А наступ великого магнатського землеволодіння та агресивна політика С. Баторія щодо "низовців" у другій половині 70-х років XVI ст. лише прискорили об'єднання запорожців (в основному козаків-воїнів) на рубежі 70—80-х рр. XVI ст. у військово-політичну організацію — Запорозьку Січ (остання була зафіксована джерелами на Томаківці на початку 80-х років XVI ст.). Січ одразу ж стала центром боротьби колишніх бояр, селян та низовиків (уходників, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей і визнання станових прав останніх, але вже в новій загальній іпостасі — козацтва. Створена Січ становила значну військову силу, з якою змушені були рахуватися не лише Крим і Порта, але на яку воліли спиратися, як правителі Речі Посполитої, так і монархи інших держав (Росії, Австрії та ін.).

Таким чином, з виникненням Запорозької Січі остання та й козацтво загалом перестають бути об'єктом і стають суб'єктом історичного процесу, тобто силою, яка не лише зазнавала певних впливів з боку українського суспільства та сусідніх держав, але й сама впливала на навколишній світ.

¹ Мицик Ю. А. Запорозька Січ // "Тії слави козацької повік не забудем...". — Дніпропетровськ, 1989. — С. 35; Сергієнко В. І. Іменем Війська Запорозького. — К., 1991. — С. 18; Яковенко Н. Перші сто літ козащини // Генеза. — К., 1994. — С. 117—119; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 116—118.

² Сергук W. A. Na dalekiej Ukrainie dzieje kozaczyzny do 1648 roku. - Krakow, 1984. - S. 114—115; Podhorecki L. Sicz Zaporoska. - Warszawa, 1960. - S. 48; 1978. - S. 27; Trolski J. Polska w czasach nowozytnych (1501—1795). - Poznań, 1994. - S. 206—208.

³ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — С. 1—24; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 71—98; История о козаках запорожских. - М., 1847. - С. 5—6.

⁴ Яворницький Д. І. Історія запорожських козаків. - К., 1990. - Т. 1. - С. 102—107; Падалка Л. В. К вопросу о существовании Запорозькой Сичи // Киевская Старина. — 1894, V. - С. 258—262.

⁵ История Украинской ССР. — К., 1982. — Т. 2. — С. 182; Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 13—44; Голубчик І. В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 124; Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі // Укр. іст. журн. — 1992. — № 12. — С. 129; Щербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Укр. іст. журн. - 1995. - № 5. - С. 68; Гурбик А. О. Томаківська Січ: проблема

- хронологічної локації // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали VI Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — Київ; Черкаси, 1997. — С. 105—119; Гурбик А. Проблема територіальної та хронологічної локації першої Запорозької Січі // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості (Матеріали міжнародної наукової конференції). — Київ; Запоріжжя, 1997. — С. 14—27; Гурбик А. Томаківська Січ (70-ті роки XVI ст. — 1593 р.) // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 22—44.
- ⁶ Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 126.
- ⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. - К., 1995. - Т. VII. - С. 138—139.
- ⁸ Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 124.
- ⁹ Г у с л и с т и й К., А п а н о в и ч О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К., 1954. — С. 15.
- ¹⁰ Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990. — С. 343.
- ¹¹ Г р у ш е в с ь к и й М. Назв, праця. — С. 139—140.
- ¹² М и ц и к Ю. А. Назв, праця. - С. 37; Щ е р б а к В. О. Запорозька Січ... - С. 68; Щ е р б а к В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.). - К., 1997. - С. 38.
- ¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1846. — Т. 1. — С. 170.
- ¹⁴ Еріх Лясота зі Стеблева. Шоденник // Жовтень. - 1984. - № 10. - С. 99.
- ¹⁵ К о с т о м а р о в Н. Собрание сочинений. - СПб., 1902. - Кн. 4. - С. 17.
- ¹⁶ Архив Юго-Западной России. - К., 1890. - Ч. VII. - Т. 2. - С. 372; Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 123.
- ¹⁷ Архив ЮЗР. - К., 1886. - Ч. VII. - Т. 1. - С. 84-85.
- ¹⁸ Kronika M. Bielskiego. - Sanok, 1856. - Т. 3. - S. 1358.
- ¹⁹ Л е м е р с ь е-К е л ь к е ж е Ш. Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. - Москва; Париж, 1970. - С. 64; Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 139.
- ²⁰ Цитза: Яворницький Д. 1. Історія запорозьких козаків. —Т. 2. — К., 1990. — С. 19.
- ²¹ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1359.
- ²² Архив ЮЗР. - Ч. VII. - Т. 1. - С. 84. К р о н і к а М. Bielskiego. - Т. 2. - S. 1059.
- ²³ Г і й о м Л е в а с с е р д е Б о п л а н. Опис України. — К., 1990. — С. 43.
- ²⁴ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 1. - С. 4-5.
- ²⁵ Akta Historyczne do panowania Stefana Batorego. — Warszawa, 1881. — S. 31—37; Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 147.
- ²⁶ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1441.
- ²⁷ Ibid. TM S. 1445.
- ²⁸ Ibid. -S. 1361; Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. - С. 148.
- ²⁹ Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 148—149; Л е п ь я в к о С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 — 1590). — Чернівці, 1999. — С. 90—100.
- ³⁰ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1358.
- ³¹ Ibid. - S. 1359.
- ³² Ibid.
- ³³ Kronika M. Bielskiego. - Warszawa, 1829. - Т. 1. - Ks. 1. - S. 10.
- ³⁴ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1620.
- ³⁵ Ibid. - S. 1701.
- ³⁶ Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 123; С е р г і е н к о Г. Я. Біля витоків... — С. 131; Щ е р б а к В. О. Запорозька Січ... - С. 68.
- ³⁷ Kromka M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1361.
- ³⁸ Ibid. - S. 1367.
- ³⁹ Ibid. - S. 1431.
- ⁴⁰ Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roky 1584. — Krakow, 1858. - S. 156.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Ibid. -s. 157.
- ⁴⁴ Ibid.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Ibid. -s. 158.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ Ibid. -s. 157, 159
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid. -s 160.
- ⁵⁴ Ibid.
- ⁵⁵ Ibid. -s. 157, 160
- ⁵⁶ Ibid. - 164.

- ⁵⁷ Ibid. - S. 158.
- ⁵⁸ Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 139, 293.
- ⁵⁹ Herby guscerstwa polskiego. — S. 161.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Ibid. - S. 162; Россия и Италия // Сборник исторических материалов и исследований, касающихся отношений России с Италией. — Т. 2. — СПб., 1907. — С. 173—174.
- ⁶² Січинський В. Чужинці про Україну. - К., 1992. - С. 50.
- ⁶³ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1358.
- ⁶⁴ Ibid. - S. 1432.
- ⁶⁵ Ibid. - S. 1358.
- ⁶⁶ Січинський В. Чужинці про Украшу. — С. 54.
- ⁶⁷ Селянський рух на Україні 1569—1647 рр. (Збірник документів і матеріалів). - К., 1993. - С. 368—376.
- ⁶⁸ Гурскі К. Historia piechoty. - Warszawa, 1877. - S. 35, 36, 242; Голобуцький В. Назв, праця. - С. 146.
- ⁶⁹ Herby guscerstwa polskiego. - S. 157.
- ⁷⁰ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. - 1984. - № 10. - С. 97—98.
- ⁷¹ Там же. - С. 105.
- ⁷² Там же. - С. 104.
- ⁷³ Макушев В. В. Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы к славянской истории // Приложение к XVI тому Записок императорской Академии наук. — СПб., 1870. — С. 10; Дудод А. Уривок з реляції// Основа. — 1861. — № 10. — С. 7; Січинський В. Чужинці про Україну. — С. 54.
- ⁷⁴ Luber Susanna und Rostankowski Peter. Herkunft der im Jahre 1581 registriertem Zaroroger Kozaken // Jahrbucher für geschichter Osteuroepas, 1980, 28. H. 3. S. 389—390; Голобуцький В. Назв, праця. — С. 152; Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні. - С. 90.
- ⁷⁵ Леп'явко С. А. Казацкие восстания 1591 — 1596 годов на Украине. — Автореф. канд. дис. ист. наук. — Днепропетровск, 1991. — С. 10—11; Селянський рух... — С. 344—345; Сергій Леп'явко. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996. — С. 45—72.
- ⁷⁶ Listy Stanisława Łukiewskiego (1584-1620). - Kraków, 1868. - S. 27.
- ⁷⁷ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1690-1691.
- ⁷⁸ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. - К., 1904. - С. 306—309; Голобуцький В. Назв, праця. - С. 161 — 162.
- ⁷⁹ Listy St. Łukiewskiego. - S. 32—33.
- ⁸⁰ Еріх Лясота... - С. 109.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

О. К. СТРУКЕВИЧ (КИЇВ)

**Українська "нація до націоналізму":
пошуки критеріїв ідентичності
в Україні-Гетьманщині XVIII ст.**

Серед комплексу питань, що стосуються історії XVIII ст., найменш дослідженою нині є тема етнонаціональної ідентичності еліти України-Гетьманщини. З цією проблемою і взагалі з проблемою відсутності досліджень історії українського соціуму як історії становлення української нації сучасні дослідники зіткнулися Іде на початку 90-х рр.' Не змінилася, на жаль, ситуація й наприкінці цих років. Саме тому автори узагальнюючої праці про зародження, еволюцію та реалізацію української державної ідеї В. Смолій і В. Степанков змушені були відмовитися "від спокуси взяти за об'єкт дослідження весь комплекс питань, які торкаються національної самосвідомості". Автори вважають, що "за сучасного рівня їх вивчення це завдання нереальне" ².

Такий стан досліджень нашо́вхує на доволі песимістичний висновок про неможливість комплексного аналізу будь-яких проявів політичної культури соціальних суб'єктів. Адже, як цілком аргументовано переконують вчені-суспільствознавці, етнонаціональна ідентичність є базовою стосовно всіх інших проявів самоусвідомлення індивідуумів чи соціумів³.

Намагаючись спрямувати свої зусилля на дослідження національної ідентичності провідних верств України-Гетьманщини XVIII ст., ми не претендуватимемо на завершеність визначень, досконалість періодизації й т. ін. Методологічно ми спиратимемося на висновки про те, що національне витворюється на ґрунті етнічного і залишається тісно пов'язаним з ним⁴, що сутність нації визначається не набором певних об'єктивних ознак (вони є обов'язковими для характеризування етносу), а суб'єктивним уявленням, відчуттям людьми своєї належності до єдиної національної спільноти⁵. Такий підхід дає можливість шукати початки націотворення в XVI ст., коли друкарський верстат створив провідним інтелектуалам можливість поширювати та прищеплювати свої уявлення про національну спільність репрезентативним верствам, які становили верхівку суспільства⁶. Ми керуватимемося також випрацюваним у змаганні модерністів і промодерністів⁷ (прихильників двох найпоширеніших сьогодні концептуальних підходів до витлумачення сутності й часу зародження націй) поділом націй на "домодерні та модерні", хронологічну межу між якими встановила Велика Французька революція⁸. Одночасно ми опиратимемося на твердження, що процес української націогенези ніколи "не був фатально детермінованим "історичною необхідністю" виникнення української нації, він складався із серії закономірностей і випадковостей", "не був безперервним і не розвивався весь час по "висхідній" лінії: в ньому спостерігалися паузи, періоди зворотного розвитку"⁹ або, як зауважив О. Бочковський: "Історія доводить, що не всі народи перетворилися в націю. Неприятливі географічні, господарські, політичні, суспільні умови не раз загальмовували ці процеси"¹⁰. Методологічно продуктивними вважаємо виокремлення двох шляхів націогенези: бюрократичної інкорпорації та націокультурної мобілізації¹¹, двох моделей формування нації: західної й незахідної, або етнічної¹², трьох етапів у становленні так званих "малих націй": академічного, митецького, політичного¹³, двох типів національно-визвольних рухів, визначених за критерієм повноти соціальної структури, охопленого рухом суспільства: рух, очолений політичною елітою, та рух соціуму, її позбавленого¹⁴; двох підходів до розуміння сутності нації: атомістичного й цілісного¹⁵. Ми опиратимемося також і на тезу про те, що національне визначена свідомість ретроспективно «націоналізує» народ, час та простір¹⁶.

Своє завдання ми бачимо у якомога точнішому описі та виявленні особливостей функціонування національної ідентичності за конкретних історичних обставин, сформованих в Україні-Гетьманщині протягом того періоду, коли старшина як нова і провідна верства українського суспільства утвердилася соціально-економічно й потребувала утвердження соціально-політичного.

З достатньо високою долею певності можемо стверджувати, що на фоні соціальних, економічних, культурних та політичних процесів, які відбувалися в Україні-Гетьманщині протягом XVIII ст., слід вести мову щодо проявів саме національної, а не етнічної ідентичності. До такого висновку спонукає насамперед аналіз сутності самоідентифікації козацьких старшин, військових канцеляристів України-Гетьманщини постмазепинської доби. Актуальним у даному аспекті є методологічне твердження В. Коннора, згідно з яким етнічна група може бути визначена щодо інших у формулюванні: ким її члени не є, тоді як нація мусить визначатися стосовно самої себе¹⁷.

За подібним критерієм диференціює етнічну й національну ідентичність дослідник етнонаціональних проблем Е. Сміт. Він, зокрема, встановив, що етнічна ідентифікація суб'єкта вибудовується навколо проблеми його походження. При визначенні етнічної ідентичності запи-

тання "Хто ми?" уподібнюється запитанню "Звідки ми походимо?"¹⁸. Проте дане питання в етнічноідентифікаційному розумінні С. Величко, наприклад, обходить зовсім. Лише одним словом він згадує про "сармато-козацьких предків"¹⁹. Надалі ж свій "Літопис" він буде виключно навколо проблем живої історії — історії максимум сімдесятилітньої давності, яка відповідь на запитання "Хто ми?" дає у розумінні "Які ми? В чому наші інтереси? Як їх захищати?" Тобто С. Величка турбують питання, характерні для національної ідентичності.

Так само робить і Г. Полетика в "Історичному повідомленні". Згадавши лише, що сучасна йому Мала Росія за стародавніх часів входила до складу "найпросторішої у світі Російської держави", Полетика вже другим реченням спрямовує увагу читачів на історичні події та процеси, що безпосередньо пов'язані із сучасним їм життям: "Але нам немає потреби тут у просторі про те вступати пояснення; потреба лише полягає в тому, щоб описати, на яких підставах перебувала Мала Росія, діставшись республіці Польській, тобто, яку мала форму правління, які права і привілеї, які громадянські і військові порядки?"²⁰.

З питань етнічної ідентифікації розпочинають свої твори гадяцький полковник Г. Граб'янка, С. Дівович, автор "Історії Русів". Проте гадяцький полковник зразу ж зазначає, що "немає на те пильної потреби", щоб "розповідати про прабатьків народу того козацького"²¹, й зосереджується на вчорашній, живій для нього історії.

Класичним запитанням етнічного історичного міфа розпочинає свій твір С. Дівович: "Кто ты такова родом, откуда взялася?", але даної теми не розвиває, а вказує лише, що "от древних козаров род веду и начало", та на основі згадки про своє етнічне коріння робить чисто політичний, характерний для національної свідомості висновок: "Издавна своими было водами живу"²². Автор "Історії Русів" керувався аналогічними підходами. Частина історії, засновану насамперед на етнічних уявленнях — "до нашестя татарського" — він пише "екстрактом", від нашестя — широко і докладно²³.

Отже, вже сам факт відмови від пошуку відповідей на питання про предків, походження та про зосередженість авторів на з'ясуванні коренів свого й реального, і бажаного соціально-політичного становища вказує нам, що українська еліта XVIII ст. впритул підійшла до вирішення питання власної ідентичності, у тому числі й національної.

Якими ж були вирішальні фактори, що сприяли формуванню проявів національної ідентичності українських старшин. Існує досить поширене уявлення, що домодерні нації (або як їх ще називають "нації до націоналізму") консолідуються навколо релігійної основи²⁴. Стосовно старшин України-Гетьманщини нам доведеться шукати інші спонуки. Адже, перебуваючи в складі Російської імперії, український соціум отримав достатньо сприятливі умови для релігійного віросповідання. Тому чинник "єдиновірства" не працював на утвердження національної ідентичності українських старшин. Набагато дієвішим на той час вважаємо фактор непевності соціально-політичного становища українських старшин. Корені цієї непевності найвлучніше, очевидно, визначив Л. Окиншевич: старшинам доводилося опиратися на "державний організм несuverенного типу" та одночасно представляти його²⁵. Додамо: представляти перед "єдиновірними" й "єдиноплемянними", які все посилювали інкорпораційний тиск, що і спонукало старшин до пошуку нових критеріїв ідентичності.

Після мазепинської катастрофи непевність становища українських старшин суттєво посилилася. Російська політична еліта, що формувала свою націю шляхом бюрократичної інкорпорації, цілком природно праг-

нула подолати опір старшин, усунути їх від управління українським суспільством та примножити свої володіння за рахунок їхніх. З цією метою "в московських колах старались звинувачувати разом із гетьманом Мазепою і мазепинцями всю Україну в постійних хитаннях і зраді, також вважати скасованими всі угоди з нею, всі обіцянки і зобов'язання"²⁶.

Опираючись на такий аргумент, імперські власті здійснили ряд практичних кроків, що мали на меті витіснення українських урядовців (наприклад, полковників та сотників) іноетнічними, російськими військовими і чиновниками. Цій же меті сприяло заснування паралельних українським державним інституціям російських установ (наприклад, Малоросійської колегії, Комісії економії), запровадження спільних владних органів, де росіяни завжди мали перевагу, а українці пригнічувалися, а іноді й відверто ігнорувалися (Правління Гетьманського уряду, Генеральна лічильна комісія, друга Малоросійська колегія), або перетворення у такі власне українських установ (наприклад, на певний час Генерального військового суду, Канцелярії малоросійського скарбу).

Але цілком об'єктивний процес посилення імперського тиску наштовхнувся на аналогічний процес, що визрівав у надрах українського суспільства. На той час "козацькі верхи уже значно зміцніли і перетворилися у спадковий, привілейований землевласницький стан, в їхньому середовищі відчувалась пекуча потреба підвести під свої соціальні і політичні претензії історичні підстави і обґрунтування"²⁷. За таких обставин старшини, звичайно, не могли байдуже ставитися до тих модернізаційних процесів, які розвивалися у політичній системі Гетьманщини під егідою чужонаціональної влади та загрожували позбавленням їх керівної соціально-політичної ролі.

Яскравим зразком протистояння старшин може послужити вже цитований нами твір С. Дівовича, написаний ним заради "честі, слави й захисту всієї Малоросії". Автор з відвертим сарказмом зображає російське офіцерство "нахальною силою", для якої "весь мой малоросийский свет (варіант: чин) мал"²⁸. Стурбованістю проявами "презирства", прагненням "і самих низьких чинів" з російського офіцерства, "щоб перевагу брати над знатною малоросійською старшиною", прийнятий один з перших пунктів відомого "Прохання", складеного старшинами в грудні 1763 р. Цей пункт "Про чини малоросійських старшин проти великоросійських" містив вимогу про зрівняння чинів, мотивація якої є дуже показовою у нашому контексті: щоб малоросійська старшина, служачи государеві, "зневажуваною бути не могла"²⁹.

Проте імперські власті, цілком природно, не поспішали вирішувати дане питання. В березні 1767 р. гадяцькі, полтавські й миргородські шляхтичі подали прохання, де знову вказували, що вони, "будучи завжди зневажувані та упосліджувані у всіляких, що трапляються, комісіях і нарядах, від великоросійських чинів зазнають образи". Аналогічно попередньому звучить також завершення прохання: щоб старшини "зневажувані бути не могли"³⁰. На "презирство й приниження" людей, які добровільно в підданство прийшли, Г. Полетика вказав безпосередньо у Комісії по складанню нового Уложенія³¹.

Звичайно, що таке становище породжувало невдоволення, особливо на фоні соціально-економічного утвердження старшин у межах українського суспільства. З усією відвертістю це було, зокрема, зафіксовано в одному з пунктів таємної інструкції Катерини II Петру Рум'янцеву, виданої у час призначення його малоросійським генерал-губернатором. Вказавши на наявність "сокровенной ненависти" українського народу проти російського, який, на її думку, "зі свого боку звик проявляти не

непримітну до малоросіян зневагу", імператриця наголошувала, що "та ненависть особливо помічається у старшинах тамішніх", які, турбуючись обмеженням своїх політичних прав, "все більше вселяють її (ненависть. — О. С.) в простий народ, страхаючи його спочатку непомітною, а потім і повною втратою прав їх та вольностей". Акцентуємо увагу й на тому факті, що Катерина II вела мову не лише про свій час. Описану сутність відносин вона подавала як постійну і лише звертала увагу Рум'янцева на необхідність при здійсненні імперських перетворень остерігатися "таємного посилення" старшинської "підступності"³².

Про те, що обстоюючи свої соціальні інтереси перед російськими чиновниками та військовими, козацька інтелігенція йшла до чіткого усвідомлення національної окремішності українського соціуму недвозначно засвідчують "Права, за якими судиться малоросійський народ" 1743 р. Звернемо увагу на два, як на наш погляд, дуже показові прояви. По-перше, незважаючи на всю свою релігійність та лояльність до монарха, укладачі кодексу до першої глави включили правові норми "Про силу і важливість прав малоросійських". Ця глава відтіснила на друге і третє місця глави "Про честь божу" та "Про найвищу честь і владу монаршу". По-друге, перша глава складалася лише з двох пунктів: "Про природних малоросіян" і "Про власників у Малій Росії будь-яких володінь іноземних у ній проживаючих, також і про приїжджих закордонних"³³. Як бачимо, людство та всіх жителів імперії старшини поділяли на природних малоросіян, іноземців та приїжджаючих з-за кордону. (У нашому контексті дуже вагомим буде посилення на автора "Секретнейших примечаний нынешнего состояния Малой России", який доповідав Катерині II, що в Україні великоросіян розцінюють як "іноземців і закордонних Малоросії")³⁴. А найвищою правовою цінністю вважали власні правові норми і постановляли, щоб їм підпорядковувалися в Гетьманщині всі прибульці.

Проте найширше свою окремішність козацька інтелігенція відобразила у витворених нею історичних працях.

Досліджуючи творчий доробок військових канцеляристів Гетьманщини XVIII ст., М. С. Грушевський дійшов висновку, що праця козацької інтелігенції не була виключно історичною. Проаналізувавши її сутність, він зазначив, що стан військових канцеляристів готував "національне відродження XIX ст."³⁵.

Спробуємо прослідкувати, які прояви національної ідентичності визріли чи хоча б намітилися на той час і були зафіксовані не лише в історичних творах, а й у багатьох інших документах: проханнях, промовах, скаргах, запереченнях, наказах, щоденниках тощо.

Безумовною складовою національної ідентичності виділяють територіальну ідентичність. Зокрема, О. Бочковський розглядав територію як одну з трьох найістотніших об'єктивних ознак нації³⁶. А В. Старосольський наголошував, що коли мова заходить про територію як чинник формування національної свідомості, то справа полягає, насамперед, у відношенні нації до неї — до території³⁷. Формування чуття нерозривної єдності народу зі своєю землею ми можемо виявити у творах військових канцеляристів. Ось як передає свої почування С. Величко від побаченого на Волині, в Галичині, Замості: "Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера... Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і душею — бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської..."³⁸.

Чуття єдності народу з територією на тому рівні, коли вони сприймаються належними один одному, демонструє нам псевдо-Кониський уже самою назвою свого твору "Історія Русів або Малої Росії", якою повністю отожднює як територію, так і народ, що на ній проживає. Він же її називає "власною природною землею" або "істинною"³⁹. Чуття територіальної ідентичності автори фіксують також вказівками на нерозділеність народу й території в історії та навіть у необмеженому нійкими історичними подіями — від Ноевого потопу — часі. Так, С. Величко землі, на яких живуть українці, зображає як "достеменно наші зі стародавніх часів"⁴⁰, або землі, на котрих "шляхетно уроджені козаки" "мешкають від давніх часів з предків своїх"⁴¹. Автор "Історії Русів" запевняє, що земля, на якій вони живуть, належить їм "од часів вавилонського змішання мов"⁴². Щоб підкреслити вагомість даних зауважень, звернемо увагу на той факт, що поляків на власних етнічних територіях автори зображають прибульцями, котрі загарбали чужі землі⁴³.

Наступним критерієм територіальної ідентичності нації є прагнення чітко окреслити її географічні межі⁴⁴. Поряд з поширеною й слабко визначеною у просторі вказівкою на обидва береги Дніпра, які лежать "в нашій європейській стороні"⁴⁵, автори наводять і набагато конкретніші орієнтири. Зокрема, кордон між Україною та Польщею чітко визначає Г. Граб'янка: "Його слід прокласти... від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв Горині, від Горині до Прип'яті і через Прип'ять до Бихова, від Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль; а також від Чорного моря, від гирла Дністра на Очаків до лиману"⁴⁶. Згадує полковник також про межі України аж до Сяну та Вісли⁴⁷. Практично такий самий кордон визначав і автор "Історії Русів" у викладеному ним "Зборівському трактаті"⁴⁸. Чіткі географічні кордони етнічних територій фіксує й С. Величко⁴⁹.

Разом з тим нам доведеться визнати, що ідентифікація народу з територією в свідомості старшин, принаймні на кінець 1763 р., ще не завершилась. Як свідчить "Прохання малоросійського шляхетства" 1763 р., територія сприймається не безпосередньо належною народу у цілому, а як маєтки, окремі землі, власність конкретних шляхтичів, старшин, городових козаків, низового запорозького козацтва. Тому землі, забрані під Українську лінію — "Нову Сербію" — розглядалися тут не як втрати українського народу, а окремих власників. Саме таке тлумачення зафіксоване в назві 3-го пункту "Прохання..." "Про повернення малоросійському шляхетству взятих земель та маєтків". (Втім, і такий підхід до сприйняття території можна розглядати як національно усвідомлений. Адже від часів Монтеस्क'є та Вольтера і аж до 1914 р., на думку В. Старосольського, панувало атомістичне розуміння нації. Політичне та юридичне це проявляло себе у розумінні права нації, як одиничного права громадян⁵⁰). Разом з цим до пункту включено прохання "про визначення генеральної малоросійської межі", про повернення "малоросійських земель", що "відійшли в давні роки до слобідських полків", про приєднання до Малої Росії "новонаселених з малоросійського народу слобід"⁵¹, де дані звернення знову звучать у загальнотериторіальному і загальнонародному контекстах, характерних для розуміння нації як "спільноти", як "суб'єктивної цілості"⁵².

Чуття єдності з етнічною територією авторами витворюється й у ставленні до рідного краю як до унікального з притаманними лише йому "священними" місцями шаноби та захоплення⁵³. Так, у Білоцерківському універсалі Б. Хмельницького ми зустрічаємо характерний для даного контексту уривок: "А ця земля — предковічна вітчизна наша, яка сяє

правдешнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира київського, що просвітив Русь хрещенням"⁵⁴. Величко називає Київ "святим градом"⁵⁵, а трохи згодом додає, що це місто "є, так само як Єрусалим, гніздом усього російського православ'я і в якому по-чивають божі угодники"⁵⁶.

Окремі географічні об'єкти автори перетворюють у символи героїзму власного народу. Зокрема викладач Київської академії Інокентій Нерунович, розглядає Хотин як символ українсько-козацької "слави", "відважного серця"⁵⁷. Так само зображає Хотин і професор Харківської словено-латинської колеї Стефан Вітинський⁵⁸. Символічного значення набувають також Жовті Води, Корсунь як знаки перших перемог у Визвольній війні над польським військом⁵⁹.

Чуття єдності території й народу автор "Історії Русів" передає через вказівку на зв'язок між геополітичним становищем етнічної території та історичною долею і вдачею народу: "Міркуючи про становище землі сей з-поміж народами сливе непримиренними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей завжди майже був в огні та плавав у крові, варто зробити висновок, що сього народу все ремесло й управа полягали у війні та убивствах"⁶⁰. В даному контексті показово, що псевдо-Кониський первинним чинником Переяславської угоди України з Московією вважає саме геополітичне становище, а вже потім єдиновірство, єдиноплеменство. Вустами Б. Хмельницького автор стверджував, що "саме положення землі нашої, відкритої з усіх сторін і незручної для укріплення, робить з нас гралище долі і сліпих випадків", а тому "протекція" "майже неминуча"⁶¹.

Зображення народу у його єдності з територією в працях військових канцеляристів XVIII ст. має ще одну дуже вагому грань. Мову поведемо про виключне право народу користуватися ресурсами і плодами власної землі⁶². Чітке усвідомлення цього ми зустрічаємо у "Проханні малоросійського шляхетства". Старшинський з'їзд грудня 1763 р. недвозначно зафіксував, що ніхто з прибульців "не має ніякого права до приведення в чини і до нагороджування селами й землями, але всі такі авантажі мають отримувати природні знатні та заслужені малоросійські люди"⁶³. Дану тему розвиває й пункт "Про виплату боргів малоросійському народові". Вказавши, яким чином народ страждає від "безоплатного утримання... шести драгунських полків, генералітету, аптеки й глухівського гарнізону", а крім того, від багаторічного утримання армій у ході воєн, які вели у XVIII ст. Росія, старшини цей пункт завершили так: "Але якщо і доведеться армійським вашої величності полкам й іншим військам для яких-небудь потреб просуватися Малою Росією чи квартирувати у ній, то щоб усе на готові гроші куповано було"⁶⁴.

Чинником, що породжував національносвідомі орієнтації в ставленні старшин до землі та її ресурсів, виступала й економічна політика російського уряду стосовно України. Так, Г. Полетика, вказуючи у 6-му пункті свого "Заперечення" на труднощі "тютюнової комерції" та розведення сілезьких овець, заочно нібито полемізує з автором "Записки про непорядки" (а точніше, "Секретнейших примечаний нынешнего состояния Малороссии"), який називає українців лінивими⁶⁵. Лубенський депутат каже: "Спочатку необхідно вжити належні засоби, щоб малоросійські вирощення отримали справжню свою ціну, а потім дивитися, чи буде в розведенні й прирості їх малоросійський народ мати старанність"⁶⁶. Мотив ствердження права і спроможності українців господарювати на власній землі читається й у 7-му пункті "Заперечення" з приводу випускання для нагляду за українськими лісами закордонних вальдмейстерів. З цього приводу Г. Полетика просто емоційно вигукує:

"Але щоб у Малій Росії не було людей, в утриманні та використанні лісу за властивостями його без ніякого на те поняття, у тому Колегія помиляється; бо я не думаю, щоб вона в самого простого малоросійського мущика помітила, щоб обід у колеса був з берези, а оглобля з горішини"⁶⁷. Завершуючи розгляд даного питання, зауважимо, що і сам факт зосередження історичного опису у межах етнічної території теж є свідченням на користь сформованості національно-територіальної ідентичності⁶⁸.

Наступною складовою національної ідентичності є ідея "patria", "батьківщини", "вітчизни". Деякі дослідники ці синонімічні категорії розглядають як поєднання понять етнічної території з тереном поширення витвореного народом політичного ладу⁶⁹. Протягом постмазепинського періоду першими до даної теми звернулися військові канцеляристи. В своїх творах ідею Батьківщини вони наповнювали як етнічним, так і національним змістом. Етнічність ми можемо спостерігати на тих прикладах, коли Вітчизну розглядають як "матір нашу малоросійську", котра "викохала у своєму лоні" малоросійський народ, що народ цей складається з братів, що в кожному з його представників тече "рідна кров". Наведені для прикладу образи засвідчують наявність етнічних підходів до витлумачення сутності поняття "Батьківщина", ґрунтованих на уявленнях про народ як про велику родину⁷⁰. Саме такий підхід ми бачимо в одному з уривків С. Величка: "Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої й крайню погибель вітчизни вашої! — вигукує автор, обурений діями "гетьманів-властолюбців", "чварних войовників", "руйнівників вітчизни"⁷¹.

Звернення до історичних документів офіційного характеру другої половини XVIII ст. дає підстави стверджувати, що поняття "Вітчизни" насамперед пов'язується з політико-правовими проявами суспільного життя. Звернемося до промови невідомого оратора "Про покращення становища Малоросії" (так її називали редактори "Київської старовини" 1882 р.). Сам же автор вів мову "про покращення становища люб'язної нашої Вітчизни". Відновлення її порядків та добробуту оратор пов'язував насамперед з політико-правовими чинниками. Зокрема, він наполягав запровадити "сейми або генеральні ради", на яких пропонував вирішувати всі спільні й найважливіші справи, здійснити судову реформу, кодифікувати закони, реформувати козацьку армію⁷².

Як доводять теоретики, зайняті пошуками закономірностей націо-становлення, ідея батьківщини "потребує принаймні кількох спільних регульовальних інституцій, які виражатимуть спільні політичні почування та цілі"⁷³. У випадку з Україною-Гетьманщиною XVIII ст. вважаємо, що такою регульовальною не інституцією, а політико-культурною цінністю (тобто переконання щодо переслідуваних політичних цілей) старшинами вважалися "малоросійські права та вольності". Саме через це синтетичне поняття передавалися, вибудовувалися всі інші поняття про цінності й норми політичного ладу. З усією чіткістю це зафіксовано, зокрема, в "Проханні малоросійських депутатів під час складання Уложенія", поданому 1768 р. Катерині II. На передній план вони ставлять питання про збереження й цілісність усіх колишніх "прав, привілеїв, переваг, вольностей, свобод і звичаїв". Як "одну з найголовніших ... спільних потреб" депутати вважали збереження функціонування "малоросійських урядів" — українських політичних інституцій. Однак цю потребу вони розглядали як підпорядковану першій. Уряди мали бути "узгоджені з правами і привілеями" їхніми⁷⁴. Та ж сама вимога ставилася й стосовно управління поточними справами суспільства. Депутати не погоджувалися з порядком, коли "новозапровадження" здійснювалися чи то гетьманами,

чи "запровадженими на їх місце головними урядами" (на той час це була друга Малоросійська колегія. — О. С.) "відповідно до надісланих указів, а іноді і за своїм баченням", але не "за порадою", не за "спільною малоросійських чинів згодою". Саме такі, неузгоджені з правами та привілеями розпорядження, пояснювали депутати Катерині II, є "обтяжливими і нестерпними" для "малоросійського народу", викликали у ньому "страх і смуту", виснажували його "бідністю і злигоднями"⁷⁵.

Отже, ми маємо підстави стверджувати, що, з одного боку, українські старшини консолідувалися не стільки навколо політичних, правових інституцій (це, очевидно, є типовим для суверенних суспільств), скільки навколо "прав та вольностей" як політико-культурної цінності.

Разом з тим ми можемо навести ряд прикладів, де йдеться про окремі чітко визначені політичні чи правові центри консолідації суспільства. В обох випадках ми маємо прояви національно-свідомого підходу до витлумачення поняття "Батьківщина". Протягом певного часу після смерті Івана Скоропадського можна спостерігати посилені чи послаблені, але постійні настрої, спрямовані на збереження правової й політичної окремішності як деяких інституцій, так і політичної системи в цілому. Всі історичні нагоди українські старшини (підкреслимо, як соціальна верства) використовували не для того, щоб інтегруватися у російську політико-правову систему чи просити запровадження її принципів та норм в Україні, а щоб зберегти й розвинути свої.

На фоні старшин як верстви виступали також окремі її представники та групи "інтеграціоністів". Проте до 1767 р. вони становили меншість. Принаймні, підсумовуючи результати виборів того року, Г. Полетика констатував: "Деякі з малоросійського шляхетства бажають пристати до нових законів, та це сильним бути не може, тому що окремішне бажання не становить загального". Автор далі уточнює, що на той час "ні десята доля на те не погодилася; двох лише полків, тобто Чернігівського і Ніжинського шляхетство на те погоджується, Переяславського частково, а проти того — всіх полків шляхетство, міщани, козаки і духовний чин просять утвердження старих"⁷⁶. Принагідно зазначимо, що заявлене Г. Полетиком узгоджується з висновками сучасних дослідників цього питання⁷⁷.

Звернувшись до питання консолідації навколо політичних інституцій, ми бачимо, що протягом 20—50-х рр. найзначущою сприймається інституція гетьманства. Протягом 60-х рр. спостерігається прагнення розбудувати власну політичну систему у вигляді Генеральної ради або Сейму, трибуналу як найвищої судової інстанції, розділення судової й виконавчої влади на окремі гілки, що зафіксовано в зацитованих нами "Промові" та проханнях. І навіть якщо Г. Полетика заперечував необхідність для України інституту гетьманства (а разом з тим й інституту малоросійського генерал-губернаторства), він все одно наполегливо захищав українські інституції у межах шляхетської республіки, над якими відповідно до "малоросійських прав" "влада єдино належить государям, а крім них нікому"⁷⁸. Тут він, без сумніву, висловлював загальне переконання старшин, які поза політичною системою Гетьманщини, легітимною стосовно неї, сприймали лише інституцію імператора. "А не ты республикою повелеваешь мною", — вигукує С. Дівович від імені Малоросії в обличчя персоніфікованій Великоросії⁷⁹.

Показовою у контексті захисту політичних інституцій Гетьманщини є контраргументація Г. Полетики на пропозиції другої Малоросійської колегії стосовно модернізації магістратів. Лубенський депутат заперечує, зокрема, доцільність переймання з німецьких магістратів їхніх посад та регламенту: "А що стосується до заснування магістратських чинів і

порядків, то малоросійські магістрати, не запозичуючи від німецьких, мають їх у себе. І один Київський магістрат може служити їм зразком, в якому, якщо не кращі, то, звичайно, не гірші від магістратів німецьких міст установи, узгоджені до того ж з правами і звичаями народними" ⁸⁰.

Так само наполегливо Полетика проявляє солідарність з консолідацією старшин навколо власної системи права й судових органів. Депутат у "Запереченні" норму березневих статей — два козаки третього судити мають — розтлумачує як вимогу, "щоб в суди їх (козаків — О. С.) ні боярин, ні воевода російські втручатися не могли", навіть за відсутності старшин. Він активно захищає українські правові норми та судочинство від звинувачень з боку другої Малоросійської колегії, котра наявність судового змагання, апеляцій сприймала як "непорядок": "Але я бажав би, щоб колегія мені сказала, в яких і найкраще запроваджених державах і землях немає таких зловживань? Де ябедники не користуються кривими прав витлумаченнями? Де вони законів один на інший не наводять і не цитують?" Те ж саме він стверджує стосовно українських законів: "Що ж та Колегія каже, ніби "право малоросійське недосконале", то я хотів би знати, про які землі сказати можна, що вони мають у всьому досконале і ніякого покращення не потребує право" ⁸¹.

Консолідуючись навколо інституцій "державного організму несверенного типу", а тому постійно наштовхуючись на різноманітні прояви зазіхання російського чиновництва та офіцерства, українська політична еліта постійно поставала перед питанням "який національний суб'єкт має стати носієм державної влади" у Гетьманщині? ⁸² Питання, яке в умовах повноцінного державного життя етносу і не усвідомлюється (а коли уже й усвідомлюється, то не актуалізується), а реалізується природноісторично, в умовах України-Гетьманщини XVIII ст. потребувало довільного усвідомлення. І воно відбувалося у формулюванні, подібному до тези В. Старосольського: "нація природний носій влади в державі" ⁸³. Такий підхід ми можемо проілюструвати за допомогою уривків з "Історії Русів". Її автор до них же реконструйованих текстів Зборівського та Гадяцького договорів включає думку, що гетьман має обиратися "чинами і військом з-поміж себе" ⁸⁴, "не допускаючи чужинців" ⁸⁵. Укладачі "Прав, за якими судиться малоросійський народ" включили норму про обрання "на всякий військовий чин в малоросійські старшини" "із тутешніх родимців" ⁸⁶.

З призначенням у малоросійські чини "іноземних пришельців" не погоджувалися і старшини при складанні "Прохання малоросійського шляхетства" 1763 р. ⁸⁷ Серед наказів малоросійським депутатам 1767 р. ми зустрічаємо й такі, де шляхетство домагалося обирати суддів "із поміж себе" ⁸⁸, або розсуджуваними бути від "своїх Малоросійських Старшин" ⁸⁹. Вважаємо такі формулювання доволі промовистими, особливо з огляду на той тиск, який на старшин чинився малоросійським губернатором у ході виборчої кампанії 1767 р. ⁹⁰

Багато з концептуальних підходів до витлумачення сутності нації ґрунтуються на визнанні останньої як політичне організованого й свідомого своєї політичної мети етнокультурне визначеного соціуму. Простіше кажучи: нація — це етнокультурна спільність, доповнена усвідомленням своєї етнополітичної окремішності ⁹¹.

Прояви усвідомлення окремішності політичних інтересів ми зустрічаємо і в документах військових канцеляристів. Зокрема, С. Величко у листі запорожців до Богдана Хмельницького з приводу переяславських подій застерігає, аби в "пакті" "не було чого зайвого і шкідливого нашої вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям" ⁹². Не сприймає Величко й Андрусівського перемир'я, умови якого називає корисними для обох монархій, але кривою для козаків ⁹³.

Разом з Вічним миром він розглядає їх як прояв захисту виключно московських та польських політичних інтересів⁹⁴. Тему окремішності останніх ще чіткіше окреслено наприкінці XVIII ст. в "Історії Русів". Підкреслюючи, що жоден із сусідів України не пройнятий потребою захисту її інтересів, він устами Б. Хмельницького стверджує, що народ руський "нешасливий своїм сусідством, яке без жодних причин завше його тривожило і ображало, а тепер за нього дбає і мордується такою жалістю, якою буває аспидова над людською головою"⁹⁵.

Складовою національної ідентичності, на думку етнополітологів, неодмінно виступає історичний міф. " Націоналізуючи народ, етнічну територію й час, конструюючи національну історію⁹⁶, усвідомлюючи свої політичні й соціально-економічні інтереси, старшини шукали засобів їх легітимізації. У даній справі вони ніяк не могли спертися на історичну літературу церковних ієрархів XVII ст. Як вважав М. Грушевський, славнозвісний "Синопис" залишився на всі часи красномовним свідченням цілковитої байдужості київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької старшини"⁹⁷.

Ніяк не збігалася з потребами "нової шляхти" й історична картина Самовидця. Історія боротьби за визволення з-під польського ярма, на думку М. Грушевського, змальована Р. Ракушкою-Романовським "холодними, недоброзичливими, песимістичними тонами". І це тоді, коли від історичних творів старшинам "потрібна була апологія... апотеоз цієї боротьби; треба було не тільки виправдати, але й всіляко звеличувати цей процес, що підняв їх на командні висоти"⁹⁸. Оскільки за допомогою твореної картини історичного минулого військові канцеляристи, старшини намагалися обґрунтувати сучасні їм потреби та інтереси, ми використовуватимемо поняття "історичного міфа"⁹⁹.

Насамперед помітно, що звернення до історії автори використовують для утвердження почуття національної гідності. Так, С. Величко підкреслював, що наші "козако-руські предки" "так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами"¹⁰⁰. Те ж саме стверджував і Г. Граб'янка. Згадавши про "богоданого проводиря Моїсея", "Навуходоносора щонайпершого на землі по славі", про Кіра, Олександра Македонського, Августа, Дмитрія — "князя московського", лубенський полковник запевняє: "Але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться"¹⁰¹.

Використовуючи історичне полотно, представники соціальної верхівки, на жаль, не творили концепції "національного характеру", "спільного народного духу" (як це в середині XVIII ст. робили Ж.-Ж. Руссо й Ш. Монтеск'є), незважаючи на добру ознайомленість з творами французьких просвітителів¹⁰². Проте вони все ж таки підкреслювали ряд рис, які формували в читача шляхетний образ представника українського суспільства і прищеплювали таким чином співвітчизникам ряд громадянських чеснот: патріотизм, вольнолюбство, мужність, терплячість, вірність присязі, готовність служити Вітчизні заради "загального добра", миролюбність та ін.

Твореному у XVIII ст. історичному міфу був притаманний також прийом гіпергероїзації, характерний для ранніх форм національного самоусвідомлення¹⁰³.

Для прикладу зачитуємо лише вигук псевдо-Кониського: "І хто вистояв із сусідніх держав супроти воїнів руських і їх посполитого рушення?"¹⁰⁴.

Включаючи до свого аналізу посилання на відверто емоційні оцінки, що взагалі-то не типово для історичного дослідження, ми виходимо із думки І. Лисяка-Рудницького про те, що "національна свідомість обіймає

не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, але також емоційне захоплення"¹⁰⁵.

Ми розглядаємо націю як соціум, заснований на суб'єктивному відчутті його членами своєї єдності, відчутті, яке М. Стахів півстоліття тому назвав "передумовою існування нації"¹⁰⁶. Нам уявляється вагомим виявлення у свідомості старшин колективного прагнення до єдності, солідарності. Розкриваючи сутність відмінності між етнічним та національним витлумаченням змісту поняття "Вітчизна", ми вже вказували на етнічні корені чуття єдності. Тут додамо: якщо етнічна свідомість визнає за норму наявність соціально-політичної, правової нерівності, то національна орієнтована якраз на подолання даної нерівності¹⁰⁷. Очевидно, в "Історії Русів" ми бачимо перші спроби утвердження саме націотворчого сприйняття даного питання. Псевдо-Кониський засуджує соціальні порядки "в народі московському" як "найнеключиміше рабство і невільництво у найвищій мірі... стосовно ж посполитого народу, то всі вони вважаються кріпаками, начебто не від одного народу походять... за невідомими у світі правами та привласненнями, продаються... нарівні з худобою, а нерідко і на собак вимінують..."¹⁰⁸. Проте ми ніяк не можемо стверджувати факту сформованості чуття єдності в соціальному й правовому аспектах. Через кілька сторінок автор "Історії Русів" обґрунтовує заборону переходів "із козаків у мужики, а з мужиків у козаки згідно волі кожного"¹⁰⁹.

Схожу роздвоєність ми зустрічаємо і в "Запереченні" Г. Полетики. З одного боку, щоправда з позиції стороннього спостерігача, він визнає, що кріпацтво для "малоросійського народу" навіть як уявлення є "жахливе і нестерпне"¹¹⁰. Також Полетика виступає проти наказу другої Малоросійської колегії депутату Наталіну, який вимагав заборонити козакам судитися за тими ж правами, що й шляхетство. З іншого боку, він погоджувався з наказом другої Малоросійської колегії у намірі усунути козаків та посполитих із земських урядів, оскільки лише шляхетству, переконував лубенський депутат, мав бути відкритий "шлях до чинів громадянських"¹¹¹.

На жаль, така двоїстість вказувала на тенденцію до соціально-правового розшарування, але не до зближення, характерного для модерного національного розвитку. Співчутливе, солідарне ставлення Полетики до козаків як до рівноправних з шляхетством ґрунтувалося на двох засадах. По-перше, серед козаків, на його думку, могли перебувати ті шляхтичі, які такими були ще до часу, коли не сформувався правило просити в короля дипломів і гербів. По-друге, у середовищі козацтва, вказував Полетика, перебували й ті, що в пожежі Визвольної війни втратили свої документи, але від московського монарха ніякого підтвердження на свої привілеї не отримали. На противагу такому ставленню Полетика наголошував на факті поновлення варшавським сеймом 1664 р. шляхетства тим, хто залишився на польському боці¹¹².

Зрозуміло, що таке ставлення Г. Полетики до козацтва могло себе цілком вичерпати у час з'ясування наявності чи відсутності прав окремих осіб з козацького середовища на шляхетство.

Зайвим доказом на користь національності історичного міфа служить характер використання фактів з минулого. "Націоналістів, — стверджує Е. Сміт, — цікавить не дослідження "своєї" минувшини задля неї самої". Ставлячи перед собою не академічні, а соціально-політичні цілі, козацькі публіцисти підходили до історії вибірково. Для них було важливо "не тільки пам'ятати певні речі, а й забути про інші". При недостатці історичних фактів вони їх подекуди намагалися "реконструювати" та навіть "вигадати"¹¹³. Найпоказовішим прикладом у даному аспекті ми

маємо замовчування або применшення масштабів поразки під Берестечком, творення маси неаутентичних листів, промов, замовчування дійсних і вигадування "потрібних" пунктів договорів, як де, наприклад, робить Г. Полетика стосовно умов Зборівського договору, запевняючи, що там був зафіксований пункт про право старшин "у містах та повітах королівства Польського" жити як шляхта ¹⁴.

Історичний міф періоду формування національної ідентичності не може не торкатися питання про роль народу як у внутрішньо-, так і зовнішньополітичному житті. Це зумовлено тим, що усвідомлення національного інтересу, його окремішності неминуче підводить до питання про визначення суб'єкта власного політичного процесу. Протягом XVIII ст. ми бачимо наростання тенденції до утвердження аристократичної республіки, де роль суб'єкта активно перебирала на себе нова шляхта. Але несuverенність України спонукала козацьких адміністраторів, військових канцеляристів шукати опори в найширших соціальних верствах. І хоча старшини (як покаже наступний хід подій) так і не вдалися до мобілізації народу для активних політичних дій та навіть не намагалися це робити, все ж вони стали доволі активно розглядати його як об'єкт автономістських сподівань і "риторичний суд останньої інстанції" ¹⁵. Це у свою чергу привело до зображення народу у документах військових канцеляристів як чогось цілісного, всеохоплюючого. Центральним питанням ставлення до останнього з позицій національної ідентичності є, на наш погляд, зображення співвітчизників вершителями долі як власної, так і інших народів, держав, творцями самої історії.

Сприйняття народу суб'єктом історичного процесу фіксується С. Величком у Білоцерківському універсалі Б. Хмельницького, де гетьман мусить пояснювати співвітчизникам, чому він із запорожцями "почали теперішню війну з поляками без відома й ради вашої всенародної" ¹⁶.

Твердо заперечує автор і поширений тоді погляд на те, що козацтво засноване нібито польськими королями: "Стосувалося це до примноження їхніх чиновників та урядників, але жодним чином не до нових заведень Козацтва" ¹⁷. Яскравим підтвердженням сприйняття С. Величком суб'єктивності народу є обурення з приводу того, що, "з'їхавшись за Смоленськом у якомусь селі Андрусові", поляки й росіяни "виторгували" українців "як безсловесну і нічого не тямлячу худобу" ¹⁸. Суб'єктність українців фіксується Величком (як й усіма іншими авторами) підкресленням того факту, що народ "доброхотно прихилився" до князівства Литовського, королівства Польського, православного монарха, за формулюванням Г. Полетики, "як вільний до вільного, як рівний до рівного" ¹⁹, а не був ним завойований.

Не менш активно козацькі історики-публіцисти формували образ народу — суб'єкта міждержавної та світової політики. Так, вустами польського короля Яна Казимира С. Величко стверджував, що Польща була могутньою державою, поки Україна перебувала разом з нею. Відчувивши від себе "добрих молодців козаків...", побачимо далі, що нам без них удіється і чи ті, що боялися нас, колись не повстануть невзабарі на нас і не огорнуть звідусіль таким страхом, яким були самі огорнені від нас, коли ще була з нами козацька сила" ²⁰.

З позицій суб'єктності народу оцінено й взаємодію України та Росії. Спочатку псевдо-Кониський це робить від імені послів європейських держав, "султана турецького" та "імператора римського", які нібито стверджують, що Україна своїм об'єднанням з Московією створила "державу колосальну, з нічого майже на такий ступінь піднесена" ²¹. Нарешті, ця думка звучить і в промові Полуботка перед Петром I: "Народ наш, будши одноплемінним і одновірний своєму народові, підсилив його і

звеличив царство твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії" ¹²².

Поряд із зображенням народу як суб'єкта політичного життя література військових канцеляристів наголошувала і на окремішності політичного устрою Гетьманщини. Як свого часу помітив В. Липинський, для національної свідомості важливим є підкреслення того факту, що їх суспільство має "інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства" ¹²³.

Цей підхід ми бачимо в "Історії Русів": "... вибирання... народом протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить від його доброї волі, спільної поради та вирішення", але ніяк не від волі гетьмана. Таку думку висловлено від імені як Богдана, так і Юрія Хмельницьких ¹²⁴.

Таке виокремлення даної теми особливо рельєфно виглядає на фоні заміток про деспотизм влади Петра I, при якій "не тільки свобода та добро народне, але і саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській" ¹²⁵.

У розглядуваний нами період найміцнішим з усіх елементів культури виступала релігія. І саме вона "була тоді найсильнішим і головним цементам національної спільноти", — вважав В. Старосольський ¹²⁶. Далше вивчення історичного матеріалу про співвідношення національного та релігійного підвело дослідників до висновку про те, що зароджувана національна свідомість черпає сили для самоствердження саме в ідеї богообраності нації, у богонатхненності своєї справи ¹²⁷. Наголосимо, що тема богообраності є похідною не від того факту, що автори були людьми віруючими. Усі вони уже мали ту міру світськості, яка дозволяла їм розглядати політичні інституції, державу в цілому, їх функціонування і взаємодію у категоріях інших, ніж "божественне право монархів". Це яскраво помітно з тих же творів військових канцеляристів, де Національну Революцію 1648—1676 рр. вони обґрунтовували категоріями "природного права" та "суспільного договору". Тому тему богонатхненності ми розглядатимемо як похідну від усвідомлення елітою як власної, так і, до певної міри, суб'єктності народу. В умовах панування, в цілому, провіденційного світогляду це не могло не вилитися в ідеологічне та літературне, від святого письма, кліше "богообраності". У творах козацької інтелігенції ми зустрічаємо сюжети, де історичні події набувають форми спасенної драми, активним учасником якої виступає не тільки народ, а й Бог. Заради цього військові канцеляристи уподібнюють сюжет власної історії до сюжетів біблійних. Це ми бачимо, наприклад, у С. Величка: "Всемогутній Бог... побачив польські гонори і пригнічення рабів своїх, малоросіян, — так гнітили колись ізраїльський люд єгиптяни. Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ і віднайти йому сподівану свободу" ¹²⁸.

В "Історії Русів" ми зустрічаємо і такий прояв національної самосвідомості як месіанізм. В. Старосольський вважав, що він викликається різними мотивами і проявляється у різних формах. Незмінною залишається його сутність: "переконання про окрему, виїмкову роль, про спеціальну історичну "місію", яка припадає на долю власної нації та робить її "вибраним" поміж іншими народами" ¹²⁹. Таке витлумачення ролі помічаємо ми у псевдо-Кониського: український народ виконував, врятувавши своїм вибором протекції не себе, і навіть не Московію від спільного фронту поляків, українців, татар та турків — він врятував православ'я у цілому світі ¹³⁰.

Таким чином, національну ідентичність соціальної еліти України-Гетьманщини можна сприймати як прояв національної ідентичності домодерної нації, її стрижнем стала не етнорелігійна ідентифікація, а ідентифікація, заснована на потребі еліти утримати свої соціально-економічні, політичні, правові й культурні позиції перед посилюваним іноетнічним модернізаційним тиском. Як наслідок, комплексними проявами національної ідентичності еліти України-Гетьманщини XVIII ст. стали усвідомлення своєї нерозривної єдності з етнічною територією, консолідація навколо власних політико-правових цінностей та інституцій, витворення власного історичного міфу. Вихід за межі етнорелігійної ідентифікації дає підстави стверджувати, що протягом XVIII — на початку XIX ст. в середовищі соціальної еліти України-Гетьманщини розпочався процес формування проявів національної ідентичності, характерних для сучасної модерної нації. Даний процес на той час ще не охоплював усіх типових проявів національної ідентичності. Оскільки її носіями насамперед стали представники соціальних верхів, то найслабше формувалося чуття політико-правової рівності представників усіх без винятку соціальних верств.

¹ С м о л і й В., Г у р ж і й О. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991. — С. 3-4.

² С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 6.

³ Л і с о в и й В. Етносі нація// Вісник АН України. — 1993. — № 10. — С. 47—50.

⁴ Етносі соціум. — К., 1993. — С. 96.

⁵ Б о ч к о в с ь к и й О. Народження нації//Дзвін. — 1996. — № 10—12. — С. 85—86; Б о й к о Ю. Шлях нації. — Париж — Київ — Львів. 1992. — С. 21—28.

⁶ Г р и ц а к Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. — К., 1996. — С. 7.

⁷ К а с ь я н о в Г. Український націоналізм: проблеми наукового переосмислення // Укр. істор. журн. — 1998. — № 2. — С. 47.

⁸ Б о ч к о в с ь к и й О. Вступ до націології. — Мюнхен, 1992. — С. 106.

⁹ К а с ь я н о в Г. Назв, стаття. — С. 47.

¹⁰ Б о ч к о в с ь к и й О. Вступ до націології. — С. 97.

¹¹ С м і т Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 63—76.

¹² Там же. — С. 20.

¹³ Цитовано за: Є к е л ь ч и к С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. — Мельбурн, 1994. — С. 37.

¹⁴ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Роль України в новітній історії // Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Між історією й політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 17—18.

¹⁵ С т а р о с о л ь с ь к и й В. Теорія нації. — Відень, 1992. — С. 10—15.

¹⁶ Ш п о р л ю к Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1997. — № 11. — С. 76.

¹⁷ Дит. за: Г р и ц а к Я. Назв, праця. — С. 12.

¹⁸ С м і т Е. Назв, праця. — С. 29-31.

¹⁹ В е л и ч к о С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 25.

²⁰ П о л е т и к а Г. Историческое известие // Український археографічний збірник. — К., 1926. — С. 147.

²¹ Г р а б ' я н к а Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992. — С. 14.

²² Д е в о в и ч С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII століття. — К., 1983. — С. 384.

²³ Історія Русів. — К., - 1991. — С. 33.

²⁴ С м і т Е. Назв, праця. — С. 57.

²⁵ О к и н ш е в и ч Л. Рада старшинська на Гетьманщині. Історико-юридичний нарис // Хроніка - 2000. — 1998. — Вип. 27/28. — С. 192.

²⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. Про Українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — 1991 — 1992. — Число 3—4; 1—4. — С. 120.

²⁷ Там же.

²⁸ Д е в о в и ч С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 397, 384.

²⁹ Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Укр. істор. журн. — 1993. — № 7-8. — С. 90.

- ³⁰ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию по составлению Уложения. — К., 1889. — С. 67–68.
- ³¹ По л е т и к а Г. Возражение депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧОИДР. — 1858. — Кн. 3. — С. 95.
- ³² Наставление, данное графу Петру Румянцеву при назначении его малороссийским генерал-губернатором, с собственноручными прибавками Екатерины II // Сборник РИО. — СПб., 1871. — Т. VII. — С. 390.
- ³³ Права, по которым судится малороссийский народ. — К., 1879. — С. 11.
- ³⁴ В а с и л е н к о Н. Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малой России // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. — 1912. — Кн. IX. — С. 43.
- ³⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. Назв, праця. — С. 117, 119.
- ³⁶ Б о ч к о в с ь к и й О. Наука про націю та її життя. — Нью-Йорк, 1958. — С. 31.
- ³⁷ С т а р о с о л ь с ь к и й В. Назв, праця. — С. 26.
- ³⁸ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 27.
- ³⁹ Історія Русів. — С. 104, 111.
- ⁴⁰ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 79.
- ⁴¹ Там же. — С. 292.
- ⁴² Історія Русів. — С. 36.
- ⁴³ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 79.
- ⁴⁴ С и с и н Ф. Поняття нації в Українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992. — С. 60–61.
- ⁴⁵ Там же. — С. 129.
- ⁴⁶ Г р а б ' я н к а Г. Назв, праця. — С. 106.
- ⁴⁷ Там же. — С. 69.
- ⁴⁸ Історія Русів. — С. 139.
- ⁴⁹ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 79, 83.
- ⁵⁰ С т а р о с о л ь с ь к и й В. Назв, праця. — С. 10–11.
- ⁵¹ Прощение малороссийского шляхетства... — С. 91–92.
- ⁵² С т а р о с о л ь с ь к и й В. Назв, праця. — С. 28–29, 37.
- ⁵³ С м і т Е. Назв, праця. — С. 19.
- ⁵⁴ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 79.
- ⁵⁵ Там же. — Т. 2. — С. 144.
- ⁵⁶ Там же. — С. 262.
- ⁵⁷ Н е р у н о в и ч І. Милість божа // Марсове поле. — К., — 1989. — С. 211.
- ⁵⁸ В і т и н с ь к и й С. Епінікіон // Марсове поле. — С. 255.
- ⁵⁹ Н е р у н о в и ч І. Милість божа // Марсове поле. — С. 217; П л и с к а М. Сказання про Малу Росію і про біди, які в ній були // Марсове поле. — С. 299; Іван (священик). Героїчні вірші // Марсове поле. — С. 308.
- ⁶⁰ Історія Русів. — С. 34.
- ⁶¹ Там же. — С. 142, 164–165.
- ⁶² С м і т Е. Назв, праця. — С. 19.
- ⁶³ Прощение малороссийского шляхетства... — С. 93.
- ⁶⁴ Там же. — С. 98.
- ⁶⁵ Василенко Н. Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малороссии // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. — К., 1912. — Кн. IX. — С. 29–51.
- ⁶⁶ П о л е т и к а Г. Возражение... — С. 86.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ С и с и н Ф. Назв, стаття. — С. 59–60.
- ⁶⁹ С м і т Е. Назв, праця. — С. 19.
- ⁷⁰ С м і т Е. Назв, праця. — С. 21.
- ⁷¹ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 2. — С. 29.
- ⁷² Речь "О поправлении состояния" Малороссии // Киевская старина. — 1882. — Т. IV. — С. 120–125.
- ⁷³ С м і т Е. Назв, праця. — С. 19.
- ⁷⁴ Наказы... — С. 180–181.
- ⁷⁵ Там же. — С. 182–183.
- ⁷⁶ Із паперів Григора Андрійовича Полетики. 1767 року // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 142.
- ⁷⁷ Ко гут 3. Російський централізм і українська автономія. — К., 1996. — С. 123–149.
- ⁷⁸ П о л е т и к а Г. Возражение... — С. 82.
- ⁷⁹ Д е в о в и ч С. Разговор... — С. 395.
- ⁸⁰ Полетика Г. Возражение... — С. 85.
- ⁸¹ Там же. — С. 75, 77, 78.
- ⁸² С т а р о с о л ь с ь к и й В. Назв, праця. — С. 103.
- ⁸³ Там же. — С. 102.
- ⁸⁴ Історія Русів. — С. 139.
- ⁸⁵ Там же. — С. 193.
- ⁸⁶ Права, по которым судится малороссийский народ... — С. 44.
- ⁸⁷ Прощение малороссийского шляхетства... — С. 93.
- ⁸⁸ Наказы малороссийским депутатам... — С. 15.

- ⁸⁹ Там же. - С. 26.
- ⁹⁰ К о г у т З. Назв, праця. — С. 116—128.
- ⁹¹ Д и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Назв, стаття. — С. 21—22.
- ⁹² В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 134.
- ⁹³ Там же. -Т. II. - С. 53.
- ⁹⁴ Там же. - С. 144.
- ⁹⁵ Історія Русів. — С. 184.
- ⁹⁶ Ш п о р л ю к Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. - 1996. - № 11. - С. 76.
- ⁹⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — 1991 — 1992. — Число 3—4; 1—4. — С. 118.
- ⁹⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. Самовидець руїни та його пізніші відображення // Там же. — С. 106.
- ⁹⁹ К р а в ч е н к о В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 68.
- ¹⁰⁰ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 26.
- ¹⁰¹ Г р а б ' я н к а Г. Назв, праця. — С. 12.
- ¹⁰² Л и т в и н о в а Т. Громадська думка України другої половини XVIII — першої половини XIX століть: Григорій і Василь Полетики. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 152.
- ¹⁰³ С м і т Е. Назв, праця. — С. 135.
- ¹⁰⁴ Історія Русів. — С. 75.
- ¹⁰⁵ Д и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Назв, стаття. — С. 28.
- ¹⁰⁶ С т а х і в М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1648—1948): Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 81.
- ¹⁰⁷ Б о ч к о в с ь к и й О. Наука про націю та її життя. — С. 11; його ж: Вступ до націології... — С. 104.
- ¹⁰⁸ Історія Русів. — С. 142—143.
- ¹⁰⁹ Там же. -С. 150.
- ¹¹⁰ П о л е т и к а Г. Возражение... — С. 84.
- ¹¹¹ Там же. — С. 76.
- ¹¹² Там же. -С. 91, 92.
- ¹¹³ С м і т Е. Назв, праця. - С. 134.
- ¹¹⁴ П о л е т и к а Г. Возражение... — С. 91.
- ¹¹⁵ С м і т Е. Назв, праця. — С. 21.
- ¹¹⁶ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 80.
- ¹¹⁷ Там же. -С. 56.
- ¹¹⁸ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 2. — С. 143.
- ¹¹⁹ П о л е т и к а Г. Историческое известие... — С. 149.
- ¹²⁰ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 138.
- ¹²¹ Там же. - С. 187.
- ¹²² Там же. - С. 287.
- ¹²³ Л и п и н с ь к и й В. Листа до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — С. XXV.
- ¹²⁴ Історія Русів. — С. 141, 201.
- ¹²⁵ Там же. - С. 258.
- ¹²⁶ С т а р о с о л ь с ь к и й В. Назв, праця. — С. 79.
- ¹²⁷ С м і т Е. Назв, праця. — С. 58.
- ¹²⁸ В е л и ч к о С. Назв, праця. — Т. 1. — С. 46.
- ¹²⁹ С т а р о с о л ь с ь к и й В. Назв, праця. — С. 47.
- ¹³⁰ Історія Русів. - С. 165-166.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Д. Ю. ЗОЛОТАРЬОВ (Сімферополь)

Турецька історична література з еміграції кримських татар кінця XVIII—XX ст.

Досить значний за обсягом і історіографічним значенням пласт досліджень про Крим, на жаль, маловідомий досьгодні вітчизняним спеціалістам, являють собою науково-дослідницькі роботи, виконані в Туреччині.

Велика зацікавленість істориків Туреччини Кримом пояснюється, на наш погляд, трьома основними факторами. Насамперед тим, що історія Криму до 1774 р. розглядається ними як невід'ємна частина історії самої Туреччини, оскільки значна територія півострова до цього часу входила до складу Османської імперії, а саме Кримське ханство перебувало у найтіснішому зв'язку з цією державою.

По-друге, вся історія кримських татар, як і інших тюркських етносів, розглядається як частина історії одного турецького (тюркського) народу. Правомірність використання самого етноніму "татарин" у турецькій історичній літературі неодноразово ставилася під сумнів¹. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що Туреччина традиційно приділяє велику увагу життю тюркських народів, здійснює програми допомоги їхньому культурному і національно-державному розвитку. Особливо активізувалась така допомога після розпаду СРСР.

По-третє, в результаті численних еміграцій у Туреччині з'явилася значна кількість переселенців з території колишнього Кримського ханства. Існують організації, що об'єднують таких людей і їх нащадків. Важливим організаційним принципом побудови структур діаспори є об'єднання в першу чергу за географічною ознакою, тобто як тюрків-мусульман, які виїхали з території колишнього ханства (до їх складу входив обширний регіон від Дністра до передгір'їв Кавказу). Пізніше частина населення цих районів опинилася на території сучасної Румунії, Болгарії, інших країн, осіла в Туреччині. При цьому приналежність до тих чи інших народів або етнічних груп, наприклад, до ногайських чи власне кримських татар, враховується мало. Тому ми вважаємо, що найбільш коректно було б вживати термін не "кримськотатарська", а "кримська" або "кримськотюркська" діаспора. Остання видає періодичні видання, що висвітлюють серед інших і питання історії кримських татар. Багато з представників кримської діаспори відіграли досить помітну роль у політичному і культурному житті Туреччини, внесли значний внесок у справу вивчення та популяризації минулого своєї батьківщини.

Турецька історична література має чимало досліджень, що так чи інакше зачіпають проблеми історії Криму². Одним з перших опублікованих у Туреччині історичних творів, в якому розглянуто становище регіону після приєднання до Росії, стала праця Ахмеда Джемдет Паші "Історія Криму і Кавказу"³. Повнокровний розвиток історичної науки в Туреччині пов'язаний з республіканським періодом її історії, коли в країні було створено перші університети, вивчення історії дістало державну підтримку, було підготовлено відповідні кадри спеціалістів. Не останню роль у цьому про-

цесі відіграло створення в 30-і роки Вищого товариства культури, мови і історії, у складі якого діє Турецьке історичне товариство. Пріоритетним напрямом досліджень турецьких вчених є вивчення історії тюрків.

Одним з досягнень турецької історіографії 30-х — початку 40-х років є активна робота по вивченню та введенню -в науковий обіг документів з фондів Османського архіву і музею палацу Топ-капи. Одним з піонерів у справі вивчення історичних джерел, пов'язаних з Кримом, став Акдес Німет Курат. У 1940 р. він опублікував збірник архівних документів періоду ханства, в якому читач знайде їх факсимільне відтворення і транслітерацію на сучасну турецьку мову⁴. Пізніше А. Курат став одним з найбільших турецьких спеціалістів у галузі історії тюркських народів Росії, взаємовідносин цієї країни з Османською імперією⁵.

Великий вклад у вивчення історії Криму ханського періоду вніс Х. Іналджик⁶. Підкреслимо, що в Туреччині сформувалася ціла когорта істориків, які дослідили проблеми історії Кримського ханства⁷⁹. Аналіз цих праць не входить у завдання нашого дослідження. Однак зазначимо, що успіх роботи турецьких авторів забезпечила наявність широкої бази першоджерел, яка й відобразила різні сторони життя ханства. Зовсім інша справа з джерелами по періоду нової і новітньої історії Криму, часу, коли він входив до складу Росії.

Турецька історіографія Криму налічує десятки статей і книг, але багато написаних праць не було опубліковано, а тим часом чимало з них знадобилися б при вивченні дослідницького процесу в галузі історії Криму. Окрім того, багато неопублікованих праць містять цікаві відомості, добуті їх авторами в процесі архівно-бібліографічних досліджень. За деякими даними, в турецьких університетах у період між 1934 і 1992 рр. було виконано і захищено 41 науково-дослідницьку працю з кримської історії або з питань облаштування кримських переселенців у Туреччині¹⁰. Мова йде переважно про дисертації на ступінь бакалавра. Наведені в них дані далеко не повні, однак вони свідчать про велику зацікавленість і чималу історіографічну активність у справі вивчення історії кримських тюрків.

В Туреччині захищено кілька магістерських і докторських дисертацій, котрі торкнулися й проблем історії Криму. Серед виконаних у 90-і роки досліджень, присвячених демографічній історії і удостоєних докторського ступеня, ми можемо назвати праці Н. Іпек "Переселення тюрків в Анатолію з Румелії в 1877—1890 рр.", А. Халачоглу "Румелійські переселення", А. Сайдама "Кримські і Кавказькі переселення 1856 і 1876", а також "Кримські і Кавказькі переселення 1878—1908" С. Еркана. Дві останні праці, котрі безпосередньо торкаються еміграції з Криму, опубліковані як окремі монографії.

Початок вивчення історії кримських татар емігрантами з Криму було покладено ще в період младотурецької революції 1908 р. Піонерами в дослідженні історії свого народу стали члени створеного у Стамбулі "Товариства батьківщини" ("Ватан джемєті"). Як зазначає сучасний турецький історик (один з представників діаспори) Х. Кирилми, з точки зору кримськотатарського націоналіста, вистояти в умовах похмурої дійсності, зміцнити в собі почуття національної гордості можна було нагадуваннями історії Криму, а при недостатності цього — тюркської та ісламської спадщини ".На думку Х. Кирилми, шляхом вивчення минулого члени національних організацій, що зароджувалися, намагалися зміцнити національну самосвідомість кримських татар. Тому й не дивно, що в той період з'явилися основні елементи сучасного поняття "кримськотатарський народ" і його права на самовизначення¹².

В тому напрямку діяли на початку ХХ ст. і в роки першої світової війни існуючі в Стамбулі "Товариство кримських студентів" ("Кирил талебе

джемієті") і "Кримське товариство допомоги" ("Кирим хайирли джемієті")¹³. Детальніше діяльність кримської діаспори в той період розглянув у магістерській дисертації Х. Кирилми "Османська держава і визвольний рух кримських тюрків (1917—18 рр.)"-

Починаючи з травня 1918 р., у Стамбулі вийшло в світ кілька номерів журналу "Крим". На його сторінках знайшли відображення настрої, що панували тоді у кримськотатарському національному русі, плани зміцнення самостійності Криму при підтримці Османської держави і Німеччини¹⁴. Журнал з такою ж назвою виходив у 1957—1960 рр. в Анкарі. В ньому поряд із статтями політичного характеру публікувалися матеріали з літератури й історії кримських татар. З 1992 р. в м. Полатли, де існує велика кримськотатарська община, було відновлено видання журналу "Крим". Він виходить один раз у три місяці. В журналі можна прочитати статті суспільно-політичного і культурно-історичного змісту, що торкаються як минулого кримських татар, так і сучасних проблем їх облаштування в Криму.

Найбільш впливовим серед друкованих органів кримської діаспори є журнал "Емель" ("Прагнення"). Спочатку він видавався в Румунії (м. Базарджик), де проживало багато емігрантів з Криму, з 1930 по 1940 рр. вийшло 154 номери. В 1960 р. у Стамбулі було поновлено його видання. Журнал виходить з періодичністю один раз в два місяці. В його роботі в різний час брали участь такі відомі діячі кримськотатарського національного руху, як Мустеджіб Улькюсал, Едіге Кирилал, Абдуллах Сойсал, Джафер Сейдаметта ін. Нині їх місце зайняли Зафер Каратай, Хакан Кирилми та ін. Саме на сторінках "Емеля" ми віднаходимо більшу кількість публікацій, присвячених проблемам історії кримських татар, в т. ч. еміграції. В журналі виступають вчені, відомі своїми дослідженнями з історії Криму¹⁵.

Говорячи про періодичні видання кримськотатарської діаспори, не можна оминати журнал "The Crimean Review", що видається в Бостоні (США) англійською мовою. Це видання — друкований орган заснованого в 1976 р. в Нью-Йорку фонду "Крим". Під час свого заснування фонд ставив перед собою завдання надати гласності фактам репресій проти кримських татар, сприяти збереженню й розвитку їх матеріальної і духовної культури¹⁶.

Як зауважив А. Теміраєв (Нью-Йорк) у своєму виступі в 1991 р. на конференції, присвяченій 145-річчю І. Гагринського, у створеному кримськотатарському етно-історичному музеї в США існує банк даних, що містять матеріали, котрі характеризують злочинну політику геноциду проти кримськотатарського народу, наслідком якої стало перетворення тримільйонного (до моменту приєднання до Росії) народу в нинішні 300 тис.¹⁷

Ми вважаємо, що історико-публіцистичну спадщину Джафера Сейдамета — одного з видатних представників кримськотатарського національного руху, який більшу частину свого життя провів в еміграції, — правомірно розглядати поряд з працями інших турецьких дослідників. В 1921 р. у Лозанні було опубліковано його книгу "Крим", її призначенням, насамперед, було ознайомити європейську громадськість з Кримом, історичною долею кримських татар і обґрунтувати їх право на самовизначення. Джерелами для написання монографії стали переважно франкомовні матеріали, значна частина яких була дорожніми нотатками іноземців, котрі побували в Криму. Серед причин, що спонукали татар емігрувати, Д. Сейдамет виокремлює фактори моральні (маються на увазі утиски в галузі релігії, освіти), соціально-економічні та небажання служити в армії (після 1874 р.)¹⁸. В 1930 р. ця книга в розширеному і переробленому вигляді була видана польською мовою у Варшаві¹⁹.

На сьогодні однією з найвідоміших у Туреччині праць про Крим є видана в Стамбулі 1948 р. монографія Етхема Фейзі Гезайдіна "Крим. Розташування і переселення кримських тюрків". Д. Сейдамет у передмові до книги високо оцінив роботу її автора, який був тісно зв'язаний з кримськотатарськими емігрантськими колами в Туреччині і Румунії^{20,21} і прагнув ознайомити турецьку громадськість з особливостями географічного положення, природою Криму, його історією після приходу тюрків. Структурно книга включає в себе три частини. Перша — загальний погляд на географію і природу Криму. Друга — опис історії Кримського ханства. Третя частина присвячена історії Криму під російським пануванням і визначенню причин кримськотатарських еміграцій.

Після приєднання Криму до Росії і початку проведення нею колонізаторської політики автор налічує 8 переселенських хвиль, що занесли мусульман Криму в Туреччину: 1785-1788; 1789-1790; 1812; 1828; 1860-1862; 1891-1893; 1901 — 1902; 1904—1905 рр. Е. Ф. Гезайдін стверджує, що в період приєднання Криму було страчено близько 30 тис. кримських татар. Потім настала грабіжницька колонізація Криму, що позбавила більшу частину селянства своєї землі. На думку автора, до 1800 р. емігрувало близько 500 тис. чоловік, з них вижило тільки 300 тис., а переселенська хвиля 1860—1862 рр. охопила 227 тис. чоловік²². Далі ці цифри перекочували в дослідження інших турецьких істориків. Е. Ф. Гезайдін дійшов висновку, що між 1783 і 1914 рр. півтора мільйонні тюркське населення Криму в результаті політики Росії потроху скоротилося до 238 тис. чоловік.

Безумовно, для свого часу монографія Гезайдіна стала значним явищем у турецькій історіографії, присвяченій Криму, і на довгі роки визначила підходи у висвітленні тих чи інших проблем історії Криму. Сказане стосується й питань еміграції. Так, викладена в книзі точка зору на періодизацію, причини вимушених переселень, чисельність емігрованих міцно укріпилася в працях багатьох дослідників. Однак слід зазначити, що автор використав досить обмежену кількість праць, доступних йому в той період. Переважно це твори російською, французькою і турецькою мовами, видані в ХІХ — на початку ХХ ст. (до 1937 р.). Відтоді розвиток знань про минуле Криму пішов далеко вперед, суттєво розширилась база джерел досліджень. На наш погляд, зараз можна говорити тільки про історіографічну цінність роботи Е. Ф. Гезайдіна.

Квінтесенцією усталених до 50-х років ХХ ст. в турецькій історіографії уявлень про історію кримськотатарської еміграції став написаний Мірзою Балою розділ статті "Крим", присвячений новому і новітньому періоду історії Криму. Стаття опублікована в Ісламській енциклопедії в 1955 р. В її основі лежать уже відомі нам висновки, зроблені А. Озенбашли, Е. Гезайдіном та іншими дослідниками на основі спогадів барона де Тотта, статей російських краєзнавців та ін. Автор стверджував, що в кінці ХVІІІ ст. в результаті репресивної політики Росії Крим покинуло близько 500 тис. чоловік. Потім, посилаючись на статтю більшовицького діяча Фірдевса, опубліковану в газеті "Єні Дюнья" в 1924 р., М. Бала пише, що тільки в 1828 р. виїхало 200 тис. кримських тюрків; у 1860 р. — 231 тис. І По ж до переселенських хвиль рубежу ХІХ—ХХ ст., то автором згадані лише події 1874—1876 рр. В результаті до енциклопедії увійшли твердження про те, що до початку ХХ ст. з Криму емігрувало від 1 до 1,2 млн тюрків²³.

В 1969 р. в Турецькій (Тюркській) енциклопедії було вміщено статтю "Переселення (міграція)", в якій, як і в статті М. Бали, розміри еміграції визначені приблизно в 1,2 млн тюрків²⁴.

В 1966 р. А. Д. Ерен опублікував монографію "Проблеми переселень і переселенців у Туреччині". Він розглядав проблеми біженців і вимушених переселенців у контексті загальноєвропейської історії. Книга містить ана-

ліз політики, котра проводилася в сфері міграції поселенців в Османській і Турецькій державах. Оцінка кримської еміграції побудована вченим на основі даних, що містяться в книгах Е. Гезайдіна та А. Озенбашли²⁵.

Велика кількість публікацій, присвячених кримським татарам, належить перу одного з лідерів кримської діаспори, засновника і багатолітнього редактора журналу "Емель", адвоката за фахом, Мюстеджиба Улькюсала (М. Хаджі Фазіля). Чимале місце в його працях займали питання історії еміграції з Криму, їм присвячено ряд статей і розділів у низці книг^{26~30}. М. Улькюсал вважав, що після завоювання Криму Росією для кримських тюрків почалися трагічні часи³¹. В оцінці загальної кількості емігрованих з Криму в період російського панування він спирається на думку А. Озенбашли.

В цілому публікації М. Улькюсала значного вкладу у вивчення історії еміграції з Криму не внесли. В частині, що торкається питань історії Криму кінця XVIII—XX ст. і еміграції кримських татар, вони побудовані на добре відомих публікаціях В. Кондаракі, А. Маркевича, А. Озенбашли та Е. Гезайдіна. Проте безумовний науковий інтерес книги і статті М. Улькюсала становлять для вивчення історії формування й діяльності кримськотатарської діаспори в Туреччині і на Балканах.

Проблемам історії кримськотатарської еміграції приділив увагу в своїх працях один з найвідоміших сучасних турецьких істориків професор Вісконсінського університету (США) Кемал Карпат. Питання історії еміграції мусульман Криму знайшли своє місце в контексті досліджень з демографічної історії Туреччини. З-під його пера вийшов цілий ряд праць, які тією чи іншою мірою торкаються проблем історії Криму і кримських татар в кінці XVIII—XX ст.^{32~38}.

В 1974 р. для виступу на конференції з економічної історії в Принстонському університеті К. Карпат підготував доповідь "Міграції і їх вплив на трансформацію Османської держави в XIX ст.", в якій є розділ, присвячений еміграції з Криму. Основні положення, апробовані в доповіді, ввійшли і в наступні праці історика. Зокрема, з незначними редакційними змінами текст доповіді включений в опубліковану в 1984 р. фундаментальну монографію "Оттоманське населення 1830—1914"³⁹. При підготовці доповіді автор спирався на публікації А. Озенбашли, А. Соїсала, Е. Гезайдіна, В. Кондаракі й М. Пінсона. К. Карпат вважав, що поштовхом для початку еміграції стало включення Криму до складу Росії. Під час першої еміграції 1783—1784 рр., на його думку, основу на вказаних дослідженнях, виїхало близько 80 000 чол., в 1860 р. — 100 тис. кримських і 50 000 ногайських татар, а в 1861 — 1864 рр. міграційні процеси набули більш інтенсивного характеру. За твердженням К. Карпата, в цей період виїхало 227 тис. чоловік. Всього ж, за оцінками історика, між 1783 і 1922 рр. на османські території переселилося близько 1 300 000 чоловік⁴⁰. Зазначимо, що в книзі "Оттоманське населення" фігурує інша цифра — 1 млн 800 тис. чол.⁴¹ Виходячи з таких висновків щодо розмірів еміграції, К. Карпат у 1974 р. визначав кількість кримських татар, які проживали в Туреччині, в 1—3 млн чоловік, а число тих, хто може говорити на "кримському діалекті", — приблизно в 200 тис. чоловік. Як і інші турецькі автори, він основною причиною еміграції вважає антитатарську і антитурецьку політику російських властей, що, на його думку, стала особливо жорстокою після 1856 р. і досягла своєї кульмінації в 1944 р.

В 1986 р. К. Карпат виступив зі статтею "Кримська еміграція 1856—1862 рр. і розвиток поселень і міст Добруджі". Аналізуючи становище кримських татар після 1783 р., він стверджує, що напередодні приєднання кількість мусульманського населення становила 1,5—2 млн чоловік. Детально досліджено в статті османську політику щодо переселень з Кри-

му і питання соціально-економічного розвитку заснованих Іммігрантами в Добруджі колоній⁴².

Ми повинні зазначити, що рівень достовірності даних, використаних К. Карпатом, не завжди може бути визнаний досить високим. Це, в свою чергу, робить вразливими для критики і праці самого вченого. Насамперед це стосується оцінок чисельності кримськотатарського населення, кількості емігрованих і хронологічних рамок основних еміграційних хвиль. Треба визнати, що праці К. Карпата в частині, оснований на аналізі матеріалів османських архівів, являють значний інтерес для вивчення історії мусульманської еміграції з Російської імперії.

Історію тюркських етносів у Добруджі і Румелії дослідив також турецький історик Мехмет Алі Екрем. У доповіді, представленій 8-му конгресу Турецького історичного товариства, він повідомив, що протягом XIX ст. вказаний регіон прийняв три великі переселенські хвилі кримських і ногайських татар. Остання і найбільша група прибула після Кримської війни. В 1855р. в Добруджі було розміщено 16 тис. кримських тюрків, а потім ще 60 тис.^{43,45}

В 1990 р. у Вісконсінському університеті (США) Хаканом Кирилми була захищена дисертація "Кримськотатарський національний рух і національна самосвідомість (1905—1916)"⁴⁴, а в 1996 р. під егідою Турецького історичного товариства видана його монографія з однойменною назвою. Слід зауважити, що книгу не можна вважати лише виданням тексту дисертації. Автор присвятив кілька років дослідницькій роботі за темою. Зокрема, працював з архівними джерелами в Криму, і матеріали цих досліджень увійшли в монографію. Передусім це стосується розділів, присвячених історії кримськотатарського національного руху на початку XX ст.

Питанням демографічної історії і еміграції кримських татар автором дисертації присвячено розділ у першій главі, в якому аналізується їхнє становище в першому столітті перебування під владою російського уряду. Дана частина дисертації практично без змін увійшла в монографію. Якщо не брати до уваги переселення 1944 р., зазначає автор, то еміграції можна вважати найпомітнішими і в той же час найруйнівнішими подіями в долі кримських татар⁴⁵. Велика частина розділу присвячена опису переселень кінця XVIII — середини XIX ст. При цьому Х. Кирилми спирається на вже відомі нам праці А. І. Маркевича, А. Озенбашли, Б. М. Вольфсона, Е. Гезайдіна і К. Карпата. В оцінці загальної чисельності емігрованих між 1783 і 1922 рр. Х. Кирилми стоїть на позиції свого вчителя К. Карпата, який наводить цифру "щонайменше 1 млн 800 тис. чоловік"^{46~47}.

Значну увагу Х. Кирилми приділив аналізу причин еміграції. Він відкидає твердження російських істориків щодо релігійного фанатизму і підігрівання еміграції з боку Османської держави, хоча визнає, що остання була об'єктивно зацікавлена в поповненні складу свого населення тюрко-мусульманським елементом. Важливу роль, на думку історика, відіграли причини національно-психологічної релігійності кримських татар і високий престиж в їх очах Туреччини. Та справжні причини переселення, вважав він, лежали всередині Криму, і вони були пов'язані не тільки з психологією кримських татар, які не могли погодитися з пануванням в їхній країні російського уряду, а й з нещадними умовами російської колонізації і найжорстокішою політикою русифікації, що відігравали набагато важливішу роль⁴⁸. Автор не мав на меті детальне вивчення історії кримськотатарської еміграції, його завданням було — показати загальне становище народу, змушеного покидати рідну землю. В його праці сюжети використано здебільшого як історичний фон для створення картини розвитку

національного руху кримських татар на початку ХХ ст. Тому історик не робить спроб досліджувати нові джерела з історії еміграції і не виходить за рамки традиційних для турецької історіографії оцінок даного явища.

В 1996 р. у Трабзоні була опублікована книга викладача Чорноморського технічного університету Сулеймана Еркана "Кримські і кавказькі переселення (1878—1908)", в якій розглядалися причини переселень мусульман з Росії, політика Туреччини щодо переселень, розповідалося про періодизацію і шляхи переселення. Велику увагу автор приділив опису соціально-економічного, психологічного гніту, репресій, яких мусульмани Криму і Кавказу зазнали в Російській імперії, і тиску з боку вірмен. Близько двох третин обсягу книги займає глава, присвячена внутрішній політиці Османської держави стосовно переселенців, які опинилися на її території. В ній розглянуто діяльність спеціальних комісій, що створювалися для розв'язання питань переселенців, описано процес розміщення останніх на османських територіях, вказано розміри допомоги, що надавалася їм, говориться і про труднощі, які виникали в діяльності турецьких властей.

Праця С. Еркана побудована на широкому колі архівних джерел з фондів Османського архіву у Стамбулі, що, на нашу думку, й зумовлює великий інтерес до книги. Проте слід зауважити, що автор недостатньо використав дослідження інших авторів. Практично поза його увагою залишилися існуючі західні та російські дослідження й джерела. Остання обставина, безумовно, зменшує цінність книги. Переселенський рух з Криму у книзі С. Еркана — не окреме дослідження. Відомості про емігрантів ми епізодично зустрічаємо в загальному потоці наведених автором даних⁴⁹. Точних хронологічних рамок еміграційних хвиль з Криму і кількість тих, котрі виїхали, автором не визначено. На наш погляд, вказані недоліки можна пояснити структурою праці С. Еркана і станом використаної ним бази джерел — офіційних документів Османської імперії. В досліджуваній період часу турецькі власті найбільше турбували не питання національної приналежності прибулих мусульман, а проблеми їх прийому і розміщення. Тому не дивно, що відомості про еміграцію з Криму в османських офіційних джерелах ніби розчинилися, потонули в потоці загальної інформації про переселенців з Росії взагалі. Отже, дослідження С. Еркана, з одного боку, репродукує сталі в турецькій історіографії уявлення про становище мусульман у Російській імперії, а з іншого, — розкриває історію діяльності Османської держави у прийомі та облаштуванні переселенців у 1878—1908 рр.

В 1997 р. Турецьке історичне товариство опублікувало монографію Абдуллаха Сайдама. Ця книга є публікацією тексту докторської дисертації автора, захищеної в 1992 р. в Самсуні. Джерелом для її написання стали матеріали Османського архіву та турецької періодичної преси. Використано широке коло турецьких і зарубіжних досліджень. Визначальною рисою книги є фундаментальний підхід до розгляду теми. Мається на увазі намагання передусім теоретично осмислити суть проблем. Автор у вступі намагався дати визначення самому поняттю "переселення (еміграція)", з'ясувати основні причини і наслідки еміграцій з Криму і Кавказу. При аналізі причин виникнення еміграції з Криму він задіяв значну кількість опублікованих за рубежем праць з історії Криму, спираючись у своїх висновках переважно на теоретичні і практичні результати досліджень Е. Ф. Ге-зайдіна, М. Бали, А. Д. Ерена, К. Х. Карпата, М. Улькюсала, М. Пінсона, А. Фішера та інших авторів⁵⁰. Праця А. Сайдама стала цінним внеском у справу вивчення міграційних процесів у Причорноморському регіоні.

Ми можемо констатувати, що поруч з вітчизняною історіографією історії кримськотатарської еміграції в Туреччині створено цілий комплекс

праць, в яких вивчення даної проблеми знайшло свій розвиток. Зарубіжні автори багато в чому спиралися на досягнення російської дореволюційної історіографії і кримського історичного краєзнавства. За рідкісним винятком, результати праць вітчизняних істориків радянського періоду враховані не були. З одного боку, ми можемо пояснити це малим доступом до таких робіт за рубежем, а з іншого, — певним недовір'ям до офіційної радянської історіографії.

За кордоном вивчення історії кримських татар і Криму було тісно зв'язане з розвитком досліджень у галузі минулого і сьогоdnішнього національних меншин в СРСР, зокрема проблем тюрко-ісламського населення. Певною мірою підвищена увага до історії кримських татар була стимульована трагічними подіями в їхній долі, що відбувалися після 1944 р. Велика заслуга в розвитку досліджень з кримської історії і в зверненні уваги міжнародного співтовариства до проблем кримських татар належить кримській діаспорі. Протягом 20-х — 90-х років ХХ ст. представниками діаспори або при їх сприянні було написано і опубліковано основну масу праць з історії Криму. Зовсім не випадково, що найбільший корпус таких досліджень створено в Туреччині.

Турецькі дослідники вивчили і ввели в науковий обіг досить велике коло джерел, переважно османського походження, що висвітлюють різні аспекти політики цієї країни щодо еміграції. Разом з тим хронологічні рамки еміграційних хвиль окреслені лише приблизно і в різних авторів не завжди збігаються, відсутні достовірні дані про їх кількість. Політика російської адміністрації щодо кримських татар й їх еміграції трактується шаблонно, позиція громадськості стосовно цих питань не висвітлена. Зовсім не розглянуто питання рееміграції. Багато результатів досліджень вітчизняних вчених проігноровано без вагомих підстав.

На наше глибоке переконання, вказані недоліки можна пояснити не тільки певною односторонністю підходів, які склалися за рубежем, до оцінки подій історії Криму кінця XVIII—ХХ ст. тільки як історії антагоністичної боротьби, що розвивалася за схемою: колоніальний режим Російської імперії — кримські тюрки-мусульмани, а й мають під собою цілком об'єктивну причину — недостатнє вивчення джерел з етнічної історії Криму. Для зарубіжних спеціалістів такі матеріали, що містяться передусім в архівних та бібліотечних сховищах Сімферополя, Одеси, Петербурга і Москви, довгий час лишалися недоступними.

¹ M a k s u d o g l u M. Tatar kimdir? // Emel. - 1996, № 214. - S. 22-29.

² Kirim bibliografyası Turkiye Cumhuriyeti donemi (1923—1986). Haz. H. Kiriimli, U. Aktas. — Ankara, 1987. — 80 s.

³ A h m e d C e v d e t P a s a . Kirim ve Kafkas Tarihcesi. — Istanbul. - 1307. — 309 s.

⁴ K u r a t A. N. Topkapi Sarayı muzesi arşivindeki Altın Ordu, Kirim ve Turkistan Hanıarina ait yarlık ve bitikler. — Istanbul, 1940. — 212 s.

⁵ K u r a t A. N. Rusya'da Turkluk ve İslamiyet / Turk dunyasi el kitabı. — Ankara, 1976. — S. 1295-1303.

⁶ İ n a l c i k H. Kirim // İslam Ansiklopedisi. - Istanbul, 1955. - C. VI. - S. 746-756.

⁷⁻⁹ G o k b i l g i n O. 1532—1577 yılları arasında Kirim Hanlığının siyasi durumu. — Ankara, 1973. — S. 101; Aslanapa O. Kirim ve Kuzey Azerbaycanda Turk Eserleri. — Istanbul, 1979. — 151 s.; U r e k l i M. Kirim Hanlığının kuruluşu ve Osmanlı himayesinde yükselisi (1441 — 1569). — Ankara, 1989. - 109 s.

¹⁰ K a g a l i n M. Kirim üzerine yapılmis. teziler. — (6. m. — 6. d.). — S. 364—368.

¹¹ K i r i m l i H. Kirim tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905—1916). — Ankara, 1996. - S. 262.

¹² Там же.

¹³ B e z a n i s L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey // Central Asian Survey. — 1994. -V. 13. -№ 1. - P. 106.

¹⁴ Там же.

¹⁵ İ n a l c i k H. Han ve kabile Aristokrasisi: sahib Giray doneminde Kirim Hanlığı // Emel — Istanbul, 1983. - № 1354. - S. 51-73.

- ¹⁶ Г у б о г л о М. Н., Червонная С. М. Крымско-татарское национальное движение. — М., 1992. — Т. 1. — С. 50.
- ¹⁷ Червонная С. М. Исмаил Гаспринский — выдающийся крымскотатарский просветитель и гуманист // Этнографическое обозрение. — 1992. — № 1. — С. 160—161.
- ¹⁸ S e i d a m e t D. (Kirimer). La Crimée. - Lausanne, 1921. - 119 p.
- ¹⁹ S e y d a m e t J. (Kirimer). Krım: pzesloszo, terazniejszose i dą żenia niepodlegnościowe Tatarów Krımskich. — Warszawa, 1930. — 332 s.
- ²⁰ G o z a y d i n E. Kirım (Kirım turklerinin yerleşme ve yerleşirme). — İstanbul, 1948. — S. 3.
- ²¹ K i r i m l i H. Kirım tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905—1916). — Ankara, 1996. — S. 179.
- ²² G o z a y d i n E. Kirım (Kirım turklerinin yerleşme ve yerleşirme). — İstanbul, 1948. — S. 34, 67.
- ²³ B a l a M. Kirım // İslam ansiklopedisi. - İstanbul, c. VI. - S. 741-746.
- ²⁴ G o c // Türk Ansiklopedisi. — Ankara, 1969. - C. 17. - S. 456-457.
- ²⁵ E r e n A. C. Türkiye'de göç ve göçmen meseleleri. Tanzimat devri, ilk kurulan Göçmen komisyonu, çıkarılan türklar. — İstanbul, 1966. — 119 s.
- ²⁶⁻³⁰ U l k u s a l M. Dobruca ve Türkler. - Kustence, 1940. — 235 s.; U l k u s a l M. Dobruca ve Türkler. — Ankara, 1966. — 256 s.; U l k u s a l M. Dobruca'daki Kirım Türklerinde atasözleri ve deyimler. — Ankara, 1970. — 253 s.; U l k u s a l M. Kirım Türk-Tatarları (dunu, bugunu, yarını). — İstanbul, 1980. — 366 s.; U l k u s a l M. ikinci Dünya savaşında 1941 — 1942 Berlin hatırları. — İstanbul, 1976. - S. 152.
- ³¹ U l k u s a l M. Kirım Türkleri//Türk Dünyası el kitabı. -Ankara. 1976. -S. 1140-1153.
- ³²⁻³⁸ K a r p a t K. The Ottoman state and its place in world history. — Leiden, 1974. — P. 199; Karpat K. Gagausların tarihi menşeyi üzerine ve folklorlardan parçalar// 1 Uluslararası türk folklor kongresi bildirilen. — Ankara, 1976. — S. 162—178; K a r p a t K. Ottoman population records and the census of 1881/82—1893 // International journal of middle East studies. — 1978. — № 9. — P. 234—237; K a r p a t K. The Ottoman demography in nineteenth century: sources, concepts, methods // Economic et societies dans l'Empire Ottoman (fin du 18 — debut du 20 siecle). — Paris, 1983. — P. 207—218; K a r p a t K. Ottoman population 1830—1914: demographical and social characteristics. — The University of Wisconsin Pres, 1984. — 242 p.; K a r p a t K. The Crimean emigration of 1856—1862 and settlement and Urban development of Dobruca // Chantal Lemercier-Quelquejey, Gilles Veinsteyn and S. Enders Wimbush (eds.). Turko-Tatar past, Soviet Present. Studies Presented to Alexandre Bennigsen. — Paris, 1986. — P. 275—305; K a r p a t K. (ed.). The Turks of Bulgaria: The history, Culture and political of a minori. — İstanbul, 1990. — 257 p.
- ³⁹ K a r p a t K. Ottoman population 1830—1914: demographical and social characteristics. — The University of Wisconsin Pres, 1984. — P. 65—66.
- ⁴⁰ K a r p a t K. Migration and its effects upon the transformation of the Ottoman State in the nineteenth century / Prepared for the Conference on Economic History Princeton University, 1974. - P. 25.
- ⁴¹ Karpat K. Ottoman population 1830—1914: demographical and social characteristics. — The University of Wisconsin Pres, 1984. — P. 66.
- ⁴² K a r p a t K. The Crimean emigration of 1856—1862 and settlement and Urban development of Dobruca // Chantal Lemercier-Quelquejey, Gilles Veinsteyn and S. Enders Wimbush (eds.). Turko-Tatar past, Soviet Present. Studies Presented to Alexandre Bennigsen. — Paris. 1986. — P. 275-305.
- ⁴³ Ekrem M. Kirım ve Nogay Türklerinin Osmanlı devrinde Dobruca ya ve tüm Rumeli'ye gezmeleri ve yerleşmeleri // 8 Türk tarih kongresi bilgileri (11 — 15 Ekim 1976). — C. 3. — Ankara. — 1983. - S. 1605.
- ⁴⁴ K i r i m l i H. National movements and national identity among the Crimean Tatars (1905—1916) /A thesis ... for the degree of Doktor of Philosophy (History). — University of Wisconsin. — 1990. — P. 12.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶⁻⁴⁷ K i r i m l i H. Kirım tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905—1916). — Ankara, 1996. — 295 s.; K a r p a t K. Ottoman population 1830—1914; demographical and social characteristics. — The University of Wisconsin Pres, 1984. — P. 66.
- ⁴⁸ K i r i m l i H. Kirım tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905—1916). — Ankara, 1996. - S. 13.
- ⁴⁹ E r k a n S. Kirım ve Kafkasya güzleri (1878-1908). - Trabzon, 1996. - 229 s.
- ⁵⁰ S a y d a m A. Kirım ve Kafkas güzleri (1856-1876). - Ankara, 1997. - 253 s.

ПОВІДОМЛЕННЯ

80-річчя української революції

О. Б. КУДЛАЙ (Київ)

Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28—30 червня 1917 р.)

Приїзду членів офіційної делегації Тимчасового уряду О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі до Києва наприкінці червня 1917 р. передувала низка важливих подій, що відбулися в Україні після невдалої спроби Центральної Ради налагодити стосунки з центром в травні 1917р. Насамперед це видання Центральною Радою І Універсалу, що викликав великий резонанс у громадських та політичних колах країни. Його підтримали не лише в Україні, а й поза її межами, про що свідчили численні привітання та телеграми, а також виступи делегатів з міст на V сесії Центральної Ради 20 червня — 1 липня 1917 р. Універсал декларував відмову України від очікування дозволу Петрограда вирішувати найпекучіші завдання місцевого життя. Тим самим Рада зробила крок у напрямку відродження української державності.

Великоруські політичні та громадські кола до Універсалу поставилися інакше. Більшість їх відгуків були різко негативними. Зокрема, в кадетській "Речи" зазначалося, що "вчинок українців є злочином проти закону, що викликає проти себе негайне застосування суворих законних кар" ¹. Есерівська газета "Дело народа" надрукувала статтю В. Чернова, в якій вказувалося, що вимоги українців та й сам український рух набули хворобливих форм. "...Вимагати це все (маються на увазі відповідні пункти Універсалу. — О. К.) за три місяці до Установчих зборів, які спроможні компетентно вирішити такі складні та запутані питання, зробити це в момент, коли Росія оточена вогненним кільцем війни, а всередині підточується підземними силами розрухи, — не означає виявити ... справжнє революційно-соціалістичне почуття... Це — акт безвідповідальної політи-

Однак реальне становище та події в Україні переконливо доводили, що й надалі відвертатися від національного питання та категорично відкидати всі домагання українського руху було помилкою.

Звернення Тимчасового уряду до українського народу за підписом князя Г. Львова від 16 червня було опубліковане в київських газетах 18—21 числа цього ж місяця. Уряд повідомляв, що вже почав втілювати в життя право культурного самовизначення і "пройнятий співчуттям та усвідомленням обов'язку перед українським народом, він прагне усунути всі наслідки гноблення, якому цей народ підлягав". У зверненні містився заклик не відриватися від "спільної Батьківщини", бо доля України тісно пов'язана із визволенням усєї Росії. Висловлювалася також думка, що уряд завжди вважав своїм обов'язком прийти до згоди з демократичними українськими організаціями, однак повна перебудова державного організ-

му Росії й структури загальноросійської армії неможлива "під вогнем зовнішніх ворогів і при величезній внутрішній небезпеці для справи свободи"^{3~4}.

Орган УСДРП — "Робітнича газета" з цього приводу писала: "Ми розуміємо, що Правительству дуже трудно тепер ясно й виразно відповідати нам після того, як воно зробило помилку, сказавши на все "ні". ... І в результаті довелося туманно, заплутано сказати те, що треба було ясно сказати з самого початку"⁵.

Звернення Тимчасового уряду можна вважати поворотним пунктом у ставленні правлячих кіл Росії до українського питання. Раніше вони робили спроби відмежуватися від УІДР, заперечуючи необхідність розв'язання українського питання до скликання Всеросійських Установчих Зборів. І Універсал засвідчив, що основною програмною ідеєю українського національного руху стало створення правових умов для формування засад національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської держави, що, зрештою, змусило уряд вдатися до певних заходів. Зауважимо, то коли б звернення було оприлюднене як відповідь на "Декларацію" Центральної Ради, уряд міг би попередити загострення українського питання. Хоча й цей документ, власне, не задовольняв жодної з українських вимог.

Але російські демократичні кола, вказуючи на певні помилки центрального уряду у взаєминах з Україною, продовжували дорікати Центральній Раді на несвоєчасність висування її вимог. Так, петроградська газета соціал-демократичного напрямку "Новая Жизнь", порушуючи питання взаємин Тимчасового уряду з Україною, визнавала, що перший зайняв хитку позицію, "відмовчуючись від національної проблеми по суті, відмовляючись сформулювати свою принципову позицію у питанні про українську автономію хоча б у загальній, декларативній формі"⁶. Однак далі вказувалося, що негайне втілення в життя цієї автономії в тому вигляді, як вимагає Рада, неможливе.

Г. Плеханов у статті, вміщеній в газеті "Единство", зазначав, що уряду треба було або висловитися позитивно щодо українських вимог, або не проголошувати право націй на самовизначення: "Або нинішній уряд перевищив свої повноваження в першій декларації, що вийшла з-під його пера; або він зобов'язаний був задовольнити наших малоросійських братів"⁷. Водночас він зауважував, що й Центральній Раді не слід було вдаватися до крайніх заходів, а йти шляхом законного тиску на уряд.

"Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов", не заперечуючи права України на національно-територіальну автономію, піддавали сумніву той факт, що Центральна Рада відображає думку більшості українського населення, виступили проти тих "політичних заходів, до яких нині вдається Центральна Рада"⁸.

Лише більшовицька "Правда" вказувала, що, з одного боку, прийняття Радою І Універсалу продемонструвало крах національної політики Тимчасового уряду, а з другого, — "жоден демократ, не говорячи вже про соціаліста, не наважиться заперечувати повної законності українських вимог"⁹. Однак така позиція партії більшовиків була зумовлена скоріше її політичними інтересами на той час, ніж розумінням українських домагань.

Поміркованішу позицію з цього приводу зайняв І Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, що працював 3—24 червня в Петрограді. В ухваленій ним резолюції з українського питання зазначалося, що з'їзд висловлює підтримку всій демократії України в справі здійснення демократичної автономії краю із забезпеченням прав національних меншостей. Погоджуючись з тим, що статус України спроможні визначити

лише Всеросійські Установчі Збори, з'їзд, проте, припускав можливість створення тимчасового органу, що репрезентував би демократії всіх націй, які населяли Україну, для підготовки проекту автономного устрою і скликання з'їзду представників всього її населення.

Тимчасовому уряду рекомендувалося "піти на угоду з органами української революційної демократії для організації вказаного тимчасового крайового органу і для встановлення і проведення конкретних заходів, необхідних для задоволення національних потреб українського народу"¹⁰. З'їзд також засудив будь-які спроби розв'язання національного питання до Установчих Зборів явочним порядком, шляхом відокремлення від Росії окремих її частин¹¹.

Незважаючи на негативне ставлення російських демократичних кіл до дій України, Комітет Ради на закритому засіданні 15 червня ухвалив створити Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради. До нього увійшло вісім генеральних секретарів: секретарі внутрішніх, національних, фінансових, земельних справ, справ продовольчих, військових, судових, секретар в справах просвіти та генеральний писар. П'ять генеральних секретарів були членами української соціал-демократичної партії, один — український соціаліст-революціонер, один — соціаліст-федераліст, двоє були безпартійними. Генеральний Секретаріат став виконавчим органом влади в Україні. При цьому Комітет Центральної Ради виконував законодавчі функції в період між пленумами УЦР.

Члени Секретаріату були представлені пленуму Центральної Ради на вечірньому засіданні 23 червня. М. Ковалевський (УПСР), коментуючи що подію, висловив думку своєї фракції, що Генеральний Секретаріат — це тимчасовий український уряд, створений революцією. Однак у період революції, зазначав він, не можна чітко визначити межі компетенції Секретаріату, а тому треба накреслити лише загальний напрямок його діяльності.

На противагу цій думці О. Шульгін (у. с.-д.) висловив сумнів, що останній можна вважати урядом, бо не всі національні меншості брали участь у виборах Центральної Ради. Після ряду виступів вирішили слово "уряд" замінити виразом "вищий революційний орган українського народу" й прийняли резолюцію такого змісту: "Вітаючи в принципі ідею організації Генерального Секретаріату, ухвалюючи його склад і очікуючи можливо скорішого оголошення декларації Генерального Секретаріату, Центральна Рада переходить до чергових справ"¹².

Оцінюючи факт створення Генерального Секретаріату, М. Грушевський писав, що "для даного моменту він був логічним завершенням гасел універсалу і служив твердим і серйозним підтвердженням їх"¹³. Загалом створення цього органу, за свідченням голови Центральної Ради, "зрозуміли як фактичну організацію влади на цілу Україну"¹⁴.

Перша декларація Секретаріату була представлена В. Винниченком на V сесії Ради і затверджена її пленумом 27 червня. В ній перед Секретаріатом, як виконавчим органом Центральної Ради, ставилося завдання забезпечити допомогу і сприяння процесу перетворення моральної влади в публічно-правову. Оскільки ж він ще не був завершений, Секретаріат не міг претендувати на компетенцію і функції публічно-правової влади. Одночасно сферою діяльності Секретаріату мали бути інтереси українського народу, що зумовило поділ його на окремі секретарства. Декларація містила також загальні напрямки роботи останніх.

Таким чином, швидка еволюція українського руху та його провідника — Центральної Ради в напрямку створення умов для організації автономного життя України довела згубність політики Тимчасового уряду щодо неї і змусила останній, нарешті, переглянути свої позиції щодо українського питання.

Під тиском подій, що виходили з-під його контролю, Тимчасовий уряд на засіданні 20 червня ухвалив створити комісію з політичних діячів та представників громадських організацій, яка мала на місці з'ясувати питання, що стосувалися України. Спочатку до неї увійшли: товариш міністра внутрішніх справ князь Д. Урусов, князь П. Кропоткін, Г. Лопатін, В. Вернадський, С. Ольденбург, Н. Авксентьев, В. Мякотін, В. Короленко.

Як доповідав В. Шульгін на приватній нараді членів Державної думи 2 липня 1917р., від участі в роботі комісії відмовились усі намічені кандидати, крім членів партії "народної свободи". Але й вони в такій ситуації змушені були відмовитися від поїздки¹⁵. М. Грушевський у "Споминах" пояснює причину відмови від ідеї створення подібної комісії тим, що ЦК кадетської партії заборонив брати участь у ній своїм членам. Це, на наш погляд, цілком можливо, якщо взяти до уваги, що кадетська "Речь" 21 червня писала: "...Український рух, незважаючи на розповсюдження в масах, все ж таки не вийшов за рамки суто літературної пропаганди. Новоутворений український уряд поки що сам не зовсім впевнений у власному існуванні"¹⁶.

Так чи інакше, уряд відкликав свій проект¹⁷, бо його члени зрозуміли, що неоднорідний склад комісії лише затягнув би розв'язання проблеми. Кабінет міністрів вирішив відрядити до Києва делегацію членів уряду. Голова IV Державної думи В. Родзянко вважав, що сама ідея поїздки міністрів до Києва була помилковою, оскільки "уряду не можна вступати в переговори з будь-якою самочинною організацією, самочинною установою"¹⁸.

Як свідчив П. Мілюков, перед від'їздом делегації кадети — члени уряду наполягали на тому, щоб їм надали лише право ведення переговорів без укладення будь-яких угод. І. Церетелі, що входив до складу делегації, навпаки, наполягав на праві останньої укласти договір з українцями. Свою точку зору він обґрунтовував тим, що події в Україні та одностайна підтримка Центральної Ради народом зобов'язують "уряд рахуватися з нею як з виразницею волі українського населення, ... посилення ж на відсутність народного голосування мало сенс доти, доки ставлення українського населення до Ради і до її вимог було нез'ясоване"¹⁹.

Однак перемогла точка зору кадетів. Причому міністрами-кадетами була висунута умова: якщо в Києві буде укладена будь-яка угода без відома кабінету, вони вийдуть із складу уряду.

28 червня до Києва із Ставки верховного головнокомандуючого в Могилеві прибули міністри Тимчасового уряду І. Церетелі, М. Терещенко, М. Некрасов. О. Керенський приїхав наступного дня.

Цьому візитові передувала неофіційна поїздка до Києва одного з провідних членів російської соціал-демократичної партії меншовиків М. Лібера. Він не мав ніяких доручень ані від Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, ані від Тимчасового уряду. На зустрічі з членами президії Центральної Ради він визнав, що його метою було зібрати матеріал про ситуацію в Україні для врегулювання конфлікту між Петроградом та Києвом. Водночас М. Лібер провів розмови з представниками російських політичних партій, що діяли в Україні, і повернувся до Петрограда.

У вищезитованих "Споминах" М. Грушевського розповідалося про поїздку київського губернського комісара М. Суковкіна до Петрограда з метою довести уряду недоцільність дотримання ним непримиренної позиції щодо України. 20 червня на екстреному засіданні Тимчасового уряду було заслухано доповіді М. Суковкіна та М. Лібера. Останній сказав, що, судячи з його вражень, в Києві "всьяке проволікання чи протиакція з боку петроградського уряду може ще більше поглибити розрив України з Ро-

сією і викликати поважні комплікації" ²⁰. Після дебатів ухвалили відрядити в Україну спеціальну урядову комісію ²¹. М. Суковкін, як свідчив голова Центральної Ради, претендував на роль посередника між Україною та Петроградом ²².

28 червня на квартирі М. Терещенка відбулася приватна нарада президентів виконавчих комітетів київських громадських організацій за участю міністрів. У ній взяли участь також члени Українського генерального військового комітету (УГІЖ).

До приїзду на цю нараду членів уряду УГВК підготував такі вимоги: видання закону про українізацію військових частин, розташованих в Україні; заміна військово-адміністративної верхівки українцями; передислокація всіх українізованих формувань на українські фронти, а також українізація 17 запасних полків в Україні та переведення сюди 21-го українського полку з Ризького фронту ²³.

Члени виконавчих комітетів під час зустрічі з міністрами змалювали ситуацію в Києві і, за свідченням І. Церетелі, у питанні про необхідність укладення угоди з Центральною Радою були одностайні. "... Навіть керівники кадетської київської організації, — зазначав він, — не поділяли того негативного ставлення до проекту угоди з Радою, яке виявляли Мілюков та його співробітники в Петрограді" ²⁴. Так, відомий київський кадет Д. Григорович-Барський вказав на згубність політики нехтування національних вимог України і висловив задоволення у зв'язку з рішенням уряду врегулювати цей конфлікт шляхом переговорів. До речі, на IV крайовому з'їзді кадетів, що відкрився 28 червня, була ухвалена резолюція такого змісту: "1. Постанови 8-го всеросійського з'їзду партії не перечать принципу автономії України і при належному толкуванні їх та дальшому розвитку одкривають закономірні шляхи до задоволення вимог, зв'язаних з визнанням цього принципу. 2. Законопроект про автономію України може тепер же бути підготовлений для внесення в Установчі Збори повновласним і утвореним на справедливому представництві всіх народів, що живуть на Україні, органом в місті Києві" ²⁵.

М. Некрасов взяв участь у переговорах лише на першому їх етапі. Повернувшись до Петрограда, він висловив свої враження і зауважив, що "український рух, який знайшов співчуття по всій Україні, необхідно розглядати як явище, що заслуговує найсерйознішої уваги, джерелом якого є прагнення українців до самовизначення, проти якого боролись уряди старого режиму. Уряд повинен дотримуватися точки зору децентралізації законодавства. Необхідно зрозуміти, що творчі сили національних течій треба залучити до державного річища" ²⁶.

Протягом першого дня перебування урядової делегації в Києві проходили консультації та зустрічі з громадськістю міста, що допомогло делегації краще зорієнтуватися в ситуації, а головне — з'ясувати, що порозуміння прагнуть обидві сторони.

Вранці наступного дня, 29 червня, відбулося закрите засідання Комітету Центральної Ради і Генерального Секретаріату за участю міністрів Тимчасового уряду. Основними вимогами Центральної Ради були: визнання Генерального Секретаріату вищим крайовим органом влади в Україні, підготовка статуту її автономії до скликання Всеросійських Установчих Зборів та розробка документа про основні принципи земельної реформи. Представники Тимчасового уряду погоджувалися з цими вимогами за умов поповнення складу Ради представниками інших національностей, що проживали в Україні, а також затвердження складу Генерального Секретаріату кабінетом міністрів. Зауважимо, що Центральна Рада змінила свої позиції відповідно до нової політичної ситуації порівняно із вимогами, викладеними у травневій декларації до центрального уряду.

До речі, Центральна Рада вже вжила певних заходів щодо входження представників національних меншин до її складу. Питання про співробітництво з неукраїнською демократією обговорювалося на її пленумі 24 червня 1917р. Відповідно до його резолюції Генеральному Секретаріату було доручено негайно приступити до реорганізації Ради в тимчасовий крайовий парламент з участю представників нацменшостей.

За висловом члена Центральної Ради Д. Дорошенка, "прелюдією" до угоди між українською і неукраїнською демократією стала нарада за участю членів Виконавчого Комітету Ради об'єднаних громадських організацій (РОГО), Ради робітничих і солдатських депутатів, Комітету Центральної Ради, президії УГВК і президії Ради селянських депутатів, яка відбулася 19 червня і в історичній літературі одержала назву "політична прогулянка по Дніпру", бо проходила вона на пароплаві. Нарада була скликана за ініціативою київського Виконавчого Комітету РОГО. На той момент, на думку М. Грушевського, перед Центральною Радою стояло завдання захистити край від анархії і розрухи, для чого перетворити УЦР з органу національного на територіальний. Для розв'язання цього питання необхідно було об'єднати всі демократичні сили.

Учасники наради визнали, що дійти згоди можна лише шляхом скликання територіального з'їзду і створення крайового органу. Для остаточного з'ясування спірних питань були проведені збори всіх організацій. Це дало поштовх до дальших переговорів, їх підсумком стала згода неукраїнської демократії на поповнення існуючої Ради і відмова від ідеї створення нового крайового органу.

Водночас 25 червня Центральною Радою було затверджене положення про комісію для вироблення статуту автономії України. До її складу передбачалося включити представників великоросів, євреїв, німців, білорусів, татар, молдаван, чехів, греків та болгар.

Після доповіді М. Ковалевського від комісії по скликанню територіального з'їзду України, виголошеній на засіданні Центральної Ради 28 червня, було затверджено положення про її діяльність. Наголошувалося, що територіальний з'їзд має відбутися до скликання Всеросійських Установчих Зборів, бо в ході роботи першого треба затвердити проект автономного устрою України для внесення його на розгляд Установчих Зборів²⁷. Тому вимога російської делегації про доповнення складу Центральної Ради представниками національних меншостей заперечень з боку української сторони не викликала.

Після викладення М. Грушевським та В. Винниченком суті проектів автономного устрою України і обміну думками з'ясувалося, що висловлені пропозиції не задовольняють російських міністрів, бо в них не обґрунтовувався будь-який зв'язок з Росією. Як свідчив І. Церетелі, суперечності з Центральною Радою виникли не з питання державного зв'язку України з Росією, а з приводу прийняття Радою в результаті угоди конкретних обов'язків. Насамперед, йшлося про неприпустимість спроб самочинного здійснення автономії краю.

Увечері того ж дня представники Тимчасового уряду виробили власний проект угоди (він був написаний М. Терещенком та І. Церетелі). Його частину, що стосувалася військового питання, підготував О. Керенський за участю командуючого військами КВО та представників армійських комітетів. Під час обговорення на другій закритій нараді саме цю частину проекту різко критикувала фракція українських соціалістів-революціонерів та членів УГВК. Викликали ряд заперечень й запропоновані форми стосунків між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, бо М. Терещенко і І. Церетелі наполягали на відповідальності Генерального Секретаріату не

тільки перед Радою, але й перед урядом. Зрештою, вироблення тексту остаточної угоди було відкладено.

За свідченням М. Ковалевського, при складанні угоди І. Церетелі поставив ще одну умову, а саме: щоб Українська Центральна Рада ні в якому разі не підтримувала національних домагань, в тому числі автономних, інших народів Росії. На думку першого, це можна було пояснити тим, що "в російських колах панували вже тоді побоювання, що Україна стане на чолі блоку неросійських народів буйшої імперії, які, як і Україна, прагнуть відновлення власної державності"²⁸.

Тоді ж відбулася двогодинна нарада О. Керенського з членами УГВК, на якій він висловився проти створення військової національно-територіальної організації.

І. Церетелі, О. Керенський та М. Терещенко взяли участь також у роботі об'єднаного засідання виконавчих комітетів і представників політичних партій, на якому обговорювалося ставлення неукраїнської демократії до угоди з Центральною Радою. У виступі І. Церетелі вказувалося, що під час боротьби із зовнішнім ворогом остаточне вирішення українського питання є несвоєчасним. Тимчасовий уряд планує лише створити крайовий орган влади, "котрий працював би в згоді з місцевими органами".

Думку про неприпустимість роз'єднання революційних сил розвинув військовий і морський міністр. "Ми вважаємо нашим громадянським і моральним обов'язком, — зазначив він, — будь що єдність революційної влади, єдність революційного удару... Час слів минув. Ми наполягаємо, щоб накази бойового значення виконувалися беззастережно... Всією могутністю, якою користується військовий міністр, ... я примушу цій волі революційної демократії та її велінням підкоритися"²⁹.

У виступах членів різних політичних партій висловлювалася згода з позицією Тимчасового уряду. Лише представник українських соціал-демократів М. Порш порушив питання щодо визначення меж декларованого урядом права народностей на самовизначення в сучасний момент, коли остаточне вирішення цієї проблеми належить Установчим Зборам.

На це І. Церетелі дав вельми розпливчасту відповідь: "Межею самовизначення є єдність революційного фронту, ... цій єдності був би завданий тяжкий удар, якщо б будь-яка народність в цей критичний перехідний період відмовилася шукати задоволення своїх прагнень шляхом угоди з іншими народностями та звела в принцип метод явочних, самочинних дій, здатних призвести до гострих міжнародних конфліктів"³⁰. Міністр ще раз наголосив на тому, що "Установчі Збори — це справжній господар землі російської, котрий скаже своє остаточне слово, котрий затвердить права всіх народів Росії"³¹.

Протягом наступного дня, 30 червня, тривали закриті засідання Комітету Центральної Ради з міністрами І. Церетелі, О. Корейським та М. Терещенком. Різко проти укладення угоди з урядом виступили члени УГВК, які кілька разів залишали зал засідання і проводили свої наради.

Використовуючи пряму лінію зв'язку, міністри доповідали в Петроград про хід переговорів. На вимогу міністрів-кадетів уряд переніс свої засідання в приміщення головного телеграфу. Князь Г. Львов висловив побоювання, що, коли делегація укладе угоду, уряд буде неспроможний протидіяти її здійсненню. Однак члени делегації заспокоїли міністрів, зазначивши, що Центральна Рада попереджена, що готується лише проект угоди, який буде обговорений урядом.

На переговорах було домовлено, що Генеральний Секретаріат, доповнений представниками національних меншостей, є органом крайового управління України, відповідальним перед Центральною Радою. Таким чином, остання залишалася вищим революційним органом України і зо-

бов'язувалася не чинити будь-яких дій щодо здійснення автономного устрою без участі Генерального Секретаріату, затвердженого урядом. Із сфери його діяльності були виключені військові справи *. Тим часом санкціо-нувалося право Ради на розробку проекту статуту автономії України за умови, Ідо його подадуть на остаточне затвердження Всеросійськими Установчими Зборами. Домовилися, що негайно буде внесений на затвердження Центральної Ради обговорений за участю міністрів текст Універсалу, який буде опублікований одночасно з декларацією Тимчасового уряду.

Увечері того ж дня на засіданні V сесії Центральної Ради з доповіддю про переговори з міністрами Тимчасового уряду виступив В. Винниченко. Він зачитав проект II Універсалу Української Центральної Ради. Голосувати за нього пропонувалося без ознайомлення з декларацією Тимчасового уряду та внесення змін в Універсал, що могло б порушити інтереси російської сторони. Після гострих дебатів більшістю голосів проект Універсалу був затверджений. З цього приводу В. Винниченко дещо передчасно зауважив: "Тепер ми приступимо до переведення основ автономії України, себто наш програм, поставлений на Нац. З'їзді, близький до здійснення. Невідомо, яким темпом наш розвиток піде далі, але досі сей темп був дуже швидкий..."³².

ЗО червня очікувалося затвердження угоди Тимчасовим урядом, але воно не було отримане. З розмови І. Церетелі з Петроградом стало зрозуміло, що довести справу до кінця в Києві не вдасться.

Цього ж дня на нараді представників київських громадських організацій і політичних партій за участю І. Церетелі, М. Терещенка та В. Винниченка після тривалих дебатів було визначено представництво неукраїнської демократії в крайовому органі. Докладний проект передавався для розробки спеціальній комісії з 10 осіб: 5 представників від Ради і 5 — від наради³³.

Обговорювалися і етнографічні межі території України. За свідченням І. Церетелі, конкретне визначення цих меж у такий короткий термін було неможливе, бо існувало 9 губерній, в яких проживала більшість українців, — Київська, Полтавська, Подільська, Харківська, Волинська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська і Чернігівська. Крім того, були цілі повіти у Гродненській, Курській, Воронежській і деяких інших російських губерніях, переважну частину населення яких також становили українці. Для об'єднання цих повітів з основною українською територією необхідно було внести суттєві зміни в адміністративний поділ країни, що, на думку міністрів, на той момент було нереально. Різкі заперечення викликало питання про входження до складу України Бессарабії.

Зрештою, щоб не затягувати переговори, українська сторона погодилася не вказувати в угоді межі української території. За словами І. Церетелі, йшлося про фактичне визнання "територією українського крайового управління дев'яти... основних українських губерній, які були представлені в Центральній Раді як губернії з більшістю українського населення і де зосереджувалися головні українські національні організації"³⁴.

З такими результатами вранці 1 липня з Києва в Петроград виїхали І. Церетелі та М. Терещенко.

Цього ж дня закінчила роботу V сесія УЦР. На ній було прийняте рішення про доповнення складу Ради представниками національних мен-

* Цей пункт викликав різку критику з боку членів УГВК. Так, на вечірньому засіданні Ради 1 липня при обговоренні даного питання Ю. Капкан заявив, що "коли Центральна Рада не може розпорядитися військом, то власть її неповна" (ІДДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 21, арк. 18 зв.).

шостей; обрано комісію по редагуванню статуту української автономії; визначено склад Комітету Ради з 40 членів та схвалено положення про Комітет Центральної Ради (Малу Раду) як орган, що має вирішувати всі важливі і термінові справи, які виникали між пленумами Центральної Ради, та постанову про скликання Українських Установчих Зборів з метою затвердження статуту автономії України перед внесенням його на Всеросійській Установчі Збори. Подальше ведення справ було передано Малій Раді.

Запропонована фракцією соціалістів-революціонерів формула переходу була схвалена в такому вигляді: "Заслухавши доклад Генерального Секретаря про переговори його з представниками Временного Правительства; вважаючи, що основою дальших переговорів повинне бути цілковите признання Временним Правительством Української Центральної Ради, поповненої представниками неукраїнської демократії і Генерального Секретаріату, найвищими державними установами України; рівно ж забезпечуючи діяльність Генерального військового Комітету як організаційного центру українського війська; даючи Генеральному Секретаріатові повноваження тільки на сих основах вести переговори з Временним Правительством і тільки при задоволенні сих вимог шляхом видання Временним Правительством декларації, зредактованої в купі з Генеральним Секретаріатом 29 і 30 червня сього року, причому ця декларація повинна бути видана, згідно з обіцянкою міністрів, якнайскорше; лише тоді, уповноважуючи Генеральний Секретаріат видати Універсал, ухвалений Центральною Радою в засіданні 30 червня, Українська Центральна Рада переходить до чергових справ"³⁵.

Голова Центральної Ради оцінював цю угоду як акт односторонній, а пункт про "самочинну автономію" — і образливим. Хоч вона і не задовольняла Раду цілком, сама можливість "установити союз, хоч би на такій лихій підставі з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалось цінним"³⁶.

"Киевская мысль" з цього приводу писала: "Отже, можна вважати, що "небезпека" минула і ще однією "кризою" стало менше. ... Справжньо демократична влада знайшла шляхи до примирення. Угода, що відбулася, — це розуміння сторонами спільності інтересів та добровільне самообмеження в інтересах загальної мети — успіху революції"³⁷.

Пізніше деякі діячі Центральної Ради змінили свій погляд на угоду. Так, М. Ковальський у 50-ті роки писав, що, "схвалюючи компроміс і проголошуючи II Універсал 3 липня, Українська Центральна Рада ніби зрікалася своєї революційної функції і це... було джерелом повільного занепаду моральної сили, яку український парламент і його перший уряд здобули в першому періоді революції"³⁸.

На думку відомої української діячки О. Пчілки, факт угоди з Тимчасовим урядом зашкодив моральному авторитету Центральної Ради. Отримавши від Петрограда певну владу, остання стала залежною від нього, тому і угода, і II Універсал для України є кроком назад³⁹.

2 липня 1917 р. в Петрограді на квартирі Г. Львова відбулося засідання Тимчасового уряду, на якому був заслуханий звіт М. Терещенка і І. Церетелі про поїздку до Києва. Він викликав бурхливу реакцію з боку членів кабінету. Після тривалого обговорення тексту угоди з Українською Центральною Радою він був поставлений на голосування. Проти висловилися всі міністри — члени партії кадетів: О. Мануйлов (народна освіта), князь Д. Шаховський (державна опіка), О. Шингарьов (фінанси), В. Степанов (управляючий міністерством торгівлі і промисловості) і І. Годнев

(державний контролер). "За" проголосували: князь Г. Львов, О. Керенський, В. Чернов, О. Пешехонов, П. Переверзєв, М. Скобелев, І. Церетелі, В. Львов, М. Терещенко. М. Некрасов утримався від голосування і надіслав до ЦК кадетської партії повідомлення про вихід з неї.

Лідер партії "народної свободи" П. Мілюков заявив, що розходження з приводу взаємин з Центральною Радою не були основною причиною виходу кадетів із складу уряду. Останні дедалі частіше не погоджувалися з іншими членами кабінету з більшості питань, при розгляді яких вони опинялися у меншості. Тому їх співробітництво з міністрами-соціалістами на даному етапі стало неможливим.

Міністри-кадети висловили принципову незгоду з текстом ухваленого документа, бо він санкціонував здійснення української автономії явочним порядком, і вийшли з кабінету. В декларації ЦК партії "народної свободи" з цього приводу говорилося, що кадети, "позбавлені можливості вплинути на зміст акту і привести його у відповідність з вимогами державного права та з інтересами Росії, не можуть нести відповідальність за цей крок та його можливі наслідки" ⁴⁰.

Засідання ЦК партії кадетів, присвячене українському питанню, відбулося 1 липня. В ході дискусії, що виникла на ньому, П. Мілюков зайняв жорстку позицію, наполягаючи на виході кадетів з уряду. Проти таких дій виступили В. Набоков, М. Винавер та деякі інші члени ЦК. Однак верх взяла точка зору прибічників розриву коаліції в уряді. П. Мілюков, характеризуючи текст угоди з Центральною Радою, писав, що він "зраджував інтереси Росії та, крім того, виявився юридичне безграмотним" ⁴¹.

Кадети, критикуючи цей документ, вказували на його юридичну неспроможність, відсутність у ньому точного визначення меж області "Україна", чіткого розмежування функцій загальнодержавного центру та місцевого управління. Основним же їх аргументом було те, що Центральна Рада не є результатом регулярних демократичних виборів, і тому прийняття подібного документа нібито означало захоплення державної влади некомпетентними та неправочинними організаціями.

Така позиція кадетської партії, без сумніву, була необ'єктивною. Вкажемо лише на те, що дещо раніше уряд проголосив незалежність Польщі, визначення кордонів якої повинно було відбутися пізніше, після виведення німецьких військ з її території. Газета "Нова Рада" писала з цього приводу: "Ось коли виявилася справжня суть кадетизму, — звичайно, не всього, а тієї групи, що сидить у центрі, і власне досі робила ту кадетську специфічну політику, яка наложила тавро на всю партію" ⁴².

З липня у Києві отримали з Петрограда телеграму на ім'я В. Винниченка за підписами О. Керенського, І. Церетелі та М. Терещенка про рішення Тимчасового уряду з українського питання. На основі угоди з урядом, зазначалося в ній, "призначити як вищий орган для керування крайовими справами на Україні окремий орган — Генеральний Секретаріат, склад якого буде визначено правительством в згоді з Центральною Українською Радою" ⁴³. Вказувалося також, що уряд із співчуттям поставиться до розробки Радою положення про національно-політичне становище України та форму розв'язання в ній земельного питання. Водночас у телеграмі підкреслювалося, що нині неможливо змінити загальний мобілізаційний план шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частин, але уряд сприятиме комплектуванню окремих українських частин. За угодою з Центральною Радою при кабінеті військового міністра, Генеральному штабі та Верховному головнокомандуючому мали перебувати делегати-українці.

Слід зазначити, що цитований вище документ починався такими словами: "Тимчасовий уряд постановив звернутися до Української Ради з на-

ступною декларацією..."⁴⁴. Таким чином, за визначенням члена Державної думи С. Шидловського, суттєвим фактом стало те, що Українська Рада визнавалася центральною владою в Україні.

Оцінюючи значення угоди між Центральною Радою та міністрами Тимчасового уряду, "Робітнича газета" писала, що вона "дає підставу для утворення єдності всіх революційних сил в кожному краєві. А ця єдність..., ця єдина революційна власть цілком забезпечить дальший розвиток і дальший успіх здобутків національних і соціальних на Україні"⁴⁵.

Опозиційна українському рухові газета "Киевлянин" негативно оцінила червневу угоду, ставлячи під сумнів право Тимчасового уряду "вирішувати долю великого краю до волевиявлення населення цього краю тим шляхом, що мав в собі хоч би слід правильно встановленої системи виборів"⁴⁶.

3 липня Центральна Рада оприлюднила текст II Універсалу. Ним оголошувалося про найближче поповнення складу Центральної Ради представниками інших народів, що проживають в Україні, утвердження статусу УЦР як єдиного вищого органу революційної демократії. Новий склад Центральної Ради, в свою чергу, мав створити відповідальний перед нею орган — новий Генеральний Секретаріат, який став би носієм вищої крайової влади Тимчасового уряду в Україні. Повідомлялося також про підготовку УЦР за згодою з представниками національних меншостей проекту автономного устрою України, який мав бути внесений на затвердження Всеросійськими Установчими Зборами.

Далі зазначалося, що Центральна Рада стоїть на позиції невідокремлення від Росії і тому виступає проти самочинного "здійснення автономії країни до Всеросійських Установчих Зборів"⁴⁷. Щодо комплектування військових частин в Універсалі говорилося про призначення представників УЦР для роботи при кабінеті військового міністра, Генеральному штабі та Верховному головнокомандуючому, на яких докладалася безпосередня організація українських військових частин.

З приводу видання II Універсалу газета "Нова Рада" писала, що останній за формою та змістом суттєво відрізняється від свого попередника. "Тепер тільки полагоджено ту помилку, що сталася півтора місяці тому, під час перебування в Петербурзі української делегації. Новий універсал і видане одночасно повідомлення од правительства встановлюють ті форми державного життя в Україні, які мають однині тут мати обов'язковий характер"⁴⁸.

Аналізуючи угоду між міністрами Тимчасового уряду та Українською Центральною Радою, можна дійти висновку, що, з одного боку, це означало визнання останньої першим. Однак право затвердження генеральних секретарів надавалося петроградському кабінету, та в II Універсалі Центральна Рада (що вкрай важливо) виступала проти самочинного запровадження засад автономії краю. Взяті УЦР зобов'язання доповнити свій склад представниками інших національностей перетворювали її з органу лише української демократії на представницький орган всього населення України.

Крім того, Тимчасовий уряд, налагодивши офіційні стосунки з Центральною Радою, фактично визнав автономію України, хоч і відклав її юридичну легалізацію до скликання Всеросійських Установчих Зборів. В результаті підписання даної угоди обидві сторони отримали певні вигоди та зазнали втрат, але загалом вона свідчила про відмову від конфронтації та перемогу мирного цивілізованого шляху спільного розвитку.

Виступаючи на V загальних зборах Центральної Ради, В. Винниченко вказував: "Досі ми казали, що у нас нема засобів, щоб переводити сю роботу, ми виправдовувалися сим. До нас зверталися люди за ділом, а ми не

мали фактичної влади. Тепер ми маємо змогу просто йти до населення з готовим апаратом. Тепер ми підемо не лише з закликом до організації, а почнемо робити саму організацію”⁴⁹.

Таким чином, на початку липня 1917 р. Українська Центральна Рада змусила Тимчасовий уряд рахуватися зі своїми діями. Однак із опозиційної до нього організації вона переходила у табір його спільників, відмовляючись від радикальних, незалежних від Петрограда дій. Відносини між двома інституціями певною мірою викристалізувалися, що створювало засади для подальшої праці у напрямку розбудови української державності.

- ¹ Речь. — 1917. — 14 июня.
- ² Дело народа. — 1917. — 15 июля.
- ³⁻⁴ Вестник Временного Правительства. — 1917. — 17(30) июня.
- ⁵ Робітничая газета. — 1917. — 20 черв.
- ⁶ Новая Жизнь. - 1917. — 10(23) июня.
- ⁷ Единство. — 1917. — 16 июля.
- ⁸ Цит. за: Киевская мысль. — 1917. — 20 июня.
- ⁹ Правда. — 1917. — 15 июня.
- ¹⁰ Первый Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. — М., 1930. - Т. 1. - С. 236.
- ¹¹ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. — М., 1930. — Т. 3. — С. 115.
- ¹² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 133.
- ¹³ Г р у ш е в с ь к и й М. Спомини // Київ. - 1989. - № 10. — С. 129.
- ¹⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України: 3 додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. — Нью-Йорк, 1990. — С. 537.
- ¹⁵ Буржуазия и помещики в 1917 году (частные совещания членов Государственной думы). — М.; Л., 1932. — С. 158.
- ¹⁶ Речь. - 1917. - 24 июня.
- ¹⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. Спомини. — С. 10.
- ¹⁸ Буржуазия и помещики в 1917 году... — С. 158.
- ¹⁹ Ц е р е т е л и И. Г. Воспоминания о Февральской революции. — Париж [без року вид.]. — С. 133.
- ²⁰ Цит. за: К о в а л е в с ь к и й М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. - Інсбрук, 1960. - С. 399.
- ²¹ Речь. - 1917. — № 144.
- ²² Г р у ш е в с ь к и й М. Спомини. — С. 130.
- ²³ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 15—16 (вересень).
- ²⁴ Ц е р е т е л и И. Г. Указ. соч. — С. 137.
- ²⁵ Нова Рада. — 1917. — 1 лип.
- ²⁶ Новая Жизнь. — 1917. — 2(15) июля.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, он. 1, спр. 21, арк. 6.
- ²⁸ К о в а л е в с ь к и й М. Вказ. праця. — С. 404.
- ²⁹ Нова Рада. — 1917. - 1 лип.
- ³⁰ Ц е р е т е л и И. Г. Указ. соч. — С. 148.
- ³¹ Нова Рада. - 1917. - 1 лип.
- ³² ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 21, арк. 13.
- ³³ Киевская мысль. — 1917. — 2 июля.
- ³⁴ Ц е р е т е л и И. Г. Указ. соч. — С. 141.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 21, арк. 19 зв. - 20.
- ³⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. Спомини. — С. 144.
- ³⁷ Киевская мысль. — 1917. — 2 июля.
- ³⁸ К о в а л е в с ь к и й М. Вказ. праця. — С. 406.
- ³⁹ Нова Рада. — 1917. — 20 лип.
- ⁴⁰ Русское слово. — 1917. — 6 июля.
- ⁴¹ М и л ю к о в П. Н. Воспоминания. — М., 1990. — Т. 2. — С. 336.
- ⁴² Нова Рада. — 1917. — 4 лип.
- ⁴³ Українська Центральна Рада. Документа і матеріали. — К., 1996. — Т. 1. — С. 163.
- ⁴⁴ Буржуазия и помещики в 1917 году... — С. 162.
- ⁴⁵ Робітничая газета. — 1917. — 4 лип.
- ⁴⁶ Киевлянин. — 1917. — 5 июля.
- ⁴⁷ Конституційні акти України 1917—1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. - С. 61.
- ⁴⁸ Нова Рада. — 1917. — 5 лип.
- ⁴⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 148.

Проблеми історії України нового часу

С. О. НАУМОВ (Харків)

Братство тарасівців*

Прагнучи накреслити шлях в обраному напрямку, тарасівці мали визначитися щодо домінуючої у той час в українському русі культурницької течії — українофільства. На їх думку, підкреслено лояльне й аполітичне українофільство як самостійна суспільна течія не мало перспектив, оскільки не тільки було неспроможне розв'язати справу визволення України, а й ускладнювало її, відволікало свідомих українців від політичної боротьби, "затемнювало" їх свідомість, штовхало молодь до російських революційних організацій. Звідси випливав категоричний висновок: "Коли ми бачимо тепер, що яка-небудь молода людина свідомо йде старим шляхом українофільським, то сміливо, не вагаючися, можемо сказати, що то не єсть син України, то її ворог, то зрадник, перевертень, ренегат"⁵⁰.

Вдаючись до невинувато різких оцінок сучасного українофільства, тарасівці не перекреслювали його значення в минулому: "...Українофільство показало нам і цілому світові, що існує і нидіє якийсь зневоленний, зрабований нарід, що зветься Українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних українців. В сім його історична заслуга..."⁵¹. Крім того, вони активно співробітничали з старогромадівцями, а культурно-просвітницька діяльність була чи не найвагомішою в практиці братства. Тому не можна твердити, що українофільство, культурництво повністю відкидалися тарасівцями.

З іншого боку, тарасівці мали визначити свою позицію щодо соціалістичного руху, тоді найбільш популярного серед опозиційне настроєної молоді. Вони взаємодіяли з російськими революційними гуртками, були знайомі з творами теоретиків і популяризаторів різних напрямків соціалістичного вчення: С. Степняка-Кравчинського, В. Засулич, Г. Плеханова, П. Аксельрода, К. Маркса, Ф. Енгельса, С. Подолинського і особливо М. Драгоманова⁵². Та мода на соціалізм не охопила тарасівців. Це було пов'язано головним чином з негативним ставленням російських соціалістів до національних рухів. До того ж братчики, усвідомлюючи обмеженість власних сил, вважали за недоцільне розпорошувати їх на виконання інших завдань, крім національно-визвольних. Не дивно, що у "Символі віри" практично не відчувається вплив соціалістичних ідей.

Позитивна частина програмного документа виглядає досить блідо, навіть враховуючи час його написання. Мета організації в "Символі віри" визначена як програма-максимум: "Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам українського народу"⁵³. Формулювання є надто неконкретне, і, вводячи його, автори, очевидно, прагнули уникнути звинувачень у "вузькому націоналізмі", ігноруванні загальнополітичних та соціально-економічних питань, які насправді були для тарасівців неактуальними й, відповідно, нерозробленими. Справжньою метою братчиків було національне визволення України, але вона особливо не конкретизувалася, бо видавалася надто віддаленою.

* З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. жури. - 1999. - № 5.

Нечіткість програмного документа спричинила суперечливі оцінки його загальної спрямованості. В. Дорошенко, О. Гермайзе та інші дослідники вказували, що провідною ідеєю братства була політична автономія України⁵⁴. Разом з тим тарасівців традиційно вважають першими самостійниками⁵⁵. Це твердження впливає з вищезгаданого свідчення І. Липи, про недостовірність якого йшлося раніше. Є також глуха, без аргументації, згадка В. Самійленка про "цілком самостійницький характер" тарасівців, але стосується вона, очевидно, лише київського гуртка⁵⁶. Слід відкинути й "ідеї", приписувані братству М. Слабченком, де фігурують гетьман, сойм, явно пізніші лозунги "Україна для українців", "боротьба з імперіалізмом" тощо⁵⁷. На жаль, інколи їх некритично запозичують й сучасні науковці⁵⁸.

Текст "Символу віри" не дає жодних підстав для висновку про його самостійницький характер. Автори неодноразово підкреслюють свою прихильність до політичного розв'язання українського питання на автономістсько-федералістських засадах: "Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів, за дрібну децентралізацію, маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля"⁵⁹.

Засуджуючи Російську імперію, як гнобительку народів, "молоді українці" ставили за мету перетворення її на демократичну федеративну державу, виступаючи "як загальноросійські інтелігенти" в союзі з іншими націями, передовою російською громадськістю. Розвиваючи ці ідеї, тарасівці жодного разу не доводять їх до думки про необхідність політичної самостійності України, власне, навіть не вживають цього словосполучення. Про автономію України не йшлося і в статуті братства.

Частина братчиків, перш за все кияни М. Махновський, В. Шемет та інші, в цьому плані були схильні йти далі. Однак слід розрізняти самостійницькі погляди окремих тарасівців і автономістські ідеї, висловлені в програмних документах і підтримані більшістю братства. У будь-якому разі тарасівці першими чітко поставили перед собою і всіма українцями мету — відродження власної державності, визначили найбільш прийнятну для того часу її форму — автономні політичні одиниці у складі федеративних Росії і Австро-Угорщини. Підкреслюючи єдність українського народу незалежно від державних кордонів, вони впритул підійшли до ідеї соборної України. Однак у "Символі віри" вона не набула розвитку.

"Символ віри" не розкриває політичного та соціально-економічного устрою майбутньої української держави, за винятком популярної тоді формули соціальної рівності: "В справах соціально-економічних працюватимемо в душі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національне свідомих братів працівників"⁶⁰.

Слід підкреслити, що програмний документ тарасівців не відображав усієї сукупності їхніх поглядів, а містив лише найзагальніші, прийнятні для всіх пункти, що стосувалися тільки одного питання — національного. Щодо інших суспільно-політичних проблем братство не мало спільної платформи. Про це згадував, зокрема, Є. Тимченко: "Тарасівців об'єднувало трактування національного питання. В інших питаннях Тарасівці не зв'язували своїх членів. Кожний член міг бути навіть соціал-демократом чи взагалі належати до якої іншої політичної партії"⁶¹. По суті, визнавав це й Ю. Липа, говорячи, що програми тарасівців мали "менше характер партійний, а більше характер всеукраїнський"⁶².

Тому говорити про братство як предтечу українського націоналізму принаймні неточно. Воно об'єднувало національне свідомих, готових до

боротьби за визволення України людей, незалежно від їхніх позицій з інших питань. Партійного розшарування в ньому ще не відбулося.

Серед братчиків були майбутні націоналісти (М. Міхновський), ліберали (Є. Тимченко), есери (В. Андрієвський), соціал-демократи (М. Коцюбинський), причому суттєва відмінність їхніх поглядів визначилася ще в період перебування в цій організації. Про націоналізм тарасівців можна говорити лише в широкому розумінні слова — маючи на увазі, що вони виступали в інтересах української нації в цілому, а не окремих соціальних груп; що національне питання, національно-визвольна боротьба були для них головними, а всі інші проблеми знаходилися на другому плані.

Засоби боротьби за досягнення програмної мети чітко не були визначені. Неконкретність "Символу віри" в цьому відношенні не можна пояснити тільки тим, що він не є програмою у повному розумінні слова. Причину слід шукати в прагненні братчиків зосередитися на доступних їм (хай незначних, але результативних) практичних заходах в обраному ними напрямку — їх приваблювали "малі діла" в ім'я великої мети. Тарасівці усвідомлювали, що умови для безпосередньої політичної боротьби за визволення України ще не визріли, що необхідний тривалий період плекання національної самосвідомості, підготовки борців за національну справу. "...Ми дбаємо про те, щоб піднести й розворушити на Україні національного духа, відживити й виробити серед інтелігенції й народу національні почування українські...". — ці слова "Символу віри" були лейтмотивом практичної діяльності братства.

Засобами для досягнення цього вони вважали перш за все особистий приклад і безперервну роботу щодо підвищення культурного рівня мас. Тому серед основних обов'язків кожного тарасівця були постійна робота над собою, підготовка національне) свідомої молоді до вступу в організацію, політична діяльність в українських культурницьких гуртках.

Існує багато свідчень про те, що гасло "Символу віри" — "бути консеквентними у всьому українцями" - стало правилом якщо не для всіх, то принаймні для багатьох тарасівців. В умовах цілковитого російськомовного оточення вони користувалися винятково українською мовою. Дотримуватися такої принципності тільки на перший погляд було нескладно. Насправді це вимагало великих зусиль, тим більше, що братчики тут були першими - адже попереднє покоління, включаючи провідних українофілів, залишалось у полоні російськомовного побуту. Самоосвіта й самовиховання здійснювалися шляхом вивчення різноманітної літератури, написання рефератів, проведення дискусій, неухильного дотримання правил організації тощо. Про відданість ідеям братства свідчить приклад багатьох його членів, котрі протягом десятиліть, нерідко навіть усе життя, були активними діячами національного руху, працювали на ниві культурного відродження України (В. Боржковський, В. Боровик, М. Дмитрієв, М. Кононенко, М. Коцюбинський, І. Липа, М. Міхновський, В. Шемет, М. Яценко та ін.).

Святим обов'язком вважалося виховання в національному дусі рідні, особливо дітей. Зокрема, М. Коцюбинський писав дружині: "Що там синочок наш, які слова вивчив. Не вчить тільки по-московському, бо як дитина звикне, то трудно буде одвикнути... Хай говорить чисто, краще, ніж його батьки. У всьому поступ" ⁶³. Збереглися спогади про сім'ю М. Яценка, вже тяжко хворого після в'язниці: "Виходили до нього два хлопчики, теж у вишиваних сорочинках із стрічками та в широких синіх штанцятах - очевидно, його синки. До нас долітали часом уривки їх розмови, і ми чули, як вони між собою та з батьками розмовляли тільки по-українськи" ⁶⁴.

Син М. Базькевича, Богдан, входив до складу нелегальної української студентської громади Харківського університету в найтяжчі для українства

роки Першої світової війни⁶⁵. Ю. Липа став відомим українським письменником, публіцистом, автором званої книги "Призначення України", загинув як лікар УПА.

Виступаючи проти аполітичного культурництва як самоцілі, тарасівці добре усвідомлювали важливість проведення культурно-освітньої роботи як початкового етапу формування національної свідомості мас. Розповсюдження кращих зразків української літератури, керівництво гуртками самоосвіти та іншими культурницькими об'єднаннями було основним змістом діяльності братства серед широкого загалу. Характерними рисами її здійснення були постійність, систематичність, поступовість. Починаючи з читання найпростіших "народних" книжок і вивчення рідної мови, учасники таких гуртків поступово знайомилися з творами революційної, національно-визвольної спрямованості (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський), матеріалами західноукраїнських часописів "Зоря", "Правда", "Народ". Найбільш підготовлені гуртківці одержували від тарасівців праці з національного питання, історії революційного руху, сучасних політичних вчень. Після цього перед ними відкривався шлях до членства в організації.

Крім того, тарасівці використовували своє службове становище, будь-яку іншу можливість для роботи серед неорганізованого населення. Так, вони проводили регулярні заняття з кількома десятками полтавських і чернігівських селян, що працювали на виноградниках, їхні слухачі залишили спогади, зокрема, про зміст занять: М. Коцюбинський "розказував про хліборобство, як світ збудовано і т. ін... А найбільш говорив за оділення України та щоб президент управляв нашим краєм"⁶⁶. В. Боровик учив неписьменних українській грамоті. Пізніше він, працюючи інспектором Одеського сирітського будинку, розповідав учням про Б. Хмельницького й І. Мазепу, козацьку державу, порівнював її устрій з Швейцарією, викривав гнобительську політику царського уряду⁶⁷.

Отже, навіть у найменш підготовленому середовищі братчики виходили за межі суто культурницької роботи, вдавалися до політичної пропаганди. Для поширення власних поглядів та ознайомлення з становищем українського населення тарасівці здійснювали спеціальні поїздки по Україні і за її межами. Так, з цією метою В. Боржковський восени 1896 р. їздив до українських переселенців у Сибір⁶⁸. У травні 1897 р. провідні тарасівці за кошти В. Симиренка роз'їхалися "на роботу політичну" на Лівобережжя (М. Міхновський), Правобережжя (Є. Тимченко) і Кубань (В. Боровик)⁶⁹.

Аудиторія таких читань не могла бути значною. Тому братчики, мабуть, першими з членів українських товариств вдатися до тиражування власних творів і пропагування програмних ідей через західноукраїнські видання. Для розмноження літератури використовувалися власні гектографи, а також технічні можливості інших українських об'єднань. У Харкові було видано твори І. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я", Марусі Вольвачівни "Кажі жінці правду, та не всю" (ще до його публікації), програму і статут товариства, підготовлено до гектографування поему Т. Шевченка "Кавказ"⁷⁰. Очевидно, київською групою була розмножена на гектографі прокламація "Українці", опис якої знаходиться у списку революційних видань за 1892 р. Вона була написана українською мовою, мала помітку "Київ, 1 травня 1892 р." і присвячувалась, як вказували укладачі списку, відновленню незалежності України⁷¹.

Як уже згадувалося, І. Липа в "Зорі" розповів про заснування товариства (природно, не називаючи його), а погляди тарасівців були викладені Б. Грінченком у "Буковині" та "Символі віри", надрукованому в "Правде". За свідченням С. Шемета, в галицькій пресі неодноразово виступав

М. Міхновський, статті якого викликали гостру реакцію українофілів ⁷². Там же була надрукована казка М. Коцюбинського "Хо", присвячена В. Боровикові, де в художній формі розкриті переконання тарасівців: "Нам скажуть, що думки наші не нові... І раніш не одно чисте серце зогрівалося такими ж ідеями... Та тим-то й ба, що тоді тільки ідея набирає вартості, коли поростає тілом, переводиться в життя. Перевагу нашу я добачаю найголовніше в тому, що ми поставили собі завданням перевести наші ідеї в життя і певні, що зробимо все, що в нашій силі й змозі... Будьмо передусім скрізь українцями — чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в своєму краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаються лиш до челяді... Хай вона бринить і розгортається в нашій родині, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі — скрізь, де нам не заціплено... Не попускаймо собі навіть у дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках, а будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Не жахаймось, що діло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо..." ⁷³. Загалом на Західній Україні тарасівці опублікували сотні художніх, критичних, публіцистичних творів.

Проведення просвітницької та пропагандистської роботи було неможливе без бібліотек, формуванню книжкового фонду яких тарасівці приділяли неослабну увагу. Кожен гурток мав десятки або й сотні найменувань різноманітної літератури, що купувалася в Росії та надходила від інших гуртків і з-за кордону. Кошти на її придбання й транспортування надходили з членських внесків, спеціальних зборів на літературу, ⁷⁴ продажу

книг

Братчики допомагали також створювати бібліотеки селянам, учням, студентам — всім, не байдужим до українського питання. Вони писали реферати, оригінальні праці з найбільш злободенних чи складних проблем. Зокрема, при обшуку у В. Степаненка було вилучено програму читання рефератів, рукопис праці "Результат Нової Ери з всеукраїнської точки зору" (судячи з назви, оцінка тарасівцями угоди 1890 р. між народовцями й урядом Австро-Угорщини), у І. Липи — рукопис книги "Літературно-національний рух на Слобідській Україні", замітки про Україну ⁷⁵. Враховуючи також програмні документи, не буде перебільшенням стверджувати, що тарасівці зробили чималий внесок у створення української політичної літератури.

У практичній діяльності братство постійно підтримувало контакти з представниками інших течій громадського руху в Україні. Відмежувавшись від них ідейно, тарасівці водночас не уникали взаємовигідного співробітництва. У цілому зваженим було ставлення братства до старогромадівців. Критикуючи їх за пасивність і аполітичність, тарасівці співробітничали з ними, віддаючи багатьом з них належне за значний внесок у загальну справу, подвижництво, освіченість. У Харкові тарасівці часто збирались у подружжя Русових, де О. Русов, зокрема, читав реферати про М. Драгоманова, а С. Русова — про Т. Шевченка. Вони ж допомагали в транспортуванні нелегальної літератури. Жандарми визнавали, що І. Липа, М. Яценко та інші ставилися до О. Русова "з повною повагою" ⁷⁶. Члени бессарабського гуртка підтримували зв'язки з Одеською громадою, відвідували її збори, одержували від неї літературу ⁷⁷.

Про авторитет київського осередку серед громадівців свідчить той факт, що у створеній ними Всеукраїнській загальній організації з 4 членів Ради троє були тарасівці - Є. Тимченко, М. Кононенко, О. Черняхівський ⁷⁸. Братчики різко засуджували тільки тих, хто був патріотом лише на словах, пишаючись прочитаною українською книжкою чи вишитою сорочкою (цей тип псевдоукраїнофіла змальований у казці "Хо" в особі М. І. Літка).

Невідомо, як склалися стосунки братства з гуртком українських соціал-демократів на чолі з І. Стешенком. Принципова відмінність у поглядах неминуче призводила до гострих дискусій. Це підтверджується й різкими оцінками "Символу віри" з боку Лесі Українки, котра примикала до гуртка⁷⁹. Оскільки про діяльність І. Стешенка та його однодумців, крім розробки програмних документів, даних немає, то й говорити про співпрацю з ними тарасівців не доводиться. Але відомо, що ще в 1891 р. засновники братства завоювали симпатії юного Стешенка, котрий присвятив їм свої вірші⁸⁰. У 1894 р. І. Стешенко проживав у О. Кривка і брав участь у роботі гуртка тарасівського напрямку⁸¹. Тож і тут антагонізму не було.

Братство підтримувало стосунки і з діячами російського визвольного руху. Користь від цього була обоюдною завдяки взаємодопомозі в розмноженні й розповсюдженні літератури, встановленні зв'язків тощо. Харківський осередок співробітничав з соціалістичними гуртками братів Штейнбергів у Харкові, К. Чекерулькиша в Дерпті, учнів Херсонського землеробського училища; Чернігівський — з російськими революціонерами Чернігова, Варшави та ін. Під час ув'язнення І. Липи і його товаришів харківські народники збирали для них кошти⁸².

Тарасівська організація була добре законспірованою. Вона зазнала провалу тільки одного разу, в Харкові, і то не з власної вини. Причиною його став транспорт нелегальної літератури з-за кордону, за яким стежила поліція. Обізнаність жандармів тоді пояснювали невмілими діями одного з тарасівців у справі організації перевезення літератури. 10 червня 1893 р. М. Павлик повідомляв М. Драгоманову: "Чоловік, що був тут перше, зв'язався у Львові з першим-ліпшим жидом (бачу, за порадою Франків, та й по власній нерозбірчivosti) з тим, щоб переслав ті книги у Росію. Він же, жид, чи його камрат у Росії замельдував властям"⁸³.

Пізніше цю версію підтримали історики, називаючи й прізвище тарасівця — М. Байздренко (інколи — В. Самійленко). Сам факт його поїздки дійсно мав місце, але достатніх підстав для звинувачень немає.

Документи свідчать, що на слід харківського транспорту жандарми вийшли випадково. Вони ще з грудня 1892 р. стежили за перевезенням літератури зі Львова до Росії і в лютому 1893 р. дізналися від свого агента про її частину, що призначалася для Харкова. У березні транспорт був відправлений Ольгою Франко зі Львова, таємно перевезений через кордон і зданий у Рівному до транспортної контори "Надія". Квитанція була відправлена до Львова, а звідти — до Харкова на ім'я В. Степаненка. Він передав її М. Яценку — очевидно, керівнику групи, а той — І. Липі. З невідомих (можливо, конспіративних) причин І. Липа звернувся за допомогою до старогромадівців. На його прохання С. Русова доручила отримати вантаж С. Левандовському, що він і зробив 11 квітня. Ящик з літературою (в накладній було вказано "з домашніми речами") вагою 60 кг був доставлений на квартиру Я. Трутовського, звідки частину її перенесли до Русових⁸⁴. Іншу частину тарасівці відразу стали розповсюджувати. В Полтаву, наприклад, було відправлено 40 примірників забороненого в Росії другого тому "Кобзаря"⁸⁵.

Щоб запобігти дальшому розповсюдженню літератури, поліція у ніч на 1 травня провела понад 40 обшуків. Мали місце вони й пізніше, причому не тільки в Харкові⁸⁶. В результаті у багатьох мешканців знайшли нелегальну літературу, листи "крамольного" змісту. Так, у Я. Трутовського було вилучено 81 назву заборонених книг і журналів, у Русових — 25, В. Степаненка — 19 назв, рукописи, 14 зошитів щоденника⁸⁷. До дізнання про ввезення в Росію забороненої літератури було притягнуто 24 особи. Більшість з них належала до братства: шестеро часто згадуються у спога-

дах, літературі, а активна участь у його справах ще дев'яти засвідчується, хоча й не беззастережно, матеріалами слідства.

У зв'язку з цим слід уточнити поширену в історіографії думку, згідно з якою жандарми нічого не знали про тарасівську організацію. За умов тотального стеження таке було можливе лише в разі цілковитої бездіяльності. Насправді в ході слідства неодноразово виявляли факти про діяльність українського осередку, який жандарми називали "Молодою громадою". Поліція одержала дані про його політичний характер, наявність програмних документів, роль окремих членів. До речі, властям було відомо і про діяльність інших гуртків, зокрема, київського й чернігівського⁸⁸. Проте наявний матеріал був настільки незначним, що каральні органи не змогли встановити факт існування братства. Неабияку роль відіграла і мужня поведінка тарасівців на допитах. Жоден з них не видав організації, за винятком епізодів, що так чи інакше були відомі поліції.

Через відсутність доказів більшість заарештованих незабаром була звільнена. Лише І. Липа, М. Яценко, Ф. Заїкін і І. Якимовський перебували у в'язниці до завершення слідства 25 жовтня 1893 р. З цієї ж причини справа була вирішена в адміністративному порядку. За височайшим повелінням від 16 листопада 1894 р. С. Левандовський мав відбутися 6 місяців ув'язнення, І. Липа і С. Русова - по 3, Я. Трутовський - 2, М. Яценку, В. Степаненку й І. Якимовському було визначено як міру покарання перебування під арештом під час слідства. Всі ці особи підлягали гласному нагляду поліції протягом 2—5 років і, як правило, позбавлялися права на проживання в університетських містах. Ще шестеро студентів підлягали арешту і 10-добовому перебуванню в карцерах вузів й нагляду начальства. Дізнання щодо Ф. Заїкіна й М. Байздренка було призупинене для сукупного розгляду з іншими справами, що їх стосувались, а щодо решти було припинене⁸⁹.

Харківська справа набула широкого розголосу, бо вперше за життя тодішнього покоління під слідством опинилась українська організація. Російськомовний "Прогресе" (Чикаго) писав щодо цього: "Арешти наробили багато галасу в Харкові: говорили, що захоплено таємне товариство, що мало на меті відділення України від Росії..."⁹⁰. Детальну інформацію про обшуки й арешти надрукували галицькі часописи "Народ", "Діло", польські видання та ін.

Занепокоєний цими подіями австрійський уряд навіть зобов'язав свого консула у Києві детально з'ясувати ситуацію. Звіт консула, складений 6 вересня 1893 р. (він повністю наведений Д. Дорошенком), містить цікаві оцінки українського руху: "Малоруський національний рух розвивається, як і раніше, однак додержується при цьому якнайбільшої обережності. ...Національна свідомість збільшується, знання власної історії росте все ширше та глибше і скріплює індивідуалізм. Ведеться поважна праця, але без найменшої притоки для підозрінь. ...Гуртки поширені по всьому краю, мають чисто літературний або науковий характер і с невлітими для поліції. В дійсності вони скріплюють малоруський патріотичний настрій у краю. По значніших містах, таких, як Київ та Харків, ці гуртки дуже численні... Малоруська молодь, що служить справжньому малоруському патріотизмові, досить обережна й тримається якнайдалі від соціалістичних інтриг, щоб не пошкодити своїй справі"⁹¹.

Після розгрому харківський гурток припинив існування. Частина братчиків виїхала з міста, решта, перебуваючи під пильним наглядом поліції, не мала змоги продовжувати нелегальну діяльність. Однак братство існувало і діяло. Можливо, саме тоді були сформовані названі вище гуртки у невеликих містечках. Активізувався київський гурток, який і раніше відігравав важливу роль в організації, а нині став провідним осередком.

В ньому посилилася самостійницька течія (М. Міхновський, В. Шемет та ін.), яка дуже вирізнялася на загальному тлі українського руху, тоді переважно автономістського або аполітичного. З цього приводу М. Базькевич писав: "Виступи невеличкого гуртка київських тарасівців на вселюдних зборах різноманітного київського студентства робили враження якогось донкіхотства, бо це були виступи люди цілком іншого світогляду, не визнаного тодішньою студентською масою"⁹².

Цей період майже не висвітлений у спогадах і зовсім не відображений у жандармських архівах внаслідок відсутності провалів. Після входження братства до складу ВУЗО (1897 р.) неможливо розрізнити гуртки, членів, діяльність цих організацій. Вірогідно, дуже швидко вони злилися, що зумовлювалося як наявністю у них багатьох спільних рис, так і надпартійним характером ВУЗО.

Тому практично неможливо точно визначити верхню хронологічну межу діяльності братства. Майже всі дослідники обходили мовчанкою це питання. Спроби датування здійснені лише в кількох працях, без належного обґрунтування і врахування інших точок зору. Ліквідація організації пов'язувалася з харківськими арештами⁹³, датувалася 1898 р.⁹⁴, 1902 р.⁹⁵, початком ХХ ст.⁹⁶

Джерела свідчать, що з середини 90-х років Братство тарасівців переживало кризу, її причинами були посилення внутрішніх протиріч та ідейних розходжень, невдоволення старими методами й напрямками роботи та пошук нових, активізація інших організацій тощо. В. Боровик відносить початок занепаду братства до 1895 р.⁹⁷. На думку М. Слабченка, тарасівські гуртки "потроху завмирають" після київського з'їзду і в другій половині 90-х років розпадаються⁹⁸.

Тогочасний стан організації частково відображений у листуванні М. Коцюбинського. Зокрема, 28 вересня 1896 р. він писав дружині: "Прийшов лист і од Мальованого з Києва. Лист якийсь сумний. Каже, що скрізь панує якась апатія, всі повісили носа на квінту. Щось діється в б[ратерст]ві, бо Тарас боїться за його цілість, гадає, що дехто вийде, ба що може розпастися ціла громада"⁹⁹. В іншому листі письменник навів образну оцінку стану справ у товаристві, висловлену М. Міхновським: "Коли б мене спитано,... в яким стані є наша власна справа, відповів би по ширості: будова потріскалась, кризь великі щілини шурхає вітер, навіть деякі стовпи захиталися, а шашіль, що без упину точить кожну найменшу балку, лякає, що небавом впаде ціла будівля"¹⁰⁰.

Свідченням ослаблення братства і водночас пошуку його керівниками шляхів виходу з кризи можна вважати і його входження до ВУЗО. Існування тарасівської організації до 1897 р. включно фіксується в різних джерелах. Але вже на час утворення РУП (січень 1900 р.) про неї немає жодної згадки. Тому вірогідно, що братство припинило свою діяльність у 1898 р. Датування часу його ліквідації 1902 р. слід відкинути як безпідставне: тут очевидне прагнення перекинути місток від тарасівців до Української народної партії М. Міхновського, що саме тоді утворилася.

Діяльність Братства тарасівців була вагомим внеском у національно-визвольні змагання українського народу. Воно стало першою загальноукраїнською політичною організацією. "Символ віри" привернув увагу українства, викликав жваву полеміку і тим самим стимулював розвиток національної політичної думки. Він був покладений в основу "Програми української національної партії", створеної студентськими громадами наприкінці ХІХ ст.¹⁰¹. У лавах тарасівців чи під їх впливом сформувалися сотні борців за визволення України. Жодна з східноукраїнських партій початку ХХ ст. не уникнула впливу ідей цієї організації. Братство тарасівців поклато організаційний початок політичного етапу українського національного руху.

- ⁵⁰ Там же. - С. 22.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² ЦДІА України, ф. 336, он. 1, сир. 26, арк. 93-100.
- ⁵³ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 24.
- ⁵⁴ Дорошенко В. Українство в Росії. — С. 28; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. - Б. м., 1926. - Т. 1. Революційна українська партія (РУП). - С. 31.
- ⁵⁵ Б о р и с Р. Микола Міхновський. — С. 8; Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — С. 3131; Орлик М. Українська духовність і світогляд на тлі історичного розвитку//Визвольний шлях. — Лондон, 1979. — Кн. 6. — С. 660; та ін.
- ⁵⁶ С а м і й л е н к о В. З українського життя в Києві... — С. 113.
- ⁵⁷ С л а б ч е и к о М. Є. Матеріали... - Т. 2. - С. 204.
- ⁵⁸ Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Герашенко Т. С. М. І. Міхновський. — С. 77.
- ⁵⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 25.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Цит. за: К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 37—38.
- ⁶² Л и п а Ю. Тарасівці. - С. 353.
- ⁶³ Цит. за: К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 21. У "Творах" М. Коцюбинського (К., 1974. — Т. 5) друге речення відсутнє.
- ⁶⁴ Коваленко О. На межі двох віків // 3 минулого. — Т. 2. — С. 30.
- ⁶⁵ ЦДІА України, ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 152 зв.
- ⁶⁶ Цит. за: З а ї к а І. Селяни про Коцюбинського // Життя й революція. — 1926. — № 7. - С. 82.
- ⁶⁷ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 20.
- ⁶⁸ Коцюбинський М. Твори. - К., 1974. - Т. 5. - С. 78, 365.
- ⁶⁹ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.
- ⁷⁰ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 38, 78; Липа І. Братерство тарасівців. — С. 266.
- ⁷¹ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 331, арк. 115 зв.
- ⁷² Ш е м е т С. Микола Міхновський //Хліборобська Україна. - Відень, 1924-1925. - Кн. 5. - С. 6.
- ⁷³ Коцюбинський М. Твори. - К., 1973. - Т. 1. - С. 188.
- ⁷⁴ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 22 зв.; Липа Ю. Тарасівці. - С. 346;
- Козуб С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 31.
- ⁷⁵ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 96-97.
- ⁷⁶ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 103 зв., 106.
- ⁷⁷ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 21—22.
- ⁷⁸ Ч и к а л е н к о Є. Спогади. - Львів, 1925. - Ч. 2. - С. 39.
- ⁷⁹ М о р о з М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. - К., 1992. - С. 109.
- ⁸⁰ Л и п а І. Братерство тарасівців. — С. 262.
- ⁸¹ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 344, арк. 141.
- ⁸² Там же, спр. 331, арк. 38, 86; ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 21, 26 зв.
- ⁸³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895) — Чернівці 1911. - Т. 7. - С. 230.
- ⁸⁴ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 331, арк. 35; ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 12.
- ⁸⁵ Л и п а Ю. Тарасівці. - С. 347.
- ⁸⁶ Харківський обласний державний архів, ф. 52, оп. 4, спр. 853, арк. 10—59.
- ⁸⁷ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 93-99.
- ⁸⁸ М. М. Коцюбинський як громадський діяч: 36. документів. - С. 68, 121-125.
- ⁸⁹ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 110.
- ⁹⁰ Дорошенко Д. Український рух 1890-тих років в освітленні австрійського консула в Києві // 3 минулого. - Варшава, 1938. - Т. 1. - С. 60.
- ⁹¹ Там же. - С. 66-68.
- ⁹² М. Б. Український рух серед харківського студентства 1890-х років. — С. 25.
- ⁹³ В. В. 45-ліття "Тарасівців". — С. 8.
- ⁹⁴ Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — С. 3131.
- ⁹⁵ К о з у б С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.
- ⁹⁶ Р я б і н і н-С клярєвський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці. — С. 266.
- ⁹⁷ К о з у б С. Коцюбинський як учень Драгоманова... - С. 186.
- ⁹⁸ С л а б ч е н к о М. Є. Матеріали... - Т. 2. - С. 204.
- ⁹⁹ Коцюбинський М. Твори. - К., 1974. - Т. 5. - С. 89.
- ¹⁰⁰ Там же. - С. 83.
- ¹⁰¹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. - Т. 1. - С. 23.

О. М. КРАСНИКОВА (Полтава)

З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861-1918 рр.)

Як відомо, Конституція України гарантує "право власності на землю" (ст. 14) ¹. Однак через об'єктивні і, нерідко, суб'єктивні причини приватизація землі в агропромисловому комплексі йде надто повільно, що, в свою чергу, гальмує розвиток товарно-грошових відносин, а значить, і ефективність суспільного виробництва в аграрному секторі економіки країни.

Суттєвою причиною гальмування реформ в аграрному секторі економіки України є, на нашу думку, недостатнє врахування власного історичного досвіду функціонування системи вільного підприємництва загалом і окремих її елементів, у тому числі ринку грошей, зокрема. В історико-економічній літературі проблема, що є об'єктом нашого дослідження, з різних причин майже не висвітлювалась. Виключення в цьому плані становлять праці Д. А. Батуринаського, В. А. Вдовина, М. С. Симонової та А. В. Опрі ², в яких з марксистсько-ленінських позицій проаналізовано діяльність Селянського поземельного банку. Про інші іпотечні банки відомо дуже мало навіть історикам-аграрникам, які знайомі з дожовтневими виданнями. Однак в них, по-перше, висвітлені лише окремі сюжети даної проблеми, а, по-друге, відповідні праці є бібліографічною рідкістю, а тому широкому загалу практично недоступні.

До 1918 р. в Україні проблеми сільськогосподарського кредиту взагалі не існувало, бо приватна власність, окрім усього іншого, створює умови швидкого розвитку так званого іпотечного кредиту *. Фактично відразу ж після селянської реформи 1861 р. уряд підготував до публікації Положення про міські громадські банки (1862 р.). Через 10 років почали діяти загальнодержавний закон про порядок відкриття кредитних установ земствами (17 травня 1872 р.) та загальні правила про порядок заснування кредитних установ приватними особами (31 травня 1872 р.) ³.

Першою не лише в Україні, а й в усій Російській імперії установою іпотечного кредиту було відкрите в 1864 р. Товариство поземельного кредиту для Херсонської губернії, а з 1871 р. - Херсонський земський банк. Основний капітал в 100 тис. крб. склала надана урядом позичка. Згідно зі статутом цього банку, який у 1871 р. уряд рекомендував як зразок "при підготовці статутів кредитних установ довготермінового кредиту" ⁴, дія новоствореної кредитної установи поширювалася на Херсонську, Катеринославську, Таврійську і Бессарабську губернії. Позичка під заставу маєтку розміром не менше 50 десятин ** надавалася на максимальний термін — 34 роки і 11 місяців при 6,75 % річних. Платежі процентних внесків здійснювалися кожне півріччя. За прострочення платилася пеня розміром 1 % за місяць. При заборгованості в платежах більше 6 місяців маєток виставлявся на продаж з аукціону, що відбувався в приміщенні правління банку або окружного суду ⁵.

Іншою установою іпотечного кредиту, що виникла невдовзі після скасування кріпосного права, було Товариство взаємного поземельного кредиту. Оголосивши про початок своєї роботи в 1866 р. у Петербурзі, це товариство швидко поширило свою діяльність на майже всі, в тому числі й українські, губернії європейської частини країни. Подібно до статуту Херсонського банку Товариство взаємного кредиту створювалося з метою надання фінансової допомоги великим землевласникам. Звідси зрозумілою є всіляка підтримка урядом цієї кредитної установи. Однією з ха-

рактерних рис вищезгаданого Товариства було те, що уряд час від часу дозволяв йому під свої гарантії випускати п'ятипроцентні облігації на кілька мільйонів рублів. Це давало можливість періодично поповнювати обігові кошти, потреба в яких постійно зростала через нездатність значної частини дебіторів розрахуватися з боргами навіть при умові видачі позички на 56 років.

Надаючи різноманітні пільги і періодичні відстрочки платежів (5-8 % річних), керівники Товариства фактично довели його до фінансового краху. Не бажаючи банкрутства цієї жаданої для поміщиків фінансової структури, уряд повністю взяв її під свою опіку, передавши всі активи і пасиви Товариства у відання Державного банку, в якому 1890 р. було відкрито так званий Особливий відділ⁶.

Упродовж 70—80-х років XIX ст. в Україні практично завершилося становлення іпотечного кредиту в його ринковому розумінні: 4 травня 1871 р. було затверджено Статут Харківського земельного банку⁷, який на відміну від Херсонського став зразком для інших акціонерних земельних банків. Через рік (8 квітня 1872 р.) розгорнув свою діяльність Полтавський земельний банк⁸. Дещо пізніше (27 листопада 1905 р.) почали функціонувати Київський⁹ та Бессарабсько-Таврійський земельні банки¹⁰.

Окрім акціонерних, за ініціативою уряду було засновано державні Селянський (1882 р.) та Дворянський (1885 р.) земельні банки. Суттєво перебудував свою роботу і створений у 1860 р. Державний емісійний банк, що підтримав у 1895 р. ідею формування в сільській місцевості широкої мережі дрібних кредитних товариств¹¹.

Беручи до уваги те, що в історико-економічній науці діяльність Селянського поземельного банку в Україні значною мірою вже висвітлено¹², звернемо увагу, насамперед, на маловідомі сюжети сільськогосподарського кредиту.

Створюючи умови для розвитку дрібного іпотечного кредиту, царський уряд не міг, звичайно, не турбуватися про кредит насамперед для поміщиків-латифундистів. Провівши реформу 1861 р., урядові кола розв'язали проблему заборгованості великого поміщицького землеволодіння за рахунок селян, переклавши, по суті, на їх плечі поміщицькі борги. В нашому розпорядженні є конкретні цифри, що не потребують особливих коментарів: у 1859 р. 61,1 % поміщиків України мали борги по кредитах. Через 20 років питома кількість заборгованих поміщицьких господарств склала вже 18,1 %¹³. Однак нездатність поміщиків організувати на великих площах конкурентоспроможні зернові й тваринницькі господарства, що особливо стало відчутним в умовах аграрної кризи кінця XIX ст., зумовило різке зростання їх боргів.

Поміщики на своїх губернських дворянських з'їздах дедалі частіше стали висувати на першій план вимогу забезпечення їх пільговим державним кредитом. Проблема була розв'язана у 1885 р., коли в день 100-річчя так званої "жалуваної грамоти дворянству" Катерини II Олександр III підписав закон про організацію Дворянського земельного банку. Позичка в цьому банку, що перебував у безпосередньому віданні міністра фінансів, видавалася під заставу землі лише потомственным дворянам. Спочатку термін позички був обмежений — 48,8 роки. Що ж до суми кредиту, то вона не могла бути більшою за 60 % вартості маєтку. Тільки у виключних випадках допускалась позичка в 75 % його вартості. Проценти складали 6,25 крб. на кожні 100 крб. кредиту¹⁴. Боржникам, що впродовж 6 місяців після останнього терміну внесення платежів так і не змогли виконати взятих на себе зобов'язань, загрожував продаж маєтку з публічних торгів.

Маючи на меті припинення подальшого зростання боргів, Міністерство фінансів через кілька років після початку діяльності банку понизило

розмір платежів по кредитах на 0,5 %, а термін позички збільшило до 51,9 року. В 1889 р. обігові кошти банку були збільшені шляхом випуску п'яти-процентних закладних зобов'язань, що на практиці дало 80 млн. крб. Враховуючи побажання дворянства, уряд дозволив видавати позички не процентними паперами, а готівкою. При цьому пільги поширювалися не тільки на наступних клієнтів, а й на всіх попередніх, чого раніше не практикував жоден банк.

Різкі зміни в умовах кредитування вимагали нової редакції Статуту банку, який був затверджений 12 червня 1890 р. Відтепер, замість попередніх двох, встановлювалося 9 термінів кредитування. Мінімальний — 11 років, а максимальний — 66 років і 6 місяців. Нові пільги були надані дворянству в 1891 р. у зв'язку з неврожаєм, коли була скасована публікація оголошень про торги збанкрутілих латифундистів. Окрім того, поміщики одержали право на розстрочку боргів до 20 півріч. Пеню ж з недоїмок було анульовано.

Через несприятливі для розвитку зернових культур погодні умови наступний, 1892, рік також було визнано неврожайним, і всі раніше надані пільги, зокрема заборона торгів, залишалися в силі. Однак різноманітні пільги і відстрочки платежів, що тривали аж до 1908 р., не розв'язували проблеми заборгованості і наступного банкрутства великих землевласників. Вона лише відкладалася й затягувалася, затримуючи технічний прогрес і підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва на основі нових виробничих відносин західноєвропейського типу.

У 1894 р. царський уряд вирішив прискорити реалізацію давно омріяної ідеї — утвердження в 9-ти західних губерніях (включаючи Правобережну Україну), замість польського, російського великого землеволодіння. Станом на 1907 р. з допомогою Дворянського банку етнічні росіяни купили тут 102 маєтки (424,5 тис. дес.), на що казна витратила 19,4 млн крб. Одночасно з цією дорогою у фінансовому відношенні акцією уряд продовжував надавати дворянам дедалі нові й нові пільги. У травні 1897 р. наприклад, проценти по кредитах були зменшені на 0,5. Усі недоїмки станом на 30.4.1897 р. були зараховані особливим боргом, погашення якого обмежувалося 0,25 % росту без нарахування звичайної по півріччях пені¹⁵. Та врешті-решт на початку ХХ ст. внаслідок російсько-японської війни і революції 1905—1907 рр. ресурси держбюджету вичерпалися, і уряд знову повернувся, починаючи з березня 1906 р., до видачі кредиту не готівкою, а заставними листами 4,5 % і 5 % вартості (за бажанням клієнта). Наслідком цілеспрямованої (всупереч економічній доцільності) діяльності Ради банку, керованої міністром фінансів, була вкрай низька ефективність функціонування цієї напівблагоїднійної установи. Без систематичної фінансової підтримки вона давно зазнала б краху, особливо коли за вимогою Ради об'єднаного дворянства 31 жовтня 1907 р. в черговий раз платежі були розстрочені на 12 півріч¹⁶. Фактично це, якщо говорити про українські губернії, мало місце, про що свідчить передача в 1910р. усіх справ Дворянського банку установам процвітаючого Селянського банку.

Поряд з банками, що діяли на загальнодержавному або регіональному рівні, були ще й сільські банки, створені згідно із зразковим Статутом, затвердженим у 1883 р. міністром фінансів. Проте розглянути їх діяльність у межах даної публікації немає можливості.

В роки століпінської аграрної реформи урядові кола переконались у необхідності відмови від станового характеру кредиту, про що свідчить жваве обговорення в 1910—1913 рр. програми створення, замість дворянського і селянського, єдиного Державного сільськогосподарського банку¹⁷. Однак початок Першої світової війни і наступні події не дали можливості реалізувати цю прогресивну, з економічної точки зору, ідею.

На закінчення звернемося до економічних результатів діяльності земельних банків в Україні, кредити яких використовувалися з більшою чи меншою ефективністю¹⁸. Досить помітну роль у мобілізації дрібної земельної власності відігравав, як уже згадувалося, Селянський банк, який упродовж 1883-1915 рр. видав селянам України 113 682 позички, що дало можливість придбати 4 038 914 дес. землі. Це була приблизно п'ята частина усієї ріллі. Основну частину кредитів було надано індивідуальним землевласникам (81,7%). Друге місце за кількістю позичок посідали товариства, що утворювалися для купівлі єдиним масивом поміщицьких земель (17,6 %). Сільські громади використали всього 0,7 % позичок, завдяки яким було куплено 437 123 дес. (13,8 %) усієї площі¹⁹. Станом на 8 січня 1915 р. залишалися непроданими 148 954 дес. банківських земель на загальну суму понад 20 млн. крб.²⁰. Найчастіше зверталися за допомогою до Селянського банку землероби Лівобережної України, де було видано 54 749 позичок. Дещо менше селян взяло кредити на Правобережжі — 43 459. Найменше позичок було видано на Півдні України (15 474), що пояснюється порівняно низькими тут орендними цінами, отже, легшим доступом безпосередніх товаровиробників до землі.

Якщо ж брати до уваги не лише селянське, а все землеволодіння, що було в торговому обігу, то операції Селянського банку значно поступалися не тільки акціонерним і приватним земельним банкам, а й Дворянському банку (табл. 1)²¹. Як видно з даних цієї таблиці, загальна площа закладених земель становила по Україні в 1908 р. 13 737 тис. дес., з яких 7 178,8 тис. дес., що складало 52,3 %, було закладено в акціонерних і приватних земельних банках.

У Дворянському банку було закладено 5 000,4 тис. дес., або 36,4 %. Питома вага Селянського банку була порівняно незначною — 11,3 % (1557,8 дес.). Що ж до окремих регіонів, то найбільші площі закладалися в південних губерніях — 45 %. Далі йде Правобережжя (32,1 %) і, нарешті,

Т а б л и ц я 1

Кількість закладеної землі в банках України на 1 січня 1909 р.

№№ п/п	Губернії	Всього закладено десятин (тис.)	В тому числі:		
			у Дворянському банку	в акціонерних і приватних земельних банках	у Селянському банку
1	Харківська	1 092,5	591,2	341,6	159,7
2	Полтавська	1 243,3	665,9	367,4	210,0
3	Чернігівська	811,6	370,6	224,4	216,4
	Р а з о м	3 147,4	1 627,7	933,6	586,1
1	Київська	1 314,4	566,4	588,4	159,6
2	Подільська	1 186,2	434,1	618,4	133,7
3	Волинська	1 911,4	662,1	1 112,7	136,6
	Р а з о м	4 412,0	1 662,6	2 319,5	429,9
1	Херсонська	2 656,6	633,1	1 873,8	149,7
2	Таврійська	1 442,1	247,8	1 109,1	85,2
4	Катеринославська	2 078,9	829,2	942,8	306,9
	Р а з о м	6 177,6	1 710,1	3 925,7	541,8
	Всього по				
	Україні	13 737	5 000,4	7 178,8	1 557,8
	Процент	100	36,4	52,3	11,3

Лівобережжя -12,9%. Таку закономірність функціонування іпотечних банків у різних регіонах України спостерігаємо і при аналізі кредитів, одержаних землевласниками в той самий час. Всього станом на 1 січня 1909 р. в Україні під заставу землі було видано 800 932,5 тис. крб., з яких акціонерні і приватні банки видали 47,7 % коштів (382 239,4 тис. крб.). Питома вага Дворянського банку склала 36,2 % (290 068,8 тис. крб.), а Селянського - 16,1 % (128 624,3 тис. крб.). Як і у випадку з кількістю закладеної землі, найбільше коштів було видано на Півдні України — 347657,1 тис. крб. (43,4% усіх позичок). Далі йде Правобережжя — 254 645,5 тис. крб. (31,8 %) і, нарешті, Лівобережжя — 198 629,9 тис. крб. (24,8 %). Доля кожної з трьох банківських структур у кредитуванні сільськогосподарського виробництва ілюструється табл. 2²².

Що ж до результатів діяльності окремих земельних банків, то тут перше місце посідає найстаріший з них Херсонський земський банк (156,8 млн. крб.). Бессарабо-Таврійський земельний банк, що також діяв на Півдні України, видав 112,3 млн. крб. позик. Третє місце в цьому списку посідав Харківський земельний банк — 95,6 млн. крб. Далі йдуть: Київський (91,4 млн.) і Полтавський (90,6 млн.) земельні банки. Що ж до Товариства взаємного поземельного кредиту, про яке згадувалося вище, то в Україні налічувалося 57 656 його членів, яким було надано кредит в сумі 64 603 тис. крб.²³

Цікавими, на нашу думку, є дані стосовно місця поземельного кредиту в загальному кредитуванні населення України. Певне уявлення в цьому плані можна одержати від статистичної інформації про заборгованість населення. Загальна сума боргів установам організованого кредиту перевищувала мільярд карбованців (1 165,4 млн.). З розрахунку на душу населення борги всім кредитним установам склали 377 крб., з яких 70 % — борги земельним банкам. Інші кредитні установи не відігравали такої ролі в кредитуванні населення, як іпотечні банки, а саме: борги міським кредитним установам склали 17,2 %, Державному банку — 8,2 %, дрібним кредитним товариствам — 3,5 %²⁴.

Т а б л и ц я 2

Видано позик під заставу землі станом на 1 січня 1910 р. (тис. крб.)

№ № п/п	Губернії	Всюю закладено леся тин (тис.)	В тому числі:		
			Дворянським банком	Акціонерними і приватними земельними банками	Селянським поземельним банком
1	Харківська	66 219,8	35 783,5	17 981, 4	12454,9
2	Полтавська	927 758,4	47 428,8	23 935, 3	21 394,3
3	Чернігівська	39651,7	16 151,1	8 339, 2	15 161,4
	Р а з о м	198 629,9	99 363,4	50 255, 9	49010,6
1	Київська	93 439,1	43 170,6	36 902, 1	13 366,4
2	Подільська	92 412,6	35 207,5	42 804, 5	14 400,6
3	Волинська	68 793,8	24 855,5	35 325, 1	7613,2
	Р а з о м	254 645,5	103 233,6	116 031,7	35 380,2
1	Херсонська	162 768,4	39 564,4	109 825,7	13 378,3
2	Таврійська	74 337,2	ПО 17,8	54 587, 0	8 732,4
3	Катеринославська	110551,5	36 889,6	51 539, 1	22 122,8
	Р а з о м	347657,1	87471,8	215 951 8	44 233,5
	Всього по Україні	800 932,5	290 068,8	382 239,4	128 624,3
	Процент	100	36,2	47,7	16,1

Підбиваючи підсумки аналізу історії розвитку поземельного кредиту в умовах вільного підприємництва, можна з певністю констатувати незаперечний факт величезного значення діяльності земельних банків у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників, які брали у лихварів кредит на умовах 18—36 % річних²⁵. Якщо ж іпотечний кредит неможливий без перетворення землі в товар, як того вимагають апробовані століттями класичні ринкові відносини, то висновок очевидний: без реальної, а не паперової власності на землю сільське господарство не зможе одержати і ефективно використати життєво необхідні для нього кредити. Не випадково, врешті-решт, що питома вага приватного капіталу у фінансуванні сільськогосподарського виробництва в роки століпінської аграрної реформи сягала майже половини (47,7 %) всіх кредитів.

¹ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. - К., 1996. - С. 5.

² Б а г у р и н с к и й Д. А. Аграрная политика правительства и Крестьянский поземельный банк. — М., 1925. — 144 с.; В л о в и н В. А. Крестьянский поземельный банк (1882-1895). — М., 1959. — 271 с.; С и м о н о в а М. С. Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия (1895-3.XI. 1905 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968. - Л., 1972. — С. 471—484; О н р я А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906—1916 гг.): Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.02. Днепропетровский гос. ун-т, 1982, 24 с.

* Від грецького *inoteca* - застава (Див.: Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. - К., 1977. - С. 294.

³ Г у р ь е в А. Очерк развития кредитных учреждений в России. — СПб., 1904. — С. 62.

⁴ Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 1405, оп. 531, сир. 917: "Об устройстве правительственного сельскохозяйственного банка", арк. 96.

** Одна десятина — 1,54 га.

⁵ С е р б и н о в и ч Я. А. Поземельный кредит, его прошлое, настоящее и будущее. — СПб., 1887. - С. 54.

⁶ РДІА, ф. 1405, оп. 531, сир. 917, арк. 96.

⁷ Устав Харьковского земельного банка. — Харьков, 1910. - 53 с.

⁸ Устав Полтавского земельного банка. — Полтава, 1904. — 48 с.

⁹ Устав Киевского земельного банка. — СПб., 1905. - 51 с.

¹⁰ Устав Бессарабско-Таврического земельного банка. - СПб., 1909. — 63 с.

¹¹ Державний архів Сумської області, ф. 213, оп. 1, сир. 165: "Циркуляри и распоряжения Государственного банка", арк. 6-9.

¹² Див.: О н р я А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине. Автореферат дисс... канд. ист. наук 07.00.02. Днепропетровский государственный университет. — Днепропетровск, 1982. — 24 с.; Якименко Н. А., О н р я А. В. Переселенческая политика царизма и Крестьянский поземельный банк // Вопросы истории СССР. Вып. 31. — Харьков, 1986. — С. 106—113; Кра с п і к о в а О. М., Селі х о в Д. А. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні па рубежі двох століть (XIX—XX) //Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук (Збірник праць молодих вчених). - Полтава, 1997. — С. 236-249 та ін.

¹³ Х о д с к и й Л. В. О крупном поземельном кредите в России // Русская мысль. — 1882. - № 7. - С. 236.

¹⁴ РДІА, ф. 1405, оп. 531, сир. 917, арк. 96.

¹⁵ Там же, арк. 98.

¹⁶ Центральний державний архів народного господарства Росії (ЦДАНГР), ф. 434, оп. 1, сир. 251: "Переписка постоянного Совета с управляющим Дворянским земельным банком по вопросу об облегчении положения заемщиков Дворянского банка", арк. 8.

¹⁷ РДІА, ф. 1405, он. 531, сир. 917, арк. 297.

¹⁸ Див. напр.: Отчет Крестьянского поземельного банка за 1908 год. Денежный отчет и обзор деятельности банка. — СПб., 1910. — С. 118.

¹⁹ Підраховано на основі даних: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. — Пг., 1917. — С. 596.

²⁰ РДІА, ф. 592, оп. 44, сир. 1017: "Сведения о земельном запасе Крестьянского поземельного банка", арк. 7.

²¹ Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России. — Полтава, 1910. - С. 16.

²² Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России. — С. 17-18.

²³ Статистический справочник по Югу России. — С. 37—38.

²⁴ Там же. - С. 45.

²⁵ Состояние сельского хозяйства в Полтавской губернии летом и осенью 1886 г. (по сообщениям корреспондентов). — Полтава, 1887. — С. 101.

З історії Другої світової війни

І. І. ІЛЬЮШИН (Київ)

Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939-1941 рр.

Ставлення польського емігрантського уряду і польського підпілля у Львові до українського питання в початковий період Другої світової війни було зумовлене, по-перше, довоєнними уявленнями поляків про те, ким були українці в II Речіпосполитій, до чого вони прагнули і як склалися українсько-польські стосунки в міжвоєнний період, а, по-друге, позицією, котру займали українці вже в 1939—1941 рр., тобто під час польсько-німецької і польсько-радянської воєн, а також після них, в період територіального поділу і окупації Польщі Німеччиною і СРСР.

У міжвоєнний період прагненню українців до створення територіальної автономії в межах II Речіпосполитої польські урядовці протиставили (особливо з 1935 р.) політику "зміцнення польськості" на територіях, де проживало українське населення. Зокрема, в Східній Галичині українцям було заборонено мати землю, і це в той час, як західноукраїнські землі масово заселялися колоністами з Центральної Польщі (мазурами) і тут створювалася так звана "загородова шляхта". На Холмщині руйнувалися православні церкви, а український православний люд Холмщини і Волині примусово наворачався у католицизм. Польська урядова політика була спрямована на те, аби відокремити лемків, бойків, гуцулів від решти українського населення, аби зміцнити сокальський кордон і запобігти проникненню на Волинь впливу Організації українських націоналістів (ОУН), що мала широко розбудовану організаційну мережу в Східній Галичині¹.

Напередодні війни на східних польських землях активізував свою колонізаційну діяльність Корпус охорони прикордоння. Українське населення з прикордонної смуги виселялося. Українців усували з лісової і поштової служб, із установ зв'язку і комунікації. В серпні 1939 р. в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому йшлося про необхідність арешту "ненадійного українського елемента" з-поміж міської і сільської інтелігенції і ув'язнення його в таборі Береза Картузька. Вже з початком німецько-польської війни стало відомо про існування урядових планів, підготовлених у 1938—1939 рр. Головнокомандуючим Війська Польського маршалом Е. Ридз-Смігли і міністром військових справ генералом Т. Каспшицьким, метою яких було звільнення "південно-східних кресів" країни від української присутності (стало відомо і про підготовлену генералом М. Янушайтісом акцію по виселенню, а можливо, навіть і частковому фізичному знищенню українців на західноукраїнських землях)².

Незважаючи на все це, до факту нападу Німеччини на Польшу українське населення поставилося з повною громадянською відповідальністю. На останньому засіданні Сейму II Речіпосполитої, яке відбулося 2 вересня 1939 р., керівник української парламентської групи і голова Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Василь Мудрий, посилаючись на резолюцію УНДО від 26 серпня 1939 р., заявив про готовність українців віддати свою кров і надбання для захисту держави. Протягом

першої половини вересня українські солдати у Війську Польському сумлінно виконували свій солдатський обов'язок, а з боку українських організацій не було жодного акту саботажу або диверсії³.

Лише в другій половині вересня 1939 р., коли німецький фронт наблизився до території, де проживало українське населення, а радянські війська перейшли східний кордон Польщі, почали траплятися чим далі, тим частіше випадки роззброєння, грабунку і вбивств польських солдатів і представників поліції, напади озброєного українського населення на окремі невеличкі загони відступаючого польського війська⁴. В зв'язку з цим наведемо уривок із спогадів коменданта Бережанського (Бжежанського) повіту Тернопільського округу Армії Крайової (АК) Яна Чісека: "В другій половині вересня 1939 р., коли німці вже були під Львовом, відбувся збройний виступ українських військових формувань на території Бжежанського повіту. В місцевості Конюхи знаходилися пости української поліції. Вони скеровували відступаючі від Зборова на Бжежани і далі на південь окремі групи польського війська на шосе Дрижчув—Бжежани. Ця дорога проходила через ліс, в якому українці вбивали польських солдатів і відбирали зброю. Скільки було вбито, важко сказати"⁵.

Вступ радянських військ у Східну Галичину і на Волинь стався під приводом визволення українського народу з-під польського ярма. На цій підставі мало відбутися і приєднання західноукраїнських земель до УРСР і СРСР. Під час численних мітингів українці скаржилися на те, що зазнали великої кривди з боку поляків⁶. Тому радянська влада намагалася надати своїм суспільно-політичним перетворенням на цих землях проукраїнського характеру. Українізація торкнулася місцевих органів влади, адміністративних і торговельних закладів, освіти, преси тощо⁷. З усіх будинків знімали польські герби, замальовували польські назви і вивіски. Замість польських, з'явилися синьо-жовті і червоні прапори. На вивішування синьо-жовтих прапорів представники радянської влади відреагували відразу ж тим, що заборонили їх і наказали негайно зш.щити. Місцеве українське населення попередили, щоб "воно викинуло зі своєї голови ідею створення національно-фашистської України, оскільки Західна Україна мала увійти до складу великої Радянської України"⁸.

В перші дні і тижні після окупації Червоною Армією Східної Галичини і Волині представники всіх верств українського суспільства співпрацювали з органами радянської влади і намагалися використати цю співпрацю для усунення поляків з усіх царин суспільно-політичного життя Західної України⁹. В деяких повітах Східної Галичини, зокрема в Бережанському і Підгаєцькому, сталися випадки грабунку, вбивства і спалення маєтків польських осадників. У колонії Якубовка Бережанського повіту було спалено 53 домівки і вбито 24 особи. У відповідь на скарги поляків командуючий Українським фронтом генерал С. Тимошенко видав відозву українською і польською мовами, у якій закликав "працюючих людей" до порозуміння¹⁰. Польський осадник, офіцер, службовець поліції, суспільний діяч не міг сховатися від органів НКВС, оскільки в кожному селі було багато активістів з-поміж місцевого українського населення, які самі видавали поляків в руки радянської адміністрації. Через це значна частина польської інтелігенції тікала з провінції до Львова, де вона відчувала свою численну перевагу і була більш впевненою у своєму становищі, навіть не маючи офіційної опіки з боку місцевої влади".

Незабаром ситуація почала змінюватися. Радянська влада швидко зрозуміла, наскільки глибоко укорінилося в свідомості західних українців прагнення до самостійного державницького життя, і почала всілякими засобами боротися з ним. Це відбулося, передусім, на організаційній мережі ОУН, яка на території Східної Галичини опинилася у надзвичайно склад-

ному становищі¹². Арешти, депортації, кампанія по організації колгоспів охопили все населення Західної України. Українці також почали скаржитися на політику Рад. Багато молоді тікало за Буг, до німців, і вступало до лав української поліції. Інформація про це постійно надходила до польського емігрантського уряду і, зокрема до Міністерства закордонних справ, від польських дипломатичних представництв з різних країн¹³. Чимало українців працювало на німців у підпіллі на радянській території. Репресії з боку Рад, яких зазнало й українське населення, вплинули на зміну його ставлення до поляків — воно стало більш доброзичливим. В українському середовищі виникло навіть почуття певної солідарності з польським населенням. У всякому випадку український клір і інтелігенція визнали поляків за менше лихо порівняно з більшовиками¹⁴.

На тлі цих подій і розгорталися польсько-українські взаємини за кордоном і на окупованих територіях, а також формувалося ставлення польського емігрантського уряду і польського підпілля у Львові до українського питання.

Позицію членів польського емігрантського уряду щодо приєднання Москвою західноукраїнських земель до СРСР добре можна зрозуміти з листування, яке велося між Головнокомандуючим Польськими Збройними Силами на Заході і прем'єром генералом В. Сікорським і головою Комітету у справах країни (КСК) генералом К. Соснковським протягом 1939—1941 рр., а також з кореспонденції, яка надходила до Парижа (Анжера) і Лондона в згаданий період¹⁵. У кореспонденції за жовтень-листопад 1939 р. ця позиція висловлена, зокрема, таким чином: "Мусимо протестувати проти будь-яких спроб поставити під сумнів наші права на цілісність державної території (Польщі. — І. І.), які, можливо, будуть робитися урядами або громадськістю в союзницьких нам країнах. Водночас слід переконати союзників, Ватикан і Америку в тому, що Польща повинна мати спільний кордон з Румунією. При цьому необхідно стверджувати, що українці є ненадійним партнером для союзників... що у випадку віддання українцям Малопольщі Румунії буде загрожувати втрата Бессарабії і Буковини (внаслідок цього погіршаться стосунки між союзниками і Румунією), і що Східна Малопольща є територією зі змішаним населенням (українці, поляки, євреї), котре скоріш буде прагнути належати до демократичної Польщі, аніж до України — країни молоді і тому більш націоналістичної"¹⁶.

Незважаючи на чітко окреслену негативну позицію щодо прав українців на західноукраїнські землі, в польському уряді розуміли необхідність союзу з ними, а також їх залучення на бік союзників. У листі від 16 листопада 1939 р., надісланого з Лондона до Парижа на ім'я міністра С. Кота доктором К. Чарковським-Голєєвським — одним з тих польських політиків, які вже в початковий період війни розуміли важливість співпраці з українцями і підтримували з ними контакт (зокрема, з членом УНДО В. Солов'єм), йшлося про "необхідність вислання когось до Угорщини або Румунії з тим, щоб: а) відшукати там кількох провідних українських політичних діячів (Шухевич мав бути в Угорщині або в Словаччині, єпископ Бучко в Чернівцях, Мудрий і Смаль-Стоцький в Празі); б) порозумітися з українцями на Русі Прикарпатській і Буковині, а через них контактувати з емігрантами з Малопольщі, а можливо, і з тими з українських діячів, які перебувають в самій Малопольщі, захоплені німцями; в) по досягненні порозуміння з кимось з авторитетних українських політиків схилити їх до приїзду до Парижа з метою створення українського комітету, уповноваженого до укладення з польським урядом польсько-української угоди..." Далі у листі доктор Чарковський-Голєєвський висловлював свої власні думки щодо можливості врегулювання українського питання:

"...Переходячи до суті справи, слід зазначити, що не маючи поки що цілковитої ясності в ній через розбіжності у вимогах українців, гадаю, що усілякі полуміри типу культурної, господарської автономії і тому подібні речі, які могли бути привабливими до 17 вересня поточного року, тепер українців не задовольнять. Оскільки тимчасово ні про яку польсько-українську федерацію не може бути й мови з огляду на необхідність гарантування польській державі недоторканності її кордонів, вважаю, що відділення Східної Малопольщі і Волині в окрему провінцію, об'єднану з Польщею подібно до того, як були об'єднані коронні землі з Австрією, могло б заспокоїти наших українців. Збереження австрійських традицій в українському суспільстві, побоювання перед великою Україною і можливість упорядкування життя на демократичних засадах задовольнили б їх, а водночас уможливили б співжиття українців з місцевим польським елементом. Стосовно ж питання про те, чи мусила б укладена з українцями угода обумовити створення у майбутньому федерації з великою Україною, ми вважаємо, що зараз це питання є другорядним і неактуальним. Обумовленість цього положення мала б цінність єдине з тієї точки зору, що угода враховувала б національні прагнення українців, а також їхню теорію про єдиний великий український народ..."¹⁷.

Подібні до цього листа звернення на ім'я членів уряду, а також інформація про ситуацію на західноукраїнських землях, що постійно різними каналами надходила до Парижа, змусили Комітет у справах країни на черговому засіданні 28 листопада 1939 р. прийняти відповідну резолюцію в українському питанні. Резолюція від 28 листопада не була офіційною декларацією уряду, а призначалася лише для довірених осіб як директива щодо ведення переговорів з українським представництвом. Через побоювання можливої реакції Москви справа польсько-українського співробітництва до певного часу мала залишатися у великій таємниці. У вступі до цього документа зазначалося: "Уряд не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту... спрямованого проти окупантів".

Далі у пунктах резолюції передбачалося:

"1. Буде створена українська незалежна держава. В справі східних кордонів цієї держави поляки погодяться на будь-яке рішення, запропоноване українською стороною.

2. Незалежна українська держава буде існувати на засадах рівності з Польською Республікою у єдиній федерації. Укладення кордонів між Польщею і Україною буде залежати від характеру федеративного устрою.

3. Українська меншина в межах Польської Республіки, польська меншина в межах української держави будуть користуватися усілякими національними і культурними правами на взаємних засадах"¹⁸.

Голова КСК генерал К. Соснковський надіслав цю інструкцію до прем'єра для її затвердження. Однак генерал В. Сікорський із скептицизмом поставився до намагання членів комітету повернутися до міжвоєнної політики федералізму. Голова уряду вважав, що поляки і українці у майбутньому самі повинні визначити можливі форми свого співіснування. До того ж він мав сумніви, чи схвалять "прометеїстичну" політику союзники¹⁹. З цих причин офіційна декларація уряду від 18 грудня 1939 р., що визначала головні напрями його зовнішньої політики, лише у найзагальніших рисах торкалася українського питання, зокрема, підтверджувала засади рівноправності і справедливості в ставленні до національних меншин. Водночас декларація проголошувала боротьбу Польщі за повернення втрачених "східних кресів"²⁰.

Незважаючи на лише загальну згадку про майбутні засади в ставленні до національних меншин в післявоєнній Польщі, емігрантський уряд і на-

дали в своїй роботі приділяв багато уваги українському питанню. Вся інформація про контакти з українцями та їхнє ставлення до поляків, німців і більшовиків продовжувала стікатися до Міністерства інформації та документації, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ, а також у штаб Головнокомандуючого. Кожне з цих відомств готувало численні нотатки або навіть великі реферати про можливі шляхи розв'язання української проблеми, які подавалися на ім'я того чи іншого міністра з тим, щоб в кінцевому підсумку їх розглянув прем'єр генерал В. Сікорський.

На початку 1940 р., коли поляки дуже сподівалися на можливість нападу на СРСР з півдня союзницьких військ, в штабі Польського Головнокомандуючого з'явилося чимало планів щодо врегулювання українського питання за рахунок зруйнованої більшовицької імперії, хоча були вони в тій ситуації нереальними. В одному з них, датованому 6-м січня 1940 р., зазначалося: "Метою організації і підтримки українського збройного руху на Київщині і за Дніпром має бути: а) диверсія у глибокому тилу більшовицької армії; б) можливий розпад Росії на окремі національно-державні утворення; в) можливе створення української держави на Наддніпрянщині". Далі в плані підкреслювалося: "Польща зацікавлена в тому, щоб цю акцію проводити за власний рахунок, щоб занепад більшовизму весь світ ставив в заслугу нам, ... щоб нарешті новоутворена Україна була для нас чинником прихильним, а не ворожим... На чолі акції повинні стояти поляки, які б виступали як керівники українських повстанських загонів... Мусимо пам'ятати, що робимо це не для них, а для себе, що це в наших власних інтересах, що через цю акцію ми готуємо собі умови для подальшого співіснування, що повинні мати вирішальний голос при визначенні умов цього співіснування... Збройна акція українських повстанців повинна мати такий вигляд, що вона спрямована не проти радянського солдата, а лише проти ГПУ, комуністичної партії і безбожників... Загальний напрямок всього руху має бути з території Румунії, з району середньої Бессарабії, на Черкаси, а потім або на Східну Малопольщу, або на Крим, Дон і Кубань"²¹.

Цей план свідчив про те, що в польських військових колах було чимало прихильників ідеї політичного прометеїзму. Українському питанню вони відводили чи не головну роль в реалізації федералістичної програми. На думку цих людей, створення української держави на Наддніпрянщині у всьому мало відповідати польським державним інтересам, оскільки, поперше, завдяки допомозі українцям в створенні їхньої власної держави поляки могли б мирним шляхом вирішити на свою користь проблему приналежності західноукраїнських земель, а по-друге, новоутворена "Велика" Україна, уклавши унію з Варшавою, входила б до польської федерації, чим значно послаблювала б Росію і, навпаки, зміцнювала б Польщу.

В цей же час, а саме 4 січня 1940 р. (за іншою версією — 4 лютого), на ім'я міністра інформації і документації Ст. Стронського надійшла доповідь, підготовлена референтом з національних справ професором О. Гуркою²². Останній ретельно збирав інформацію про всілякі контакти з українцями, а також неодноразово особисто розмовляв з новим головою українського уряду в еміграції В. Прокоповичем, міністром закордонних справ О. Шульгіним, іншими колишніми і тодішніми діячами уряду Української Народної Республіки.

У доповіді професора О. Гурки містився загальний аналіз чинних українських політичних угруповань: "скоропадчиків", комуністів, старорусинів, ундовсько-петлюрівської спілки, націоналістів (ОУН). Говорячи про боротьбу між двома найвпливовішими з цих угруповань — ундовсько-петлюрівською спілкою з націоналістами — за право репрезентувати

всіх українців, О. Гурка підкреслював, що лише перші мають законні повноваження на забезпечення континуїтету державності УНР, яка існувала протягом 1918—1920 рр. Проте вплив спілки на українське оточення в еміграції був, на думку польського референта, набагато слабшим, ніж вплив ОУН, і це незважаючи на те, що саме діячі спілки сформували новий український уряд і підтримували постійний контакт з офіційними представниками французького і британського міністерств закордонних справ. Наголошуючи на існуванні фінансової залежності ундовсько-петлюрівських політичних кіл від польського уряду, так само як оунівців від Берліна, професор Гурка зазначав, що ні перших, ні других не можна сприймати бездієвими найманцями, нездатними у разі потреби виступити проти Польщі, і проти Німеччини в ім'я перемоги українських інтересів. В оцінці ставлення польського суспільства до українців референт дотримувався тієї думки, що по кількох місяцях радянської окупації Східної Галичини і Волині там спостерігалось прагнення польської і української інтелігенції до зближення і порозуміння. Цього, на жаль, з точки зору Гурки, не можна було сказати про Генерал-губернаторство і еміграцію, де польська громадськість в своїй більшості ставилася до українців традиційно вороже, до того ж на території Генерал-губернаторства такому ставленню сприяло і співробітництво значної частини українських націоналістів з німцями.

У своїх висновках референт наполягав на необхідності проведення більш активної політики щодо українців, спрямованої на порозуміння з ними. Він зазначав, що відсутність активної позиції в українському питанні польського уряду протягом чотирьох місяців від початку війни вже призвела до значних змін у свідомості українців, які були не на користь поляків. Серед таких змін професор Гурка називав, зокрема, дві: 1) прагнення всіх українських угруповань, незалежно від їхніх політичних переконань, до створення власного українського легіону, а не в складі польського війська, як домагалися українці раніше; 2) відмову визначити свого представника до складу Польської Національної Ради або інших органів польської державності, на чому також спочатку наполягали петлюрівці і ундівці. Сильно вразила українців, на думку Гурки, і героїчна боротьба з більшовиками нечисленного фінського народу, досвід якої міг бути використаний ними як приклад для боротьби за власну державність.

У зв'язку з викладеним професор радив негайно від імені польського уряду видати декларацію про незалежність української держави. Лише такого змісту декларація, на його думку, могла б покласти початок справжній польсько-українській співпраці. Другим важливим кроком, який негайно мусив зробити уряд для польсько-українського зближення, радив Гурка, було спрямування всіх зусиль уряду на співпрацю з українцями у військовій ("революційно-диверсійній") галузі з метою зруйнування Радянської Росії. З точки зору референта, по-перше, польсько-українська військова діяльність була єдиним чинником в Європі, здатним знищити Росію, а, по-друге, лише ініціатор і керівник такої повстансько-диверсійної боротьби мав можливість у майбутньому визначити долю довоєнних східних кордонів Речіпосполитої. Таким чином, і цей представник Міністерства інформації і документації схилився до прометеїстичної концепції у врегулюванні українського питання.

Проте політика федералізму була не єдиною в поглядах і діяльності тих польських урядовців, які несли відповідальність за стосунки з національними меншинами. Виразником думок протилежного табору — національних демократів та їхніх прихильників — став певною мірою доктор Б. Лонгхампс, який підготував і 24 лютого подав на розгляд відповідних осіб співдоповідь, а точніше, зауваження на реферат професора О. Гурки²³. Доктор Лонгхампс розкритикував плани по організації повстансь-

ко-диверсійної боротьби заради зруйнування більшовицької імперії та створення української держави. На його думку, подібні плани фактично були спрямовані не стільки проти Радянської Росії, скільки проти російського народу, який, стоячи перед загрозою втрати Наддніпрянської України, тільки б ще більше згуртувався у боротьбі із Заходом (в тому числі і з Польщею). Доктор Лонгхампс пропонував інші засоби знищення комуністичної влади на Сході, зокрема, поширення серед росіян гасел: цивілізовані західні країни (і в тому числі Польща) прагнуть до зміни економічної і політичної ситуації в Росії на краще, вони прагнуть, передусім, до розкряпачення селян і надання їм дрібної приватної власності, до забезпечення всього російського населення речами першої потреби, що з цією метою Захід буде робити все можливе, наприклад, ліквідує всілякі перепони для проникнення в Росію цих речей, і т. ін. Лонгхампс вважав, що такого роду пропаганда цінностей західного світу поступово мала привести до змін у ставленні російського народу до своїх керівників, і в кінцевому результаті — до повалення ним комуністичного режиму. За подану західними країнами допомогу у знищенні ненависної всім системи російський народ мусив бути вдячним і Польщі. В питанні створення української держави доктор дотримувався тієї думки, що коли така і постане, то вона завжди буде залишатися невдячною полякам, до того ж її постійно використовуватимуть для антипольських інтриг німці, незалежно від того, як завершиться війна. Допомога французів або англійців в цій справі українцям мала розглядатися як порушення взятих ними на себе перед Польщею зобов'язань. Доктор Лонгхампс робив висновок, що в найближчий час польський уряд повинен заявити:

1. Польський уряд виступає проти утворення в будь-якій формі українського легіону або якогось іншого українського військового формування з числа громадян Речіпосполитої і створення таких формувань буде розглядати як дії, що суперечать взятим союзницькими державами на себе зобов'язанням.

2. Польський уряд вважає, що видання в теперішній час декларації про створення української держави було б передчасною і недоцільною дією з огляду на її ворожий характер не стільки щодо радянського уряду, скільки щодо російського народу; подібна дія могла б ускладнити в майбутньому порозуміння із визволенням від більшовицького ярма російським народом.

3. Польський уряд приступить до справедливого розв'язання українського питання на своїй території відразу ж по її поверненні і зробить це тільки на засадах непорушності кордонів Речіпосполитої, а також на підставі ухвали парламенту, обраного демократичним шляхом.

Арбітрами в полеміці між О. Гуркою і Б. Лонгхампсом голова уряду генерал В. Сікорський зробив доктора Л. Гродзицького на тій підставі, що той був представником селянської партії і галичанином за походженням, а тому мав добре знати настрої основної маси тамтешнього українського населення, а також спеціалістів зі свого штабу (штабу Головнокомандуючого) на чолі з його начальником полковником О. Кенджором. У своїх зауваженнях від 7 березня 1940 р. на доповіді Гурки і Лонгхампса доктор Гродзицький вказував на принципові помилки обох референтів у підході до українського питання і, насамперед, на недооцінку ними міри розвинутої українців в Галичині²⁴. Він писав: "Українці мають цілком розвинену національну свідомість, власні національні ідеали, власні історію і традиції, нарешті, власні літературу і мистецтво. Український народ має за теперішнього часу на цих землях майже всі суспільні верстви населення, необхідні для нормального розвитку нації і, зокрема, численну інтелігенцію. Українці мають великі організаційні здібності, завдяки яким, а також

самовідданій праці одиниць і всього суспільства в цілому створили тут більш розвинену кооперацію, ніж поляки..." На думку Гродзицького, українці Галичини були повноцінною сформованою нацією у західноєвропейському розумінні цього поняття, а тому, незважаючи на значний економічний і культурний внесок поляків у розвиток цієї землі, вони (поляки) мали бути готові до можливої її втрати.

З точки зору представника однієї з найвпливовіших в довоєнній Польщі партії (і слід вважати, що ця точка зору була домінуючою серед людців), існували три можливі шляхи розв'язання проблеми довоєнних східних територій II Речіпосполитої і водночас врегулювання української проблеми. Серед перших двох він називав такі: ці території входили до складу новоутвореної української держави або до складу СРСР. За таких обставин українське питання могло бути вирішене без участі Польщі. У випадку, якщо б Східна Галичина і Волинь залишалися за Польщею, Гродзицький пропонував застосування "кантонального" розподілу території з одночасним добровільним переміщенням населення. Можливим кордоном, який мав відокремити український "кантон", доктор називав лінію, що проходила по р. Буг до залізничної станції Красне, далі по р. Гнила або Золота Липа до їхнього гирла, потім по р. Дністер до гирла р. Ломниця і вздовж цієї річки аж до угорського кордону. Таким чином Польща залишала б собі Львів і за невеликим винятком (Битков) майже весь нафтовий басейн. Згідно з Гродзицьким, саме ця лінія в найбільш справедливий спосіб поділяла місцеве населення за принципом, хто якою мовою розмовляв. Однак прийняття за теперішнього часу будь-яких рішень стосовно української проблеми, а тим більше здійснення будь-яких дій (в тому числі видання декларації про підтримку ідеї створення незалежної України) Гродзицький вважав передчасним кроком і пропонував чекати на завершення війни.

У заяві від 8 квітня 1940 р., зробленій військовими зі штабу Головнокомандуючого, повторювалися вже знайомі з попередніх планів (від січня 1940 р.) думки про "цивілізаційну" місію Польщі на сході і, зокрема, про допомогу українцям у створенні ними на Наддніпрянщині вільної і самостійної держави²⁵. При цьому підкреслювалося, що проблема створення української держави ніяким чином не повинна пов'язуватися з питанням, кому мають належати польські "східні креси". В цьому плані офіційна політика польського уряду, на думку начальника штабу, мусила полягати у збереженні *status quo ante bellum*. Справа східних територій II Речіпосполитої була виключно польською внутрішньою справою і не підлягала обговоренню з українцями.

Приблизно такою ж була позиція представника Міністерства внутрішніх справ, висловлена у нотатці, підготовленій для міністра Ст. Кота²⁶. В українській проблемі він бачив два аспекти: 1) внутрішньопольський — проблема Волині і Східної Малопольщі; 2) міжнародний — питання про визволення України взагалі. На думку референта, польський уряд у своїй діяльності мусив враховувати обидва ці аспекти. Одним з найбільш ефективних засобів впливу на українців з еміграції, Східної Малопольщі і Наддніпрянської України з метою їх перетягнення на бік Польщі і залучення до антинімецької і антирадянської коаліції він вважав пропагандистську діяльність. Через радіопередачі українською мовою, листівки, брошури, підпільну пресу, а також за посередництвом спеціально підготовлених емісарів для роботи з українцями на окупованих Німеччиною і СРСР територіях уряд повинен був пропагувати ідею єднання між поляками і українцями, а також думку про те, що однією з головних цілей війни є перемога в ній союзників, визволення Польщі і створення на землях Радянської України великої незалежної української держави. Ідея створення та-

кої держави мала бути підтримана всілякими засобами і на міжнародній арені. Ініціатива в цьому повинна належати польському урядові, який, використовуючи свої дипломатичні і консульські можливості, домагатиметься визнання союзниками необхідності створення по завершенні війни "Великої" України. Працівник міністерства пропонував урядові взяти на себе дипломатичну опіку над усіма українцями (як над колишніми польськими громадянами, так і над "радянськими" українцями), активізувати дії по створенню при польській армії невеличких українських загонів (переважно зі східних українців) з українськими офіцерами на чолі з числа колишніх петлюрівських офіцерів і т. ін.

Озброєні безліччю пропозицій і порад щодо необхідності встановлення більш корисних для польської сторони стосунків з українцями, представники Міністерства закордонних справ намагалися зініціювати з ними переговори. Про те, що робилося в цьому напрямку, йшлося, наприклад, в нотатці від 20 лютого 1940 р., підготовленій для прем'єра В. Сікорського²⁷. У ній повідомлялося, зокрема, про місію В. Солов'я до Угорщини, Румунії і Італії та переговори з різними тамтешніми українськими колами (насамперед з націоналістами з табору А. Мельника), про контакти і розмови доктора Рітла з представниками української еміграції в Канаді, про завдання польської дипломатії в зв'язку з проведенням українцями 15—17 березня 1940 р. в Сполучених Штатах великого конгресу української еміграції. Автор нотатки був стурбований тим, що відсутність чіткої офіційної позиції уряду в українському питанні не давала можливості польській стороні знайти якусь спільну з українцями платформу для порозуміння. Він вказував на певну радикалізацію "претензій" українців до Польщі (навіть з боку таких полонофілів, як О. Шульгін), маючи на увазі висування ними останнім часом як необхідної умови польсько-українського діалогу згоди поляків на створення "соборної" великої України, з включенням до її складу Східної Малопольщі і Волині (і навіть Полісся та Холмщини). За таких обставин референт Міністерства закордонних справ пропонував негайно опрацювати офіційну інструкцію, яка б відповідала українським вимогам і могла бути прийнята українською стороною як платформа для налагодження польсько-українського співробітництва. На його думку, ця інструкція мала б містити такі твердження:

а) польський уряд визнає право українського народу на власну державність і готовий підтримувати ці прагнення на дипломатичному рівні в міру розвитку сприятливої для цього міжнародної ситуації;

б) польський уряд визнає потребу тісної співпраці з майбутньою українською державою, аж до створення федерації;

в) справа територіального розмежування між обома країнами може бути вирішена лише після створення реального загальноукраїнського уряду, до того ж це буде залежати від характеру політичного співробітництва між ними;

г) польський уряд визнає право українців, що мешкають в Польщі, на всебічний національний і культурний розвиток в межах автономії. У всякому випадку, українці в Польщі будуть користуватися тими самими правами в розвитку свого національного і культурного життя, що і поляки, котрі залишаться в кордонах української держави.

На думку автора цих пропозицій, офіційна інструкція подібного змісту мала бути негайно розіслана довіреним представникам польського уряду, уповноваженим вести переговори з українцями на окупованих німцями і Радами територіях зі змішаним населенням. Проте ні в 1940, ні в 1941 р. такої інструкції не з'явилося.

В травні 1940 р. українське питання обговорювалося на белградській конференції за участю представників уряду, комендантів баз зв'язку з оку-

пованою країною в Будапешті і Бухаресті, а також членів підпілля з Варшави і Львова^{2b}. Представник штабу Головнокомандуючого полковник Ф. Демель (псевдонім "Хечка") на конференції заявив, що всі авторитетні українські політики, котрі б могли мати повноваження для переговорів з польською стороною і з якими уряд міг би вести офіційні розмови щодо майбутнього статусу Східної Малополющі, знаходяться у німців. Дії уряду, спрямовані на порозуміння з українською стороною, підсумував на конференції його уповноважений ("Джевіца"): "Польський уряд в українському питанні визначитися не може. Усі спроби порозумітися виявляються марними, оскільки українці, що знаходяться за кордоном, походять виключно із Східної Малополющі і вороже ставляться до поляків"²⁹.

Незважаючи на відсутність офіційних директив щодо переговорів з українцями, в складі львівської підпільної організації Звйонзек валькі збройней (ЗВЗ) був створений спеціальний український відділ, який вивчав українські справи і намагався такі переговори започаткувати. Як повідомляв прибулий 9 липня 1940 р. до будапештської бази діяч львівського підпілля ("Радван"), внаслідок переговорів відповідальних за це осіб зі складу ЗВЗ з представниками отамана Мухи була досягнута домовленість про те, що ЗВЗ є уповноваженим в справі встановлення контактів між українцями та урядами союзників³⁰. Далі "Радван" називав умови, лише за яких українці погоджувалися на співпрацю з союзниками:

" 1. Визнання коаліцією права українського народу на політичну самостійність і самовизначення;

2. Створення при коаліції українського представництва. Про персональний склад такого представництва українська сторона мала повідомити пізніше;

3. Започаткування всілякими засобами коаліції проукраїнської пропагандистської діяльності;

4. Українці підтримують польсько-чесько-українську співпрацю, спрямовану проти Німеччини;

5. Українці вважають можливим створення союзної держави Польща—Чехія—Україна;

6. Питання про приналежність Східної Малополющі мало бути врегульовано по закінченні війни, до того ж за взаємної згоди з боку Польщі й України;

7. Організаційно поляки і українці мусять виступати окремо, своєю діяльністю не перешкоджають один одному, у разі потреби узгоджують дії, але ні в якому разі не діють в межах єдиної організації;

8. На підготовку до збройного повстання українці поки що не погоджуються. Однак у випадку виникнення південного фронту Українські Національні Збори могли б висловитися за вихід зі складу Радянського Союзу, і якщо б це спричинило збройний конфлікт з Москвою, то за умови підтримки з боку коаліції українці також були б здатні на повстання"³¹.

Інформація про висунуті українцями умови 23 липня була передана будапештською базою до Лондона. Водночас з бази зв'язку звернулися до уряду з проханням негайно дати інструкцію щодо того, якою має бути офіційна відповідь львівського ЗВЗ на пропозиції української сторони. Цього ж місяця від генерала К. Соснковського на ім'я "Громадянина Раконя" (Головного коменданта ЗВЗ генерала С. Ровецького) надійшла до Варшави інструкція № 5 (була затверджена і прем'єром генералом В. Сікорським). В ній зазначалося: "Вирішення українського питання в політичній площині належить виключно до компетенції уряду. Тому всі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння з Вами, які, можливо, будуть робитися з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надавання їм будь-якої політичної, а тим

більше військової інформації з нашого боку"³². Інструкція такого змісту обмежила можливості польського підпілля у Львові дійти якогось порозуміння з українцями і налагодити співпрацю з українськими підпільними організаціями, діючими на окупованих СРСР землях.

Відсутність офіційної декларації польського емігрантського уряду в підтримку ідеї створення незалежної України стала також причиною ухилення українських політиків від подальших переговорів з поляками на еміграції. Якщо в польських урядових колах і готові були принаймні взяти до уваги ідею створення незалежної української держави на Наддніпрянщині в обмін на підтримку українцями коаліції, то у всякому випадку без включення до її складу Східної Галичини і Волині. Українські політики (особливо націоналістичного спрямування) в умовах територіального поділу Польщі і включення західноукраїнських земель до складу УРСР, навпаки, неодмінно тепер висували вимогу забезпечення "соборності" українських територій, вважаючи її основною вимогою в справі українсько-польського порозуміння. Поразка Франції і підготовка Німеччини до війни з СРСР давали українським політикам надію на здійснення у найближчий час їхніх планів, до того ж без будь-якої згоди, а тим більше допомоги з боку Польщі та її союзників.

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN), Oddział VI, Sygn. 202/111 t. 203. — К. 5; Sygn. 203/XV t. 45. — К. 79; К е д р и н І. Причини занепаду Польщі. — Краків, 1940.

² AAN, Sygn. 203/XV t. 46. — К. 53; Т о р з е с к і R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 13.

³ AAN, Sygn. 202/111 t. 203. — К. 5.

⁴ Ibidem. — Sygn. 203/XV t. 42. — К. 7.

⁵ Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (MiD WIH), Sygn. 111/49/217. — К. 2.

⁶ AAN, Sygn. 203. XV t. 42. — К. 8.

⁷ Ibidem. — Sygn. 202/111 t. 203. — К. 6.

⁸ Zakład Historii Ruchu Ludowego (ZHRL), Archiwum prof. St. Kota, Sygn. 394. — К. 68-70.

⁹ AAN, Sygn. 202/III t. 134. — К. 300.

¹⁰ ZHRL, Archiwum prof. St. Kota, Sygn. 394. — К. 70-73.

¹¹ AAN, Sygn. 202/111 t. 203. — К. 6; Sygn. 203/XV t. 42. — К. 8.

¹² ZHRL, Archiwum prof. St. Kota, Sygn. 354. — К. 110-111.

¹³ Ibidem. — К. 118.

¹⁴ Ibidem. — К. 111.

¹⁵ ZHRL, Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego (CKRL), Sygn. 34. — К. 1—293; Archiwum prof. St. Kota, Sygn. 394. — К. 1 — 118.

¹⁶ Ibidem. — К. 54.

¹⁷ Ibidem. — К. 58-59.

¹⁸ ZHRL, CKRL, Sygn. 34. — К. 1-293; Т о р з е с к і R. Op. cit. — S. 101.

¹⁹ Т о р з е с к і R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939—1944). — Dzieje najnowsze. — 1981. — № 1—2; Польські прометеїсти (пілсудчики) в 20—30-х роках передбачали можливість зіткнення демократичного Заходу з комуністичним режимом Радянської Росії, результатом якого мав бути розпад багатонаціональної більшовицької імперії. Визволенням, але, на думку прихильників цієї доктрини, політично і національно недостатньо зрілим народам Польща повинна була подати допомогу у формуванні власної державності. Планувалося, що потенційні держави утворять єдину федерацію, провідні позиції в якій займатиме II Річпосполита. Див. М і к у л і с з S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1971.

²⁰ Незважаючи на сумніви В. Сікорського щодо можливості повернення до прометеїстичної політики, в одному з пунктів декларації уряду від 18 грудня 1939 р. йшлося про необхідність створення у післявоєнному світі союзу слов'янських держав Центральної і Південно-Східної Європи у формі конфедерації, котра охоплювала б територію від Балтійського до Чорного і Адріатичного морів. Див. К w i a t k o w s k i M. Rzad i Rada Narodowa R. P. w swietle faktów i dokumentów od wrzesnia 1939 do lutego 1942. — London, 1942. — S. 18—19.

²¹ ZHRL, Archiwum prof. St. Kota, Sygn. 407. — К. 1-2.

²² Ibidem. — Sygn. 396. — К. 109-117.

²³ Ibidem. — Sygn. 402. — К. 28-37.

²⁴ Ibidem. — К. 42-56.

²⁵ Ibidem. — К. 57-63.

²⁶ Ibidem. — Sygn. 410. — К. 16-22.

²⁷ Ibidem. - Sygn. 396. - К. 136-141.

²⁸ Z a m o j s k i J. Konferencja belgradska w 1940 r. // Najnowsze Dzieje Polski 1939-1945. - 1960. - Т. X. - S. 191-238.

²⁹ WIH, Sygn. 111/21/16, cz, IV(a). - К. 56-57.

³⁰ ZHRL, СК. RL, Sygn. 34. - К. 176. У доступних матеріалах не знайдено іншої інформації, яка б уточнювала дані про згадані переговори.

³¹ Ibidem. - Sygn. 42. - К. 24-25.

³² Ibidem. - К. 8.

А. В. СКОРОБОГАТОВ (Харків)

ОУН у Харкові за часів окупації (1941-1943 рр.)

У період нацистської окупації Харкова у місті боролися дві непримиримі сили, два ворожих табори — нацистський та більшовицький. Однак поряд з німецькою військовою владою та радянським рухом опору тут також діяла дворянська організація, впливовою політичною силою були українські націоналісти¹. Вони походили з різних регіонів і їх ряди не були монолітними. У націоналістичному середовищі існували різні течії — від радикальних прибічників активного українського державотворення до поміркованих прихильників надання обличчю Харкова яскравіше виражених українських рис.

Безумовно, Харків, у недалекому минулому столичне місто, центр українізації у 20-ті рр., мав сталі традиції українського національного руху ще з дореволюційного періоду. Багато хто з учасників українського відродження зазнав переслідувань, суворих випробувань та поневірянь по тюрмах та таборах. Проте і в кінці 30-х рр. місто повністю не втратило свого значення як одного з центрів української культури, де працювало багато видатних українських митців. З початком німецько-фашистської окупації українська громада міста виявилася розколотою. Більша її частина опинилася на фронті або евакуювалася в радянський тил. Решта перебувала під німцями. Часто не з своєї волі, бо не було можливості виїхати, а дехто залишився цілком свідомо, пов'язуючи з німцями свої надії, у тому числі й державницькі. Серед них були і відомі політичні постаті, такі як В. А. Доленко, О. П. Семененко та ін. З перших днів окупації вони провадили активну роботу по згуртуванню навколо себе антирадянськи налаштованих осіб. Зрештою була сформована досить струнка вертикаль організації місцевих націоналістів, яка включала політичний провід, більш широкий за складом "Громадський комітет" і максимально легальні, відкриті, формально неполітичні об'єднання. Найчисленнішою серед останніх була "Просвіта", значно меншими — "Союз українок", "Спілка української молоді", "Комітет українського купецтва" та ін. Важливим чинником у боротьбі за населення Харкова стала відроджувана у місті при активній участі націоналістів УАПЦ.

Політична концепція та організаційні засади харківських націоналістів формувалися в жорстоких умовах німецько-фашистської окупації та під її впливом. Помітний слід у цьому залишили західноукраїнські націоналісти, які прибули в Харків у дуже складний початковий період війни. В обстановці хаосу, невизначеності та непевності перших днів окупації енергійність і настирливість західноукраїнських націоналістів за умови поблажливого до них ставлення німців дозволили їм на певний час перебрати у свої руки головний провід українського руху в Харкові.

На початку війни Харків привернув велику увагу західноукраїнських націоналістичних центрів ОУН(б) та ОУН(м). Організація українських націоналістів ще до війни робила спроби поширити свій вплив на Наддніпрянщину і навіть Слобожанщину. Але тільки з початком війни склалися передумови для розбудови націоналістичних осередків у Східній Україні. Харків стає головною метою та кінцевим пунктом руху так званих похідних груп як бандерівців, так і мельниківців. Похідні групи С. Бандери, за деякими даними, налічували до 5000 чоловік і були розподілені на три напрями: "Північ", "Центр" і "Південь". Група "Центр", якою керував М. Лемик, мала досягти Харкова та заснувати тут оунівські осередки бандерівського спрямування. Проте німці, які розпочали репресії проти бандерівців, перехопили цю групу ще у Миргороді. У результаті створити у Харкові розгалужену систему бандерівської організації не вдалося. З часом окремі емісари ОУН(б) проникали у Харків та утворювали тут невеликі добре законспіровані осередки. На жаль, про них залишилося небагато відомостей.

В. Косик, наприклад, наводить деякі цікаві документи з німецьких архівів. У одному з них повідомляється, що в Харкові на початку вересня 1942 р. "було перехоплено нелегальні листівки групи Бандери, які були надруковані "крайовим відділенням ОУН східних територій України". У цих листівках вперше повідомляється, що група Бандери має "окреме відділення на Східній Україні і розширює свою пропаганду серед східноукраїнського населення". Розпочалося слідство з метою виявлення авторів і поширювачів цих листівок. У ході його, як про це йдеться у повідомленні до Берліна місцевої поліції безпеки, "в ніч на 17 жовтня 1942 р. вдалося виявити підпільну типографію організації Бандери. Інтенсивна перестрелка мала місце в ході акції, що закінчилась арештом 11 прихильників Бандери. Було захоплено важливі пропагандистські матеріали і 14 ящиків матриць"². У одній з листівок, підписаній обласним проводом ОУН Східної України, говорилося: "Українці! Своєю брутальною колоніальною політикою в Україні німці викликали справедливе обурення всіх верств нашого народу... Тепер кожен українець повинен збагнути, що в нас є єдиний шлях до гідного людини державного життя — це шлях організованої революційної боротьби великих народних мас за самостійну Україну"³.

Деякі факти знаходимо в німецькому документі, наведеному газетою "Молодь України": "У зв'язку з розкриттям нелегальної комуністичної групи в Харкові встановлено, що вона також робила спроби привернути українських націоналістів до своїх цілей... Встановлено, що зв'язковим од бандерівської групи до комуністичної був Роман Процинський. Він прибув у Харків із Львова разом з німецькими військами і невідомо, де знаходиться зараз. У його квартирі відбувалися наради бандерівців. Бандерівці організовували свої групи по п'ять чоловік в кожній. Вони планували проведення диверсійних та терористичних актів..."⁴.

Проведені розшуки по архівах Харкова дають можливість розширити характеристику Р. М. Процинського — оунівського емісара на Харківщині. За деякими даними, він походив з Галичини, скінчив теологічний факультет Львівського університету, рано прилучився до визвольної боротьби ОУН на західноукраїнських землях, за що двічі арештовувався польською владою. У Харків прибув разом з деякими іншими галичанами після окупації міста німецькими військами. Легальним прикриттям його націоналістичної діяльності стала робота перекладачем в одній з німецьких військових частин, а пізніше, до літа 1942 р., — заступником райбургомистра на Основі. У спілкуванні з прибічниками Р. Процинський

постійно підкреслював, що він — "рядовий боєць" С. Бандери і має завдання розбудувати в Харкові оунівські осередки.

У серпні 1942 р., коли гестапо провадило арешти, Р. Процинський залишив місто. Архівні документи зберегли також імена деяких інших бандерівських емісарів, які відвідували Харків. Відомо, наприклад, що серед них були Степан, Михайло, Оксана, Зіна, Книш та ін.⁵

Значно більше пощастило мельниківцям, три групи яких також прямували на схід і ще на початку осені 1941 р. з'явилися у Києві та утворили там сильний центр на чолі з Ольжичем-Кандибою. Невелика їх група прибула і до Харкова. Серед них — Б. І. Коник, К. М. Полуведько, доктор Олійник та протоієрей Я. Кравчук. Вони розгорнули у місті енергійну діяльність з метою створити тут націоналістичну організацію⁶.

Б. І. Коник був вихідцем з Галичини, за фахом — журналіст⁷. Розповідали, що він мав при собі похідний "інтендантський" мішок, з якого виймав та вивішував на будинках районних центрів та сільських управ українські жовто-блакитні прапори. Після його прибуття до Харкова на будинку харківської міської управи з'явився жовто-блакитний прапор⁸. У Харкові на Коника дивились як на визначного націоналіста, крім того, відчували, що його підтримують німці. А це давало можливість легально й відкрито працювати на користь Україні. Такі перспективи у поєднанні з енергійною діяльністю емісарів Мельника дали свої результати. Маючи на меті утворити в Харкові організацію українських націоналістів, яка б керувала діяльністю націоналістів Лівобережної України, Б. Коник за допомогою місцевих діячів заснував ініціативну групу, до якої входили М. С. Сліпченко, М. М. Кононенко, В. В. Кривенко, М. О. Ветухів та ін. Вона повинна була вербувати до ОУН нових членів. Активну допомогу Б. Коніку подавав відділ пропаганди Харківської міської управи, який фактично перетворився на легальний центр оунівської організації. На численних напівконспіративних зборах, які провадив Б. Коник на квартирі то С. Ф. Черняєва, то Т. Д. Недужого, відбувалося знайомство присутніх з завданнями, програмою та статутом ОУН(м), обговорювалися стан справ із харківським самоврядуванням, питання формування української поліції, розподілялися посади тощо. На зборах були присутніми 10—20 чоловік, у тому числі С. Ф. Черняєв, О. І. Попов, В. А. Доленко, М. С. Сліпченко, К. М. Полуведько, В. В. Кривенко, М. О. Ветухів, П. П. Дрига, подружжя Недужих та ін.⁹

Не всі вони повністю поділяли постулати ОУН, а тим паче визнавали керівництво західноукраїнських "молодиків". В. А. Доленко у своїх повоєнних спогадах так оцінював перебіг подій на початковому етапі у Харкові: "Стало відомо, що до Х. прибули якісь українці з Заходу. Через кілька днів на міській управі з'явився жовто-блакитний прапор, національні настрої підвищились. Один з прибулих К. (Б. Коник. — А. С.) став ніби українським комендантом міста і почав формувати поліцію, другий, П. (К. М. Полуведько. — А. С.), став секретарем управи і здобув великий вплив на Крамаренка і інших членів управи. Українцям ніби стало легше. Проте і без великої застереженості щось було незрозуміле для харківських кіл у діяльності цих осіб... Для політичної нашої тактики було ребусом, чи вважати обох спритними молодими людьми, чи чиеюсь агентурою, що маскується під національний рух. На Сумській вул. 62 в квартирі Д. відбулася нарада українців, де було, як говорять, чоловік до 30 справжніх українських діячів різного гатунку. На цій нараді приїзжий К. зробив доповідь і це ще більше похвалило настрої серед українського громадянства. Це поклато зародок двом таборам — Ветеринарна була осередком з давніми і сильними громадськими традиціями, і Сумська 62 попри тягала радикальні приїзжі елементи, не пов'язані ні з традицією

громадської роботи до 1917 р., ні з підпільною роботою під час більшовицької окупації"¹⁰. По вулиці Сумській, 62 проживали Тодось Дорошевич Недужий та його дружина Марія Матвіївна, які і являли собою, за словами В. А. Доленка, акумуляційний осередок безтрадиційного громадянства в Харкові. На відміну від В. А. Доленка, колишній обербургмістр Харкова О. П. Семененко з повагою згадував про них у своїй книзі: "Родина Недужих заслуговує на особливе місце в Харківському літопису. За скупими біографічними даними про цю родину криється барвиста історія національного і людського самоствердження людей твердих, виразних у своїх духовних проявах"¹¹.

Доля родини Недужих у роки війни була трагічною. Уродженка Кам'янця-Подільської.), учасниця національних змагань в період революції М. М. Недужа в 20-х рр. разом з чоловіком прибула до Харкова, отримала тут вищу освіту¹². Проте радянську владу не сприймала як рідну і тому свідомо залишилася у Харкові в жовтні 1941 р. Разом з В. В. Кривенком, В. В. Дубровським та іншими зустрічала німців хлібом-сіллю¹³, бо з ними пов'язувала надії на створення української держави. О. Соловей розповідала таку історію: "Пізня осінь 1941-го. Фронт невпинно рухається на схід. У Просвіті обід. З якоїсь особливої нагоди, бо людей зібралося дуже багато, серед них кілька військових. Місця за столами забракло, стоїмо гуртом під стіною — неподалік мене Марія Матвіївна Недужа, — чекаємо другої черги і слухаємо промови. Хтось на закінчення вигукнув «Хайль Гітлер», і Марія Матвіївна з запалом викинула руку вперед. Не тільки вона, таких у ті перші дні було більше"¹⁴.

М. М. Недужа розгорнула активну діяльність на посаді заступника голови відділу пропаганди Харківської міської управи, стала одним з керівників Союзу українок. Проте панування німців у Харкові швидко підтвердило найгірші побоювання. М. М. Недужа стає на шлях небезпечної нелегальної роботи. На квартирі цієї родини знаходять притулок українські націоналісти, хазяї розповсюджують націоналістичну літературу, ведуть широку пропаганду. У вересні 1942 р. гестапо заарештувало Т. Д. та М. М. Недужих, а також їх 17-річну доньку Оксану. Усі вони загинули¹⁵.

На зборах оунівців у Харкові нових прибулих просто включали у списки, бо письмових заяв не існувало, достатньо було усної згоди стати членом ОУН. Пізніше такі члени прийняли присягу на вірність ОУН. Незабаром приватна квартира стала тісною для зібрань, тому з дозволу німців засідання перенесли до театру ім. Т. Г. Шевченка, де вони відбувалися щонеділі. Тут, за різними даними, збиралося 30—40 чоловік. Однієї неділі, у грудні 1941 р., Б. Коник виступив з антирадянською промовою і запропонував зборам прийняти присягу на вірність ОУН. У фойє театру Я. Кравчук, який одяг церковну ризу і тримав у руках хрест та молитовник, виголосив націоналістичну проповідь. Після її закінчення він закликав присутніх дати клятву, що і було зроблено. Я. Кравчук зачитував текст клятви, а присутні повторювали слідом за ним. Ось її приблизний текст: "Я, син українського народу, вступаючи до лав ОУН, зобов'язуюсь боротися за справу самостійної України та не пожаліти навіть свого життя, якщо цього вимагатиме наш вождь Андрій Мельник. Якщо ж я стану зрадником нашої справи, то хай покарає мене Бог та рука організації"¹⁶. Зачитавши присягу, Я. Кравчук дав кожному поцілувати хрест. Після цього Б. Коник поздоровив присутніх з прийняттям присяги та вручив кожному тризуб. Він сказав, що оунівці повинні вітати один одного піднесеною вгору правою рукою та словами "Слава Україні"¹⁷. В кінці січня на чергових оунівських зборах у будинку "Просвіти" був прийнятий адрес на ім'я Андрія Мельника, в якому повідомлялося про

існування в Харкові оунівської організації та надіслано вітання вождю ОУН. Адрес підписали 50—60 чоловік¹⁸.

Безперечно, для багатьох присутніх не були повною мірою зрозумілими програма та цілі, які виборювала ОУН. Більшість з них раніше навіть не знали про існування оунівської організації. Мало з'ясованою була й суть розколу всередині ОУН, для багатьох східноукраїнців прізвиська вождів ОУН — Мельника та Бандери — мало про що говорили. Цікаво, що навіть один з лідерів націоналістичного руху в Харкові, керівник відділу освіти харківської міської управи П. П. Дрига вже у повоєнний час показав, що "назву націоналістичної організації Коника — чи то УНО (українське націоналістичне об'єднання), чи то ОУН — вперше почув у театрі Шевченка, коли приймав присягу"¹⁹. І це була правда: харків'яни не знали західноукраїнських націоналістів та їх лідерів. В. А. Доленко пригадував: "Йшли чутки, що в Києві уже є український уряд на чолі з Винниченком, на чолі з Студинським, чи якимсь невідомим нікому Бандерою"²⁰.

Але згодом розгорнута Б. Коником перед місцевими діячами програма ОУН, її політичні перспективи привернули до нього частину місцевих націоналістів. Програма ця була позбавлена деяких крайнощів, наприклад, закидів на адресу російського народу, зросійшених українців та ін. Такий стан речей був характерним для діяльності західноукраїнських емісарів ОУН на Слобожанщині. Практика націоналістичної роботи вимагала враховувати тут місцеві реалії, менталітет східноукраїнського населення, вносити корективи у ряд наріжних положень програми на користь більш демократичного її здійснення. Від звинувачення у всіх бідах України російського народу, москалів оунівці переходили до викриття злочинів "російського імперіалізму", його керівної верхівки. Проте були зроблені тільки перші кроки у цьому напрямі.

Програма ОУН вимагала створення незалежної української держави на чолі з "Вождем, відповідальним тільки перед Богом"²¹. Щодо шляхів досягнення мети, то, як відомо, між мельниківцями та бандерівцями існували розбіжності, котрі й досі повністю не з'ясовані та залишаються об'єктом підвищеної уваги дослідників. Тому значний інтерес викликають архівні документи, в яких відбилося ставлення до цього питання харківських націоналістів, їх знайомство в роки війни з пропагандистською літературою ОУН, численні зустрічі з прибулими в Харків представниками націоналістичних центрів сформували у них своє ставлення до причин розколу в лавах ОУН. І хоч радянська література замовчувала, а то й взагалі заперечувала розбіжності між основними течіями українських націоналістів, деякі харків'яни ще в період війни були непогано обізнані у ряді важливих протиріч між ними.

За їх свідченнями, створення незалежної України мельниківці пов'язували з надією на активну допомогу німців та їх союзників. Через це вони не заперечували проти територіальних поступок Німеччині, Румунії та Угорщині, маючи на увазі Бессарабію, Закарпаття, Одеську область та ін. Війну мельниківці вважали сприятливим моментом постання України, можливо, навіть у формі сурогатної державності. Головним ворогом націоналістів був проголошений Радянський Союз і тому поки війна проти нього не завершиться, мельниківці повинні тісно співпрацювати з німцями та підпорядковувати роботу серед населення мобілізації усіх ресурсів на боротьбу проти радянської влади. За мельниківцями, Німеччина після війни буде зацікавлена в існуванні більш-менш сильної незалежної України і тому надасть їй більше самостійності²².

У свою чергу, бандерівці виходили з того, що незалежна Україна може бути створена, насамперед, тактичними діями самого українського наро-

ду, котрий використовуватиме німців як визволителів від більшовиків. Територія незалежної України повинна визначатися етнографічними кордонами, а за допомогу німцям віддячити природними багатствами, концесіями, торговельними договорами та ін. У разі відмови німців надати незалежність Україні треба тиснути на них, створити українську армію, підвести народ на активну боротьбу не тільки проти радянської влади, але і проти інших завойовників, у т. ч. і німців. Тільки така боротьба визволить Україну²³. Отже, бандерівці мали надії на війну, виснаження Радянського Союзу, а потім і Німеччини, намагалися в цих умовах стати третьою силою. Коротко оцінюючи програмні розходження обох флангів ОУН, один з харківських націоналістів визначив їх так: по-мельниківськи це означає "спочатку дасть Бог, а потім візьмемо самі", а по-бандерівськи — "спочатку візьмемо самі, а потім дасть Бог"²⁴.

Для харків'ян ці розбіжності існували, насамперед, на вищих щаблях націоналістичної організації, у програмних документах та деклараціях, які нівелювалися під тиском обставин у ході війни і тому мали для них більш абстрактний, ніж директивний характер. В цілому вони мало розумілися у причинах існуючої ворожнечі, не знаходили "виправдальних мотивів та логічних аргументів для братовбивчих актів" в середовищі українських націоналістів. П. Бабак пригадував таку історію: "Бандерівець Д. Зуб, згідно зі своїм організаційним обов'язком, працював двірником та нічним сторожем у харківській резиденції гестапо на вул. Фрунзе. У той час сидів під слідством інж. А. М. Стратієнко (близький до мельниківців. — А. С.), з оформленим присудом на смерть. Д. Зуб підібрав уночі ключі до шафи, вибрав звідти слідчу течку А. Стратієнка і її заховав або знищив"²⁵. А. М. Стратієнко був врятований. Але німці запідозрили у зникненні течки Д. Зуба і розстріляли його.

У свою чергу, деякі харківські мельниківці підтримували тісні стосунки з бандерівцями. П. П. Сиротенко, наприклад, переховував декого з них після того, як німці розпочали репресії проти бандерівців. Є відомості, що з середини 1942 р. житло Сиротенка стало явочною квартирою бандерівців²⁶. Існували й інші подібні факти. Вони свідчать про намагання рядових оунівців з початком репресій німців проти радикальних українських націоналістів, а згодом і більш поміркованої їх частини, яка все ж таки наважувалася на самостійні акції, нелегальну роботу, згуртувати свої сили задля конкретної роботи в місті, з метою збереження своїх кадрів.

З часом життя змушувало мельниківців переглядати власну політику щодо німців, визначати тактику боротьби з урахуванням конкретних умов на місцях. Не розриваючи повністю з німцями, як свідчив О. Одрина, мельниківці намагалися працювати так, щоб вони відчули, що без українців не можна переможно закінчити війну та запровадити новий порядок в Україні. Вони сприяли організації українських військових частин, вели пропаганду серед поліції та інших збройних загонів²⁷. У незалежнюючи свою позицію та одночасно маючи на меті зберегти в складних умовах окупації рештки легальних можливостей для праці, мельниківці намагалися провадити в життя більш обмежену програму, яка видавалася реалістичнішою. Вони концентрують увагу на вихованні національної самосвідомості місцевого населення, пропагують готовність українського народу до розбудови державності, борються проти радянської влади. Конкретними щоденними завданнями оунівців, за свідченням П. Бабака, були:

1. Вишукування в українському суспільстві ідейних українців, які можуть посісти ключові позиції адміністративно-господарського, культурного та громадського життя.

2. Ані в якому разі масово не вербувати до ОУН, для кількісного ефекту, випадкових, незнаних людей.
3. Поборювати, виявляти та знешкоджувати підпільну діяльність комуністичної агентури.
4. Дбати про фізичне здоров'я людей, рятуючи їх від голоду.
5. Посилювати національне, духовне та релігійне виховання людності через мережу шкільництва, церкви, театри, товариства "Просвіта", кооперації.
6. Запобігати участі громадськості у можливих та спровокованих ворожою агентурою сумнівних політичних експецсах, що дало б окупантові підставу для каральних експедицій та фізичного винищення населення²⁸.

Таким чином, діяльність Б. Коника та інших мельниківців у Харкові була спрямована на розбудову оунівських організацій, проведення широкої націоналістичної пропаганди та агітації, виховання у народі націоналістичного духу, вишкіл націоналістичних кадрів, організацію більш масових легальних культурно-просвітницьких організацій, які б стали провідниками націоналістичних ідей, створення органів місцевого самоврядування, а також української поліції, широку українізацію.

Поки німці визначали своє ставлення до лояльних оунівців, їх діяльність протягом листопада—грудня 1941 р. мала взагалі цілком легальний характер. Регулярно проходили збори оунівців, Б. Коник формував частини української поліції, вів з німцями переговори щодо складу харківської міської управи, розповсюджував друковані видання Проводу українських націоналістів та ін. В грудні 1941 р. він організував навіть декілька маршів української поліції з оркестром та виконанням націоналістичних пісень вулицями Харкова. Проте вже з кінця 1941 р. німці розпочали в Україні репресії і проти мельниківців після їх акції у містечку Базар поблизу Житомира, яка була демонстрацією сили націоналістичного руху. Німці провели широкі арешти впродовж листопада 1941 — березня 1942 р. З кінця січня 1942 р. німці розв'язали репресії і проти харківських націоналістів та їх прибічників. Був ліквідований легальний штаб оунівців — відділ пропаганди Харківської міської управи, заарештовані М. С. Сліпченко та К. М. Полуведько, який виявився радянським агентом, змінилося обличчя газети "Нова Україна", а пізніше і склад редакції. Б. Коник був усунутий від керівництва українською поліцією, його наступником став полковник Минжулінський²⁹. За таких умов Б. Коник та інші західноукраїнські емісари на початку березня 1942 р. виїхали з Харкова. Оунівська організація перейшла на нелегальне становище, стала працювати у підпіллі. Були припинені загальні збори та засідання учасників організації, ширше стала використовуватися "Просвіта" як легальне прикриття ОУН. Організаційний зв'язок з оунівськими центрами значно послабшав, хоча в Харків часом і наїжджали емісари з Заходу. Безумовно, важливою подією для місцевих націоналістів стали відвідини Харкова влітку 1942 р. У. Самчуком та єпископом М. Скрипником³⁰. У зв'язку з їх приїздом пошквалилася діяльність оунівців. У. Самчук мав бесіди, зустрічі в місцевих осередках, редакції "Нової України", багато часу провів у "Просвіті". До речі, У. Самчук описав свої враження від подорожі до Харкова у "Харківських репортажах 1942 р.", надрукованих у газеті "Волинь" 1 жовтня 1942 р. Про головну мету подорожі, ясна річ, там немає жодного слова. У. Самчук писав, що "Харків робить враження великого міста, з розмахом без тепла і затишку, але бетоно-твердого"³¹.

Влітку 1942 р. до Харкова прибув активний діяч ОУН(м) Юрій Костюк, який став працювати в німецькій установі "Пропаганда-штаф-

фель". За деякими відомостями, він намагався реанімувати та очолити оунівську організацію мсльниківців. Його робочий кабінет перетворився на явочну квартиру оунівців. Особливу увагу він приділяв керівництву політико-просвітницькою роботою, намагався спрямувати діяльність "Просвіти", друкував програмні націоналістичні статті в "Новій Україні"³².

На цей час у Харкові залишилися лише невеликі оунівські осередки. Найміцнішим з них керував завідуючий відділом праці Харківської міської управи М. М. Кононенко, про якого П. Бабак писав, що "він був прототипом духовного формату О. Ольжича-Кандиби"³³. До складу цього осередку у різні часи входили письменник Ю. Г. Блохин-Бойко, керівник персонального відділу міської управи М. Ф. Стратієнко, райбургомістр М. І. Горбань, керівник відділу міської управи В. С. Світличний, учасник бою під Крутами С. А. Чернявський, письменник А. Любченко, редактор "Нової України" П. А. Сагайдачний, бургомістр Мерефи П. Т. Бабак та ін.³⁴ Як свідчив останній, "за підпільну націоналістичну діяльність п'ять чоловік цієї групи були розстріляні гестапо, дев'ять осіб померло природною смертю у старшому віці в ЗДА і на Заході, сім осіб опинилися у вільному світі, про решту осіб немає вісток"³⁵.

Таким чином, політичне поле окупованого Харкова увібрало в себе громадсько-політичні сили та об'єднання різного спрямування та забарвлення. Найвиразніше заявили про себе під час німецько-фашистської окупації міста, окрім радянського табору, націоналістичні організації, які не були монолітними. Серед останніх траплялися і такі, котрі можна розглядати як відгалуження українських, принаймні західноукраїнських, організацій, але більшість їх була місцевим, суто харківським витвором. Аналіз їх ідейних засад та політичної практики дав можливість припустити, що у Харкові на початку окупації зустрілися дві структури, а можливо, і концепції українського націоналізму. Перша — західноукраїнська — представлена значно ширше мельниківцями, ніж бандерівцями. Друга — так звана "традиційна українська громадськість" — місцевими харківськими прибічниками українського націоналізму. Десанти західноукраїнських націоналістів у Харків мали на меті привернути східняків до оунівських ідеалів, утворити тут міцний провід, який спрямовував би національне життя не тільки Харкова, але і східноукраїнського регіону, а то й Лівобережної України. Проте широкої соціальної бази в Харкові вони не знайшли і помітного впливу на місцеву людність не мали. За таких умов доля цієї організації не стала довговічною, бо її існування цілковито залежало від волі окупанта. Після перших гучних успіхів, досягнутих завдяки енергійності, настирливості, врешті, відданості ідеї націократичної держави, з початком репресивних акцій німців головний Провід націоналістичного руху переходить до В. А. Доленка, репрезентанта так званого "традиційного громадянства Харкова".

¹ Деякі питання цієї теми дістали висвітлення у статтях автора: Харківська Просвіта у воєнні роки (1941 — 1943) // Современное общество. — 1995. — № 1—2. — С. 13—19; Харківське міське самоврядування в 1941 — 1943 роках // Березіль. — 1996. — № 7—8, 9—10.

² К о с ^ и к В. Україна під час Другої світової війни 1938—1945. — Київ—Париж—Нью-Йорк—Торонто. — 1992. — С. 655.

³ К о с и к В. Україна в другій світовій війні у документах. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 368—369.

⁴ К о с и к В. Україна під час другої світової війни 1938—1945. — С. 655.

⁵ Архів Харківського обласного управління СБУ (далі — АХОУСБУ), спр. 09064, арк. 24—25, 113.

⁶ Там же, спр. 022954, арк. 118.

⁷ Там же, спр. 09064, арк. 148.

- ⁸ Український засів. — 1993. - № 5. — С. 98.
⁹ АХОУСБУ, спр. 035837, арк. 51-54.
¹⁰ Семененко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. — Мюнхен, 1975. — С. 47.
¹¹ Семененко О. Харків, Харків... — Харків—Нью-Йорк, 1992. — С. 151.
¹² Там же. - С. 151-152; АХОУСБУ, спр. 022954, арк. 32, 52, 78; спр. 09064, арк. 28.
¹³ АХОУСБУ, спр. 022954, арк. 78.
¹⁴ Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації. Спогади. — Нью-Йорк, 1985. — С. 17.
¹⁵ Семененко О. Харків, Харків... — С. 151 — 152; АХОУСБУ, спр. 09064, арк. 29; спр. 022954, арк. 32, 52, 78.
¹⁶ АХОУСБУ, спр. 021963, арк. 20-22.
¹⁷ Там же.
¹⁸ Там же.
¹⁹ Там же. - С. 69.
²⁰ Семененко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. - С. 51.
²¹ АХОУСБУ, спр. 09064, арк. 22.
²² Там же, арк. 92—95; спр. 022954, арк. 35—40.
²³ Там же, спр. 022954, арк. 35—40; спр. 09064, арк. 92—95.
²⁴ Там же, спр. 09064, арк. 94.
²⁵ Український засів. - 1993. — № 5. — С. 103.
²⁶ АХОУСБУ, спр. 09064, арк. 24-25.
²⁷ Там же, спр. 022954, арк. 54.
²⁸ Український засів. - 1993. — № 5. — С. 97.
²⁹ АХОУСБУ, спр. 09064, арк. 201.
³⁰ Там же, арк. 23.
³¹ Український засів. — 1993. — № 6. — С. 68.
³² АХОУСБУ, спр. 022954, арк. 119.
³³ Український засів. — 1993. — № 5. - С. 103.
³⁴ Там же. — С. 98.
³⁵ Там же. — С. 99.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. А. КУШИНСЬКА (Київ)

Про джерело права русько-візантійських угод X ст.

Зовнішньополітичні відносини між слов'янами та Візантійською імперією зафіксовані ще в VI—VII ст. Прокопієм Кесарійським¹, Іорданом², Псевдо-Маврикієм³ та іншими авторами. Уряд імперії мусив рахуватись із слов'янами як з реальною військовою силою, що становила справжню небезпеку для її східних кордонів⁴.

Якісно новим явищем в історії русько-візантійських відносин була дипломатична діяльність Русі як протодержавного об'єднання східних слов'ян. У 838 р. в імперії з'явилося посольство, що мало на меті встановлення дружніх взаємин між двома країнами⁵. У 860 р., після облоги русами Константинополя, між імператором та слов'янським вождем було підписано перший мирний договір. Важливість останнього полягала в офіційному визнанні Київської землі як держави на міжнародному рівні. Русь та Візантійська імперія були різними за соціально-політичним розвитком, але відносини між ними справляли помітний вплив на процеси, що відбувались у Східній Європі в IX-X ст.

Візантійська імперія вважалася законною спадкоємницею римської правової культури. У 529 р. тут був створений "Свод цивільного права", що мав фундаментом римське право. Русь не могла успадкувати чийось правову культуру, оскільки не була утворена на уламках попередньої імперії. Як молода поліетнічна держава вона сама творила своє право, маючи за основу стародавній звичай.

Соціально-політичні процеси, що відбувалися в Київській державі, визначали ту міру, в якій звичай нормативного характеру узгоджувався з

правотворчістю князів, але безсумнівним є те, що на початку IX ст. на Русі існувала стабільна форма звичаєвого права.

В X ст. між двома державами було укладено письмові угоди. П. П. Толочко вважає, що саме в цей час русько-візантійські відносини стали на твердий ґрунт юридичної регламентації⁶. Договори уклалися в двох примірниках (на дві харатї). Один, написаний від імені Русі давньоруською мовою, скріплений печатками й підписами купців, передавався на зберігання у Візантію, інший, написаний грецькою мовою, зберігався в Київській державі. Кожна сторона згідно зі звичаєм укладання міжнародних угод робила переклад на свою мову примірника, що зберігався в неї⁷.

Відносини між Руссю та Візантією трималися на взаємній зацікавленості держав одна в одній. Київ шукав шляхи для збагачення правлячої верхівки. Візантійська імперія була зацікавлена в молодому партнері, котрий міг би ще більше поживити її торгівлю та обіг грошей.

Перший торговельний договір було підписано у 907 р., коли Олег на чолі 80-тисячного війська здійснив похід на Константинополь з метою примусити імператора відновити виплату данини Київській державі та надати привілеїв руським купцям⁸.

Цей трактат було підписано під тиском з боку Русі, що фактично нав'язала свої умови імперії. Цікавим є договір 911 р. між Олегом та грецькими імператорами Левом та Олександром. У трактаті згадуються численні попередні усні угоди між Руссю та Візантією: "...Русью, многажды право судимохъ, но точью простословесснь..."⁹.

За умовами договору, сторони взаємно обіцяють мир та дружбу і передбачають форму й спосіб спорів, що можуть виникнути між греками та русинами. Очевидно, після офіційного дипломатичного визнання Русі Візантійською імперією між обома державами були досить активні торговельні відносини, а значить, виникали суперечки, позови, які вимагали законодавчого врегулювання¹⁰. Заслуговує на увагу той факт, що вперше за історію русько-візантійських відносин у договорі було сформульовано загальний закон, котрий мав попередити будь-яке зіткнення між грецькими та слов'янськими законами. Загальні норми мають джерело права, і довгий час між вченими не було єдності в питанні, чиє право (руське чи візантійське) превалювало в загальному законі.

М. Ф. Володимирський-Буданов, вказуючи на компроміс між слов'янським звичаєвим правом та грецьким законодавством, висловлювався на користь першого¹¹. Дослідник Р. Дарест вважав, що інакше й бути не могло, оскільки у разі зіткнення двох народів нерівної цивілізації поступки завжди робить той, хто стоїть вище за розвитком¹². На нашу думку, важко сказати, чи можна робити таку чітку градацію на вищі та нижчі ступені цивілізації. Існують об'єктивні закони суспільного розвитку, і досягнення народом державного рівня свідчить, що цьому сприяли об'єктивні чинники, і ніяк не характеризує сам народ як такий. В. І. Сергієвич головним джерелом права русько-візантійських угод вважає грецьке право¹³. Д. Я. Самоквасов доводить, що в договорах відтворилося лише слов'янське право¹⁴. На думку Р. Л. Хачатурова, в угодах було створено загальний закон, що майже повністю запозичений з руського¹⁵. Б. Д. Греков¹⁶ та С. В. Юшков¹⁷ доводили, що в основу договорів було покладено закони та звичаї стародавньої Русі.

З аналізу статей договорів видно, що джерелом права став загальний закон, більшість норм якого були руськими звичаєвими. Візантія об'єктивно була більш зацікавленою стороною і погоджувалася на запозичення слов'янських правил. Розстановку політичних сил у Східній Європі не можна назвати сприятливою для Візантії, котра потребувала військової допомоги з боку русів. Київська ж держава була зацікавлена в збагаченні

правлячої верхівки, до якої входив не лише київський князь з оточенням, а й племінні князі. Р. Іванченко звертає увагу на те, що християнізована еліта київського князя не поспішала приймати в своє середовище провінційну родову аристократію¹⁸, але й конфліктувати з нею також не бачила сенсу, адже Русь зміцнювала своє становище шляхом поширення влади на племінні княжіння. Найшвидшим шляхом збагачення вважались торгівля й війна. Візантія, що в цей час захищала східні кордони від арабів, не була зацікавлена у військовому конфлікті з Руссю. Імперії було вигідніше зробити поступки на користь руського права й надати привілеї руським купцям.

У кожному договорі видна та міра поступки слов'янському звичаєвому праву, на яку візантійський уряд міг погодитися залежно від політичної ситуації. Якщо в трактаті 911 р. зустрічаються лише деякі елементи грецького права, то в договорі 945 р. Русі залишалось прийняти запропоновані умови, але в цій угоді є частішими прямі посилання на Закон Руський. При укладенні договорів іноді виникала колізія правничих понять. Наприклад, поняття "злочин" в перекладі з грецької мови звучить як "проказа", "согрешение". В умовах панування християнської правової доктрини злочином вважалося порушення божественного закону, звідси й відповідна термінологія. У Руській державі злочин був "обидою", оскільки будь-яке порушення громадського спокою чи посягання на особу або майно вважалося саме "обидою" проти всього роду. Отже, при виробленні загального закону необхідно було створити таку правову норму, котра б відповідала правосвідомості як слов'ян, так і греків.

Договір 911р. при розгляді суперечок визначає необхідним наявність доказів. Якщо таких було недостатньо для доведення вини підозрюваного, зверталися до звичаєвих доказів - жалібнику дозволялось доповнити свої показання присягою, прийнятою відповідно до правил тієї релігії, яку він сповідував. Після того, як позивач клянеється в правдивості своїх свідчень, обвинувачення вважається доведеним. Відповідач підлягає неминучому засудженню, якщо тільки сам не надасть суду інших доказів. Пізніше в статтях Руської правди процедура присяги позивача дістане назву очисної, а окремі статті першого руського кодексу розрізнятимуть присягу позивача і присягу відповідача.

Вплив руського звичаєвого судочинства спостерігається у справах про вбивство: "Аще кто убиеть Крестьянина Русин или Християнинъ Русина, да умреть, идеже аще сотворить убийство, аще есть имовить да часть его сиречь же будеть по закону, да возьметь ближчий убиенного, а и жена убившаго да иметь тамцем же прибудеть по закону, аще ли есть неимовить, створивший убийство, и убежавъ, да держится тя жи, дондеже обрящеться, яко да умреть"¹⁹. Тут за слов'янським звичаєм дозволяється здійснити помсту, правда, в момент скоєння злочину. Візантійські юристи, напевно, знали про поширення звичаю кровної помсти на Русі і тому поспішили її обмежити в угоді, заборонивши таким чином законодавче післясудову помсту. Слов'янський вплив простежується в заміні покарання грошовим викупом, чого не знало грецьке право. М. Ф. Володимирський-Буданов вбачає в цій статті поступку на користь візантійського права — недоторканність майна невинної дружини злочинця²⁰. Цей факт можна вважати розумним компромісом двох правничих систем. Мова йдеться про власність, яка за римським правом не може бути відчужена незаконно. Згідно з римською правовою доктриною дружина, що не мала наміру здійснити злочин і є невинною, не відповідає за провину чоловіка. За руським же звичаєвим правом, що видно з пізніших писемних пам'яток, при відшкодуванні шкоди родичам потерпілого інтереси невинної дружини злочинця не враховувалися.

У трактаті 911 р. містяться взаємні заходи для врятування суден, які зазнали аварії, та екіпажу. Це були перші кроки до закладення підвалин міжнародного морського права. З договору видно, що звичайним явищем стало перебування русів на службі у Візантії. Угода дозволяє останнім вільно розпоряджатися своїм майном. У випадку смерті договором передбачалось успадкування за заповітом, а в разі відсутності останнього — за законом. Майно померлого переходило руським або грецьким родичам небіжчика: "...Аще кто умреть, не урядив свого им именья, ци и своих не имовить да взъвратится именье к малым ближникам в Русь, аще ли створить обряженъе, таковыи възьметъ упряженое его, кому будетъ писал наследи ти именье, да наследи ти с отъ взимающихъ куплю Руси отъ различныхъ ходящихъ в Греки и удолжающихъ" ²¹. У законі не зазначено, які саме родичі — руські чи грецькі — мають право на першочергове успадкування. Очевидно, тут діяла стара звичаєва норма, котра завдяки загальнозживаності й обов'язковості не фіксувалася письмово.

Договір 911 р. містить пряме посилання на закон Руський в 5 статті: "Аще ли ударить мечем или бьетъ кацъмъ любо ссудомъ за то ударение или убиение да вдаст литр 5 сребра по закону Русскому..." ²². На наш погляд, закон Руський це і є звичаєве право, тобто ті слов'янські звичаї нормативного характеру, що отримали санкцію державної влади, але ще не зафіксовані письмово. Очевидно, що правовий звичай був головним регулятором суспільних відносин в Київській державі вже в часи першого дипломатичного визнання Русі Візантією у 860 р. Можна припустити, що в процесі трансформації звичаїв нормативного характеру на правовий звичай вже в 838 р. існували головні норми звичаєвого права, котрими керувалися в державницькому житті. Але цей процес складний і тривалий і його інтенсивність залежала від проникнення в правосвідомість майнового елементу.

На думку Б. Д. Грекова та С. В. Юшкова, закон Руський — це норми права, які виникли в основних центрах Русі ²³. Саме слово "закон", як доведено Б. Д. Трековим, давньоруського походження. Цей термін у X ст. перейшов до печенігів і був у них загальнозживаним ²⁴. Необхідно звернути увагу на різницю в значенні поняття "закон" у X ст. і в наш час. У сучасному розумінні закон — це постанова верховної влади в державі. В давніх пам'ятках права під цим терміном мається на увазі загальнозживаний і санкціонований тип відносин. Ще Еверс зазначав, що літописи не згадують закони в загальному розумінні цього слова. Оскільки звичаї та нрави завжди передували законам, то перші закони *і е не що* інше, як звичаї та нрави, що отримали певне значення у мові окремого народу і для кращого виконання зафіксовані на папері ²⁵.

Запропонований Я. Н. Шаповим лінгвістичний аналіз слів "закон руський" переконує в тому, що усна форма звичаєвого права східних слов'ян пізніше закріпиться під назвою Руська правда, оскільки це тотожні поняття. Виходячи з того, що староруська літературна мова включала багато церковнослов'янських та староболгарських елементів, автор перекладає слово "закон" як "убцос;" (з грецької), а комплекс руських правових норм у грецьких екземплярах договорів - як "vSuoC; рсоііц^". Зрозуміло, що під комплексом правових норм Давньої Русі може розумітися лише звичаєве право. Далі Шапов зазначає, що поняття "руська правда" на грецьку мову може бути перекладене лише як "vSuoc; рсооіцо^". Отже, дослідник вважає, що в Київській державі у X ст. існувала саме Правда Руська, а не Закон Руський, котра збереглася в редакціях XI та XII ст. та пізніших списках ²⁶.

Договір 945 р. між Ігорем і грецькими імператорами Романом, Константином та Стефаном укладено в умовах, несприятливих для Русі. Не-

зважаючи на несприятливі умови трактату, на які погодилася Київська держава, слов'янський звичай є джерелом права. Деякі статті угоди висвітлюють особливості правовідносин між греками та русами, які не було зафіксовано в попередньому договорі 911 р. Наприклад, те, що слов'яни не могли бути судимі на грецькій території своїми одноплемінниками. Можливо, раніше у Візантії русів судили руси, тепер же вони повинні були звертатися до імператора або його суддів²⁷. Це положення відбиває один з принципів міжнародного права — принцип території, згідно з яким злочин розглядається судом тієї держави, на території якої він був скоєний.

Підтверджуються положення договору 911 р. про вбивства та каліцтва, але додається, що вбивця видавався рідним жертви, які були вправі його умертвити. Це положення, спільне майже для всіх давніх правничих систем, було відсутнім у римському праві. Виникла колізія, і грецький закон поступається на користь руського звичаєвого права. Очевидно, звичай кровної помсти, поширений в Руській державі, застосовувався руськими купцями в Візантії. Імперський уряд мав захистити своїх підданих і обмежив кількість месників (ними ставали найближчі родичі), а також обмежив сваволю чужинців: будь-який злочин розглядався виключно грецьким судом, і лише суд видає вбивцю родичам загиблого.

Пряме посилання на Руський закон зустрічається в статтях 6, 9, 14. Третій пункт говорить про нехристиян-рабів, котрі допускаються до прийняття присяги по "...закону своєму"²⁸, що також можна вважати непрямим посиланням на звичаєве право Київської держави. В статтях договору відчутні звичаєві елементи, такі як присяга, право помсти. Трактат 911 р. містить клятву списками, договір 945 р. відтворює зміни в ідеології руського суспільства, що поступово християнизувалося: "...А иже преступить се от страны нашея, ли князь, ли ин кто, ли крещен, или некрещен, да не имуть помощи от Бога... А некрещеная Русь полагают щиты своя и мечь своѣ наги..."²⁹. Аналіз пунктів угод виявляє майновий елемент, що міцно закріпився у правовідносинах. Шоста стаття зазначає, що злодій повинен не лише повернути викрадену річ, але й відшкодувати її вартість. М. Ф. Володимирський-Буданов вважає, що продаж і урок Руської правди беруть свій початок саме з подвійної винагороди за викрадену річ, що зустрічається в русько-візантійських договорах³⁰.

Останній договір, підписаний у 971 р., не містить ніяких правових постанов. Укладений між князем Святославом та імператором Іоанном Цимісхієм трактат є першим письмовим договором перемир'я, що зупиняв воєнні дії між двома державами та забезпечував мирні відносини. В угоді зазначалося: "...Клямося ко царем Греческим, и со мною боляре и Русь вся..."³¹, що свідчить про подальший процес централізації Київської держави. Процес підкорення племінних князівній центральній владі був першим документально засвідченим конфліктом звичаю та права, старим укладом та законотворчістю київських князів. Якщо договір 911 р. зазначає племінну знать як "светлых бояр, иже суть под рукою его (князя. — Л. К.)"³², то угода 945 р. характеризує місцеву аристократію як "всякое княжье"³³. За період між двома угодами відбувалося підкорення навколишніх земель, окремі з яких (древлян, в'ятичів) доводилося приєднувати не один раз. Святославу вдалося підкорити одне з найволелюбніших племен - в'ятичів*, що дало князю підставу говорити про "всю Русь" як суб'єкт міжнародних правовідносин.

* Б. А. Рыбаков у праці "Новая концепция предыстории Киевской Руси" вважає, що племінний союз в'ятичів являв собою окремих, досить сильний соціальний організм, що існував одночасно з Руссю, але знаходився на іншому рівні історичного розвитку / Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. — 1981. — № 2. — С. 52.

Отже, з аналізу статей письмових договорів Русі з Візантією видно, що в Київській державі на момент підписання угод був досить високий рівень правової культури. X століття можна вважати апогеєм перетворення звичаю нормативного характеру на правовий звичай, оскільки держава вже сформувалася і визріли нові правовідносини. Посилання на Руський закон в цих договорах є першим документальним свідченням існування в Київській державі стабільної форми звичаєвого права, що формувалося в основних політичних центрах Русі на основі звичаю нормативного характеру навколишніх земель та Києва. Письмові договори містять велику кількість усних угод, укладених русами з імперією. Це значить, що в 838 р. вже була певна група звичаєвих норм, котрі мали чинність на території Руської держави.

Створений Руссю та Візантією загальний закон письмових угод мав за джерело давньослов'янське звичаєве право, оскільки імперія як більш зацікавлена сторона намагалася підтримувати з Київською державою дружні відносини і надавати привілеї руським купцям, бо саме вони прагнули до швидкого збагачення через торгівлю. Навіть в несприятливих для Русі договорах мається посилання на закон руський і звичаєві руські елементи, такі як присяга, право помсти. Таким чином, русько-візантійські угоди є для історика унікальним матеріалом, що дає можливість простежити перехід від слов'янських звичаїв нормативного характеру до правових норм, зафіксованих в першому руському кодексі.

¹ П р о к о п и й Кессарийский. Готская война // Свод древнейших письменных известий о славянах. В 2-х т. — Т. 1. — М., 1991. — С. 3.

² И о р д а н. Готская история // Свод древнейших письменных известий о славянах. В 2-х т. — Т. 1. — С. 45.

³ М а в р и к и й . Стратегикон // Свод... — Т. 1. — С. 382.

⁴ Там же.

⁵ С а х а р о в А. Н. Дипломатия Древней Руси. — М., 1987. — С. 25.

⁶ Т о л о ч к о П. П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 187.

⁷ Ю ш к о в С. В. Памятники русского права. — М., 1952. — С. 4.

⁸ Б о р и с е н к о В. Й. Курс української історії. — К., 1996. — С. 48.

⁹ ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентиевская летопись. — СПб., 1846. — С. 14.

¹⁰ К о т л я р М. Ф. Русь язичницька. — К., 1995. — С. 100.

¹¹ В л а д и м и р с к и й - Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону, 1995. — С. 295.

¹² Д а р е с т Р. Исследования по истории права. — СПб., 1894. — С. 186.

¹³ С е р г е в и ч В. И. Русские юридические древности. — СПб., 1890. — С. 56.

¹⁴ Самоквасов Д. Я. История русского права. Начала политического быта древних славян. — Варшава, 1878. — С. 43.

¹⁵ Х а ч а т у р о в Р. Л. Становление права (На материале Киевской Руси). — Тбилиси, 1988. — С. 44.

¹⁶ Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 14.

¹⁷ Ю ш к о в С. В. Назв. праця. — С. 8.

¹⁸ І в а н ч е н к о Р. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. — К., 1996. — С. 16.

¹⁹ ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентиевская летопись. — С. 15.

²⁰ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М.Ф. Указ. соч. — С. 306.

²¹ ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентиевская летопись. — С. 15.

²² Там же.

²³ Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь; Юшков С. В. Русская правда. Происхождение, источники, ее значение. — М., 1950.

²⁴ Г р е к о в Б. Д. Указ. соч. — С. 523.

²⁵ Э в е р с. Древнейшее русское право. — СПб., 1826. — С. 12.

²⁶ Ш а п о в Я. Н. "Закон русский" договоров Руси с Византией и "Правда Русская" // Внешняя политика Древней Руси. — М., 1988. — С. 122.

²⁷ ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентиевская летопись. — С. 21.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Ф. Указ. соч. — С. 309.

³¹ Б а р а ц Г. М. Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией. — К., 1910. — С. 12.

³² ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентиевская летопись. — С. 15.

³³ Там же. — С. 21.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

В. А. ДЯТЛОВ (Київ)

Преподобний Герасим Вологодський - місіонер з Києво-Гнилицького монастиря

Десять років тому святкування 1000-ліття хрещення Русі відкрило нову добу у релігійному житті України, зокрема, дало поштовх відродженню діючого чоловічого монастиря в стінах Києво-Печерської лаври — головного центру християнського подвижництва в Київській Русі з середини XI ст. Саме з Печерської обителі вирушили проповідувати християнство в інші руські землі перші відомі русичі-місіонери. Серед них — вшановані вітчизняною православною церквою як святі ще у давньоруські часи святих Леонтій та Ісаїя — єпископи Ростова Великого, преподобні Кукша Печерський та Герасим Вологодський. Сьогодні, коли підводяться підсумки двох тисячоліть християнської ери, про київські витoki останнього з названих подвижників можна розповісти багато нового.

Основне джерело з біографії подвижника — "Чудеса Преподобного отца нашего Герасима". Цей рукописний твір написаний у XVII ст. у Вологді й розповсюджувався у списках, в яких, крім інших відмінностей, по-різному подано навіть його назву¹. Тому в літературі "Чудеса" іноді називають "Житієм" преподобного². Приводом до написання праці, як повідомляється в останньому, стало зцілення 6 липня 1649 р. на Герасимовій могилі хворого, офіційно засвідчене архієпископом вологодським Маркеллом. Ієрарх звелів священникові Троїцької церкви, при якій було поховання преподобного Герасима, "приходящих ко святому (тобто до могили. — В. Д.) допрашивать, кои люди милость от святого получили, и писанию предавати древния и новая чудеса, яко да не в забвении пройдут"³. Уривки з різних списків "Чудес" неодноразово публікувалися дослідниками ще у XIX ст.

Автор "Чудес" зазначає щодо преподобного: "А о жительстве его, и коликими труды подвизася и коего града урожением, и какова рода саном был, того мы не обретохом, прохождения ради многих лет и от раззорения неверных града Вологды, но в слухи наши простираются от древних человек, что в старых вологодских летописцах пишет сице, что Преподобного сего отца Герасима служба вся с полиелеом и чудеса его написаны быша для празднества на память Преподобнаго, но егда Божиим попущением грех ради наших прииде раззорение на город Вологду от иноверных, тогда житие святого и с службою безвестно утратистася"⁴. Отже, у Вологді існувало давнє "Житіє" преподобного, яке було знищене у 1612р. під час розграбування міста литовцями-католиками. Проте біографічні дані подвижника, наведені у "Чудесах", запозичені з переказів, що, в свою чергу, передають відомості стародавніх вологодських літописів.

Далі автор повідомляє, що "в старых Вологодских летописцах о приходе преподобнаго пишет сице: в лето 6655 (1147), августа в 19 день,., прииде преподобный отец Герасим от Богоспасаемаго града Киева, тоя же веси (останні три слова в деяких списках відсутні. — В. Д.) Глушенскаго монастыря постриженник, к Вологде реце, еше до зачала града Вологды, на великий лес, на средний посад Воскресения Христова, Ленивыя площад-

ки малого торжку и создал пречестен монастырь во славу Пресвятыя Троицы, от реки Вологды разстоянием за пол-поприща, и оттоле поживе тут преподобный лет 31 и скончался в лето 6686 (1178), марта в четвертый день»⁵.

Чи довго існувала заснована преподобним обитель — невідомо. З 1618р. Троїцька церква, споруджена на її місці, в інших джерелах згадується вже як парафіяльна, а не монастирська⁶. "Чудеса" ж повідомляють, що після 1612 р. над могилою Герасима поставили каплицю з його надгробком та іконою⁷. У 1717р. замість старої Троїцької церкви почали споруджувати нову кам'яну. Дата закінчення її будівництва також невідома. Цей храм було сплановано таким чином, що під ним опинилася й могила преподобного, над якою влаштували новий надгробок⁸. З часом церква зазнавала деяких зовнішніх змін, а у ХХ ст. була розібрана.

Дослідники історії Вологодського краю у своїх працях неодноразово приділяли увагу "Чудесам Герасима", адже в них, пам'ятці XVII ст., міститься найраніша писемна згадка про м. Вологду⁹. Саме 1147 р. умовно вважають датою заснування міста¹⁰. Археологічні дослідження Вологди 1948 та 1955—1956 рр. підтвердили, що в середині XII ст. на її місці вже існувало поселення. Воно виникло як значний адміністративний та господарсько-економічний центр. Незважаючи на сусідство фіно-угорських племен та віддаленість від великих давньоруських міст, характер тодішньої культури Вологди — суто руський, що свідчить про її зв'язок із великими центрами Русі¹¹. У XIII ст. Вологда неодноразово згадується у писемних джерелах як володіння Новгороду¹². Враховуючи всю сукупність археологічних та письмових даних, сьогодні Вологду вважають заснованою саме новгородцями, які освоювали ці землі¹³.

Отже, у 1147 р. преподобний Герасим дійсно побачив на місці сучасної Вологди значне поселення з церквою та торговищами. На думку археологів, які проводили вищезгадані розкопки, поселення спочатку не було оточене укріпленнями. Саме так можна пояснити повідомлення "Чудес" про те, що преподобний Герасим, з одного боку, бачив "посад", а з іншого — прийшов ще "до зачала града"¹⁴.

Виникає, однак, запитання: що ж спонукало подвижника залишити Київ та вирушити на далеку Північ, у майже зовсім дикий край? Адже "Чудеса" з цього приводу мовчать. Наприкінці XIX ст. священник Іоанн Верюжський — дослідник біографії преподобного — висунув гіпотезу, згідно з якою у Вологду Герасима привело місіонерське покликання: хоча у нещодавно заснованому місті вже існувала церква, його жителі ще мали остаточно сприйняти нову для них християнську віру, а серед навколишнього сільського населення було багато поганців¹⁵.

На наш погляд, дане припущення є цілком слушним. Можливо, навіть Верюжському належить лише заслуга чіткого викладу думки, неофіційно засвоєної вологжанами раніше. З огляду на час приходу преподобного до Вологди сумніву в місіонерській діяльності подвижника не могло бути: по-перше, Герасим прийшов саме з Києва — колиски християнства на Русі, а по-друге, у Вологді він не міг не спілкуватися з місцевим населенням, отже, навіть якщо не з власної волі, був місіонером.

В даному контексті заснування преподобним у Вологді монастиря можна вважати однією з форм місіонерської діяльності: адже монастирі були в ті часи чи не головними місіонерськими центрами на Русі. За додатковий або, навпаки, головний аргумент на користь місіонерства преподобного могло сприйматися Верюжським місце постригу подвижника. У "Чудесах" таким місцем названо київський Глушенський монастир, але це — єдина писемна згадка про таку обитель. У 1861 р. відомий вчений - ієрарх, архієпископ чернігівський Філарет (Гумілевський) запропонував

ототожнювати Глушенський монастир з давньоруським Гнилецьким, чії залишки збереглися на південній околиці Києва. Розглянемо, які були для цього підстави.

На межі XI—XII ст. в стінах Києво-Печерського монастиря, що існував вже півстоліття, було написано "Житіє" преподобного Феодосія (помер 1074 р.) — одного з перших ігуменів (настоятелів) цієї обителі. Твір розповідає, як Феодосій, керуючи Печерським монастирем, щороку усамітнювався від братії обителі на 40 днів, починаючи з першого дня Великого посту, у печері, з якої колись починався монастир як підземне поселення ченців. Іноді ж потайки вночі ігумен залишав вказану печеру та переходив до іншої, що знаходилася у якомусь з сіл, подарованих монастирю в ті часи. Напередодні 40 дня посту подвижник (також вночі) повертався до першої печери, а вже звдти виходив вдень до братії. Отже, остання навіть не здогадувалася, що ігумен іноді робить власне затвірництво більш суворим.

"Житіє" увійшло до складу "Киево-Печерського Патерика" — оформленої не пізніше початку XV ст. збірки агіографічних творів про ченців-подвижників Печерського монастиря¹⁶. У першому друкованому виданні "Патерика" польською мовою (1635 р.) під назвою "Патерикон" на маргінезі сторінки проти розповіді про вказаний таємний подвиг Феодосія подано примітку, в якій повідомляється про місце знаходження другої печери — "W Lesnikah gdzie Gliniecki był Monaster" ("В Лісниках, де Глинецький

був монастир")¹⁷. Коментуючи цю примітку, митрополит київський Євгеній (Болховітінов) у "Описании Киевопечерской Лавры" (1826 р.) висловив думку, що Глинецький монастир виник після смерті Феодосія¹⁸.

У 1832 р. ректор Київської духовної академії архімандрит Інокентій (Борисов) знайшов під Києвом, в урочищі Гадючий яр поблизу с. Лісники, підземелля, дуже схожі на печери Києво-Печерської лаври¹⁹. Поряд знаходилися залишки якоїсь кам'яної будівлі. Місцеві жителі твердили, що колись тут був монастир, нагромадження цегли називали Церковищем²⁰, а навколишню землю — Гнилеччиною або Глинеччиною²¹.

Інокентій провів на Церковищі розкопки і вирішив, що це залишки Глинецької обителі. Його припущення опублікував у 1-й книзі альманаху "Киевлянин" (1840 р.) редактор останнього та друг Інокентія — М. О. Максимович — перший ректор Київського університету²². Того ж року він, досліджуючи у Києві деякий архівний матеріал, знайшов документальне підтвердження думок Інокентія. Виявилось, що, по-перше, урочище Гадючий яр відоме з початку XVI ст., але фігурує в актах того часу і пізніше як Гнилець або Гнилеччина; по-друге, найдавніший з документів, в якому йдеться про Гнилеччину, містить відомості, що колись в урочищі існував монастир. У документі 1616 р. сказано, що в Гнилеччині є руїни Пречистенської (тобто Богородицької) обителі, зруйнованої татарами. З середини XVIII ст. акти згадують і про печеру у Гнилеччині.

Висновки М. О. Максимовича були такими. Гнилецький монастир заснований печерськими ченцями на місці подвигів преподобного Феодосія наприкінці XI або у XII ст. Примітка в "Патерику" базується, очевидно, на давніших лаврських писемних джерелах або переказах. Як і лавра, Гнилецька обитель виникла як печерна, а згодом стала наземною.

Доповнивши свої висновки відповідними актами XVI—XVII ст., М. О. Максимович написав працю "О монастыре Гнилецком", яку опублікував у 2-й книзі "Киевлянина" (1841 р.)²³. Що ж до назви "Глинецький", то при аналізі приватних листів ученого, опублікованих 1869 р., створюється враження, ніби Михайло Олександрович вважав її помилковою. В усякому разі, присутність слова "Глинецький" у книзі митрополита Євгенія дослідник виводив з "Патерикона"²⁴.

При розповіді про місце постригу преподобного Герасима архієпископ Філарет посилався саме на працю М. О. Максимовича. Цитуючи уривок з "Чудес" - "града Києва, тояже веси Глушенскаго монастыря постриженник», вчений-ієрарх зазначав: "З самого складу слів видно, що вологжанин багато чого не розібрав в оригіналі. Глушенського монастиря не було у Києві, а відома Гнилецька... обитель з печерами" ²⁵. Під "вологжанином" Філарет, слід гадати, мав на увазі автора "Чудес", під "оригіналом" — відомості, використані при написанні твору, а під "складом слів" — вислів "тояжс веси", оскільки Київ дійсно не є "весью" (селом).

Помилка дійсно могла трапитися. Більш того, її можна пов'язати із назвою дуже відомого на Вологодщині Глушенського монастиря, заснованого у XV ст.: на відміну від нього Гнилецька обитель була для вологжан чимось надто віддаленим у просторі та історичному часі. На доказ цього згадаємо, що 1857 р. відомий письменник А. Муравйов помилково назвав Києво-Глушенський монастир Києво-Глушицьким ²⁶.

Отже, запропоноване архієпископом Філаретом ототожнення Глушенського монастиря з Гнилецьким мало рацію. Не виключено, що ієрарх використав також відомості про озеро Глушець, яке, згідно з опублікованими М. О. Максимовичем у праці "О монастире Гнилецком" актами, існувало поблизу Гнилецького урочища. Принаймні, невідомий автор статті "Храмовой праздник в Гнилецком скиту" в газеті "Киевское слово" від 11 вересня 1903 р. вважав, що назва Гнилецького монастиря мала кілька варіантів, зокрема "Глушенський", який слід пов'язувати саме з озером Глушець ²⁷.

Гіпотезу архієпископа Філарета підтримали інші дослідники. Сьогодні вона залишається хрестоматійною ²⁸. Протягом часу, що минув з 1861 р., неодноразово висувалися нові аргументи на користь ототожнення Глушенського монастиря з Гнилецьким. Так, у 1899 р. професор Київської духовної академії П. Лашкар'єв твердив, що спочатку Гнилецький монастир називався Глинецьким, оскільки один з куточків урочища мав у XVI ст. назву Калний луг, а давньоруське слово "кал" означало глину як матеріал для виготовлення цегли ²⁹. Дослідження гниленького Церковища 1980 р. показали, що цеглу для спорудженої тут наприкінці XII ст. кам'яної церкви виготовляли з місцевих глин ³⁰. Тому назва "Глинець" також могла вживатися, а оскільки вона ближча за написанням та вимовленням до слова "Глушець", то вірогідність помилки автора "Чудес" зростає.

Виникає запитання, а звідки ж взялася назва "Гнилець"? У виявленій нами в Центральному державному історичному архіві України в Києві "Справі про спір за земельні володіння біля сс. Хотова, Пирогова та ін. між Видубецьким монастирем та Києво-Печерською Лаврою від 16—31 липня 1768 р." стверджується, що назва урочища Гнилецьчина походить від розташованих поблизу гнилих озер ³¹.

Починаючи з М. О. Максимовича, для дослідників історії Гнилецького монастиря походження останнього від Печерської лаври було очевидним. Хоча у "Слові про Закон і Благодать" митрополита київського Іларіона (XI ст.) сказано, що після схрещення Русі монастирі на її території почали з'являтися ще за князя Володимира, тобто до 1015 р., але більш нічого про них не повідомляється. Про перші окремі монастирі згадує за часів Ярослава Мудрого автор "Повісті минулих літ". Всі вони були споруджені на території міської фортеці Києва та утримувалися князем. Основну роль в їхній організації відіграли прийдешні візантійські ченці.

Печерська ж обитель виникла як печерна, пустельницька (у лісі поблизу міста) та аскетична. Заснована не за княжою ініціативою простим ченцем—русичем Антонієм, вона приймала до своїх печерних келій людей різного соціального походження, тому стала справді народною і вважалася

першою власне руською. Традиція чернецького печерожительства, що прислужилася при заснуванні монастиря, запозичена у Візантії. Обитель швидко стала найавторитетнішою в країні, й печерожительство, традицію якого поширювали на Русі саме печеряни, стало розповсюдженим у вітчизняному чернецтві явищем³². Все це було відомо з "Патерика" та інших джерел ще у XVII ст. Тому печери Гнилеччини, навіть без розповіді про затвірництво в них преподобного Феодосія, сприймалися як свідчення зв'язку тутешньої обителі з лаврою.

Таким чином, задовго до М. О. Максимовича існували підстави вважати Гнилецький монастир відгалуженням Печерського. Фундаментальні археологічні дослідження останніх років у Гнилеччині підтвердили, що тутешня обитель була заснована на межі XI — XII ст. печерськими ченцями у вигляді підземного пустельницького скиту (філії) Печерського монастиря, протягом другої половини XII ст. поступово перемістилася на поверхню, після чого печери використовувалися як підземне монастирське кладовище та місце подвигів поодиноких затвірників. Батіїві орди зруйнували наземні будівлі, й монастир повернувся у печери, де функціонував до кінця XI — початку XVI ст.³³

З огляду на сказане вище І. Верюжський цілком слушно уявляв преподобного Герасима вихованцем Печерської чернецької аскетичної школи, який мав можливість почути з вуст своїх наставників у Гнилецькому монастирі спогади про засновників лаври — преподобних Антонія та Феодосія Печорських³⁴.

Більше того, з "Патерика" відомо про величезні місіонерські заслуги печерян перед давньоруською батьківщиною. До монгольської навали на єпископські кафедри різних руських міст прийшло з Печерського монастиря близько 50 ієрархів. Кожен з них в ті часи — часи боротьби із залишками поганства та двовір'я — був місіонером у своїй єпархії. Місіонерами ставали й прості ченці. У суміжному із Заволоччям, де виникла Вологда, Заліссі - Ростово-Суздальській землі ще у XI ст. місцеве населення виступало проти запровадження християнства, яке сприймалося як вірування колонізаторів з далекого Півдня - метрополії Київської Русі. Опорою колонізаторів тут, як і у Заволоччі, ставали нові міста. Вони ж були першими в краї осередками християнства.

Проте справжня місіонерська діяльність розпочинається у Заліссі лише після заснування Печерської обителі. З її постриженників у Заліссі були єпископи Леонтій, вбитий поганцями у 1071 р., та його наступник Ісаїя, преподобний Кукша, що також прийняв мученицьку смерть від поганців проповідував на початку XII ст. серед племені в'ятичів³⁵.

З грамоти патріарха московського Адріана 1692 р. до жителів Вологди, з текстом якої не був знайомий І. Верюжський, відомо, що на початку 90-х років XVII ст. на надгробку Герасима був напис, який повідомляв, ніби подвижник постригся у Києво-Печерському монастирі³⁶. Це можна пояснити тим, що для надто далеких від Києва вологжан саме Печерська лавра символізувала руське чернецтво та місіонерство часів Герасима. Не можна виключити й того, що версія про постриг преподобного у лаврі — відгомін якихось стародавніх відомостей про Гнилецький монастир та історію його заснування печерянами.

Отже, 1147 р. у північноруському місті Вологді оселився та заснував Троїцький монастир постриженник Києво-Глушенської обителі Герасим (помер 1178 р.). Ці відомості були зафіксовані у стародавніх вологодських літописах та дійшли до нас з книги "Чудес" Герасима, написаної в XVII ст. Хоча в інших писемних джерелах Вологда згадується з XIII ст., археологічні дані підтверджують, що вона існувала вже у середині XII ст. Метою переселення Герасима до Вологди була місіонерська діяльність се-

ред місцевого населення. Про це свідчать заснування Герасимом Троїцького монастиря та належність подвижника до найавторитетнішої на Русі місіонерської школи Києво-Печерської лаври, філією якої був Глушенський (Глинецький, Гнилецкий) монастир. Таким чином, преподобний Герасим Вологодський — одна з видатних постатей давньоруського часу, духовні корені якої тісно пов'язані з півднем Русі — майбутньою Україною.

¹ Суворов Н. Преподобный Герасим, Вологодский чудотворец, и Троицкий Кайсаровский, основанный им монастырь // Прибавления к Вологодским епархиальным ведомостям. — 1868. — № 5. — С. 116, 118-119. Посилання на різні списки див.: Барсуков Н. П. Источники русской агиографии. - СПб., 1882. - Стб. 126-127; Верюжский И. Исторические сказания о жизни Святых, подвизавшихся в Вологодской епархии, прославляемых всею церковью и местно чтимых. — Вологда. 1880. — С. 27; Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. — М., 1988. — С. 332; Конюков Н. Святые Вологодского края // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. - М., 1895. — Кн. 4. — С. 13; Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. - М., 1995. - Кн. 2. - С. 301, 321, 500, 504, 627; Строев П. Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археологической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому. — М., 1848. — С. 64—65. Крім відмінностей в окремих словах та реченнях (пор.: Суворов Н. Указ. соч. — С. 115—117; Конюков Н. Указ. соч. — С. 13—14; Микитин А. В. Раскопки в Вологде в 1948 году // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. — Вып. 52. - М., 1953. — С. 99), бачимо, що в одних списках наведено 37 чудес (Суворов Н. Указ. соч. — С. 118; Конюков Н. Указ. соч. — С. 13), в інших — 25 (Ключевский В. О. Указ. соч. — С. 332; Строев П. Указ. соч. — С. 64). Щодо назви твору у різних списках пор.: Суворов Н. Указ. соч. — С. 116. Конюков Н. Указ. соч. - С. 13.

² Никитин А. В. Указ. соч. - С. 99; Баниге В. С., Перцев Н. В. Вологда. - М., 1970. — С. 5; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956. - С. 423; Филарет (Гумилевский), архиепископ. Русские святые, чтимые всею церковью или местно: Опыт описания жизни их. - Чернигов, 1861. - Т. 1. - Месяц март. - С. 31.

³ Суворов Н. Указ. соч. - С. 118-119.

⁴ Там же. - С. 117.

⁵ Цит. за: Конюков Н. Указ. соч. - С. 13—14. Див. також: Филарет. Указ. соч. - С. 31. Пор.: Суворов Н. Указ. соч. — С. 115—116; Никитин А. В. Указ. соч. — С. 99.

⁶ Суворов Н. Указ. соч. - С. 116.

⁷ Там же. - С. 118-119.

⁸ Лукомский Г. К. Вологда в ее старине. — СПб., 1914. — С. 212.

⁹ Баниге В. С., Перцев Н. В. Указ. соч. - С. 5.

¹⁰ Веселовская В. И. Города Вологодской области (Краткая историко-географическая характеристика) // Вологодский край. - Вологда, 1959. - Вып. 1. - С. 75.

¹¹ Никитин А. В. Раскопки в Вологде в 1948 году. - С. 99-105; Никитин А. В. О начальном периоде истории города Вологды // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. - М., 1960. - Вып. 81. - С. 31-37.

¹² Никитин А. В. Раскопки в Вологде в 1948 году. - С. 99; Никитин А. В. О начальном периоде истории города Вологды. — С. 32; Баниге В. С., Перцев Н. В. Указ. соч. - С. 5; Лукомский Г. К. Указ. соч. - С. 16-18, 325.

¹³ Баниге В. С., Перцев Н. В. Указ. соч. - С. 5; Лукомский Г. К. Указ. соч. - С. 15-18; Веселовская В. И. Указ. соч. - С. 75.

¹⁴ Никитин А. В. Раскопки в Вологде в 1948 году. - С. 99; Никитин А. В. О начальном периоде истории города Вологды. — С. 31—32.

¹⁵ Верюжский И. Указ. соч. — С. 30.

¹⁶ Абрамович Д. Киево-Печерский Патерик. - К., 1991. - С. IX-XVI, 16-20, 39, 65; Творогов О. В. Нестор // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Л., 1987. - Вып. 1 (XI -первая половина XIV в.). - С. 275-276; Торопов В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре. — М., 1995. — Т. 1. — С. 797; Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.). — М., 1986. - С. 43, 54—55.

¹⁷ Патерікоп, або żywoty Ss. oycow Pieczarskich. w Kijowie, w drukarnie S. Pawly Pieczarskie, roku 1635, przez w. o. Silvestra Kossowa. — S. 44.

¹⁸ Евгений (Болховитинов), митрополит киевский. Описание Киевопечерской Лавры. - К., 1826. - С. 62-63.

¹⁹ Погодин М. Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического. - М., 1867. - С. 101-103.

²⁰ Максимович М. А. О монастыре Гнилецком // Максимович М. А. Собрание сочинений. - К., 1877. - Т. 2. - С. 292.

²¹ Паломник Киевский, или Путеводитель по монастырям и церквам Киевским для богомольцев, посещающих Святыню Киева. — К., 1842. - С. 13.

²² Киевлянин. - К., 1840. - Кн. 1. - С. 66.

- ²³ Максимович М. А. Указ. соч. — С. 292—304.
- ²⁴ Євгсій (Болховітійов), митрополит. Вибрані праці з історії Києва. - К., 1995. — С. 318, 449; Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. - СПб., 1871. - С. 51.
- ²⁵ Филарет. Указ. соч. — С. 31.
- ²⁶ Муравьев А. П. Житие святых Российской Церкви. Также иверских и славянских. Месяц март. — СПб., 1857. — С. 31.
- ²⁷ Н. П. Храмовой праздник в Гнилецком скиту// Киевское Слово. - 1903. - 11 септ.
- ²⁸ Игнати, архимандрит. Краткие жизнеописания русских святых. — СПб.. 1875. — Кн. 1. - ВекХП. — С. 73; Зверинский В. В. Материал для историко-топографического исследования о монастырях Российской империи. - СПб.. 1897. — Т. 3. - С. 57; Троицкий Иоанн, священник. "Скит Пречистый" у пещеры преподобного Феодосия Печерского в Церковщине. — К., 1908. — С. 6; Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева Ч~ XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг.: Сб. науч. трудов АН УССР. - К., 1985. - С. 117.
- ²⁹ Лашкарев П. А. Дача Киево-Браїского монастыря Церковщипа. - К., 1899.-С.5.
- ³⁰ Харламов В. А. Указ. соч. — С. 117.
- ³¹ ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 5447, арк. 4.
- ³² Бобровський Т. А. Печерні монастирі й печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва: Дис. ... канд. істор. наук. — К., 1995. - С. 72, 104—105, 107, 116, 122-126, 138; Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X- XIII вв. - М., 1989. - С. 131-133, 150, 158.
- ³³ Бобровський Т. А. Печерні монастирі. — С. 35—42, 239, Бобровський Т. А. Гнилецкий пещерный монастырь в Киеве (этапы формирования архитектурно-исторического ансамбля) // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наук. конф. Національного заповідника "Софія Київська". — К., 1996. — С. 50-52.
- ³⁴ Верюжский И. Указ. соч. - С. 27-30
- ³⁵ Патерик Киево-Печерський. - К., 1998. - С. 88, 98, 249-250, 302-310.
- ³⁶ Голубинский Е. История канонизации святых в Русской Церкви. — М., 1998. — С. 432-434.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

І. І. ТЮРМЕНКО (Київ)

**Іван Огієнко -
головуповноважений уряду УНР
(листопад 1919 - жовтень 1920 рр.)***

Урядовці центральних державних установ, які не виїхали з Кам'янця-Подільського, організувались у референтури, сфера впливу яких поширювалася на фінанси, військо, охорону народного здоров'я та опікування, шляхи, суд, земельну справу, державне майно, віросповідання, освіту, пресу та інформацію тощо. Головний референт з кожної ділянки управління входив до ради Управління Головуповноваженого і відповідав за стан роботи підпорядкованої йому референтури. В міру відновлення роботи міністерств останні скасовувалися. З 1 квітня 1920 р. припинила свою діяльність референтура військових справ, з 4 травня 1920 р. - й інші. При Управлінні Головуповноваженого були залишені лише референтури — загальна, опікування та особистої канцелярії Головуповноваженого ⁴⁴. Таким чином, І. Огієнко виконав одне з головних і досить складних завдань по збереженню й відновленню державного апарату. Створені референтури з майном та особовим складом перейшли до відновленого центрального апарату влади. Така реорганізація спричинилась реформуванням та скороченням Управління Головуповноваженого, яке на 25 червня 1920 р. складалося з 61 особи ⁴⁵.

* З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. — № 5.

Правоздатні дії Головуповноваженого зводилися до впровадження в життя постанов центрального апарату влади в разі, якщо вони не суперечили місцевим інтересам. Разом з тим правове поле Головуповноваженого розширювалось і можливістю видавати підзаконні акти, розпорядження, що мали чинність закону на підлеглий території. Водночас копії законів передавалися на розгляд РНМ, яка в разі потреби мала право призупинити їх дію.

Згідно з постановою РНМ від 15 листопада 1919р., збереження держмайна ставало одним з головних завдань діяльності Головуповноваженого уряду УНР. Детальний опис його був необхідний в умовах зухвалих грабевжів, які чинила польська окупаційна влада на українській території. Вивезення майна почалося відразу після вступу польських військ до Кам'янця, тобто з 16 листопада 1919 р., і не припинялося впродовж усього періоду польської окупації. Більше того, таке поводження місцевої польської влади в депеші Довудства від 21 січня 1920 р. № 4712 характеризувалось як цілком закономірне явище, коли українське майно береться "na przeschowanie" (на збереження) на тій підставі, що територія Кам'янця-Подільського, за визначенням польського коменданта Оцеткевича, "належить Польщі"⁴⁶. І. Огієнко в депеші до Голови Української дипломатичної місії в Польщі зазначав, що "двомісячне хазайнування невідповідальної нижчої польської влади на Поділлі довело край до такої розпуки, що, коли тільки сюди будуть наблизитися більшовики, то населення стріне їх, як своїх ізбавителів"⁴⁷.

На знак протесту український уряд направив уряду Польщі "Меморандум в справі поводження військових властей Польського Панства на території України, зайнятій польським військом по пропозиції Головного Отамана", в якому чітко визначив, що такі дії мають "усі ознаки грабівництва, бо ніяких уповноважень, ніяких ордерів на реквізицію, ніяких розписок не видається". Справді, з листопада 1919 р. до лютого 1920 р. до Польщі було вивезено державного і народного майна на мільйони карбованців. Це були державні гроші, телеграфні, телефонні апарати, авто, приладдя, самоходи, друкарські машинки, одяг, борошно тощо⁴⁸.

З огляду на це, постало питання про створення спеціальної комісії, яка проводила б облік українського майна. Така комісія розпочала свою роботу 7 грудня 1919 р. Вона складалася з чотирьох представників Управління Головуповноваженого і двох польських старшин. Комісія інтенсивно проводила інвентаризацію і складала відповідні акти, що допомогло визначити розмір шкоди, заподіяної поляками. Проте повністю свого завдання вона не могла виконати. Двічі комісія розпочинала роботу, але польська влада складені акти не підписувала. Тому І. Огієнко наказом Головуповноваженого від 10 січня 1920 р. зобов'язав усі референтури подати повні списки завданих збитків, починаючи з 16 листопада 1919 р. Черговий опис майна було проведено на підставі наказу Головуповноваженого від 19 квітня 1920 р.⁴⁹ Як зазначав І. Огієнко, складені документи пізніше допомогли вплинути на хід радянсько-польських переговорів у 1920 р., коли радянська влада вимагала, згідно з актами, сплати пограбованого поляками майна⁵⁰.

Звичайно, створення комісії не запобігло пограбуванням польською владою, проте діяльність її була цілком виправданою, оскільки держмайно безсоромно розбазарювалося ще й українськими урядовцями. На основі проведеної комісією роботи 12 грудня 1919р. було видано наказ Головуповноваженого, за яким усе державне майно переходило під особистий нагляд Управління Головуповноваженого, і без його відома воно "не повинно було витрачатися в жодний спосіб"⁵¹. Будь-які спроби його розбазарювання й розкрадання суворо каралися. Так, у травні 1920 р. чотири урядовці По-

дільської поштово-телеграфної округи були зняті з посади за використання грошей на суму 29 208 грн. не за призначенням⁵². На жаль, такі випадки були непоодинокими, про що свідчить газетна хроніка тих років.

Особливого напруження вимагала охорона Експедиції заготовок державних паперів, якою будь-що намагалася заволодіти польська влада. За наказом І. Огієнка біля Експедиції було поставлено варту, а також дано усне розпорядження її директорів про негайне знищення державних документів у разі спроби захоплення Експедиції поляками⁵³. Останні, як зазначалось у "Меморандумі", свідомо руйнували українські державні установи. Зокрема, польське військове командування 26 грудня 1919 р. обеззброїло охорону Експедиції, де відбувалось виготовлення українських кредитних білетів на великі суми. Це знижувало ефективність роботи установи, а також стало приводом до вчинення карних злочинів.

До перепон, створюваних польською владою, приєднувались труднощі суто технічного характеру: нестача кліше, фарб, грошового паперу, що вело до загрозливого становища - нестачі грошових знаків⁵⁴.

Окрім функцій охорони та забезпечення технічної сторони справи, великого клопоту завдавала проблема проведення обгрунтованої грошової політики. Насамперед було вирішено, щоб усі аванси, залишені на руках в урядовців, здавались до Державної скарбниці, а відповідні документи передавались до комісії по контролю. Поповненню грошового обігу сприяв також наказ Головуповноваженого від 29 листопада 1919р. про тимчасове припинення видачі з Державного банку та Кам'янецької скарбниці книжок ощадної каси на виплату допомоги військовим. В разі проведення банківських операцій подавались точні відомості про зроблені виплати⁵⁵. Пізніше це рішення поширилося й на інші відомства та всіх без винятку осіб. Після проведення необхідних банківсько-облікових операцій з 7 грудня 1919р. Кам'янецька скарбниця почала переводити готівку на книжки ощадної каси⁵⁶. Згідно з постановою РИМ від 14 грудня 1919 р.. Головуповноважений видав чергове розпорядження про припинення всіх виплат за рахунок головної Державної скарбниці по всіх без винятку асигновках⁵⁷. Запровадження збалансованої грошової політики перебувало в центрі уваги як уряду УНР, так і її Головуповноваженого представника на території, окупованій поляками.

Проведення вищезазначених заходів у сфері грошової політики зумовлювалося необхідністю одночасної перевірки урядовців з метою виявлення "мертвих душ" та запобігання зловживанням в економічній сфері. За рішенням Комітету при Головуповноваженому уряду УНР від 2 грудня 1919 р. (протокол № 10), всі книжки та квитки ощадної каси, що видавались урядовцям замість допомоги, за законом від 12 листопада 1919 р., і не були одержані власниками, передавались у скарбницю загальної канцелярії Управління Головуповноваженого до з'ясування справи. Пропонувалося навіть розглянути це питання на РНМ⁵⁸.

Наведення порядку в грошово-економічній сфері за умов політичної нестабільності було необхідним кроком для врегулювання фінансової діяльності, збереження національної валюти, тим більше, що загроза поглинення української гривні польською грошовою системою зростає. За такої ситуації надзвичайної ваги набувало одержання для Експедиції заготовок державних паперів охоронної грамоти від вищої польської влади на продовження друку українських грошей. Вся робота Експедиції перебувала під особистим контролем І. Огієнка. Всупереч наказу І. Мазепи про необхідність не відновляти її діяльність "до одержання... конкретних директив у цій справі"⁵⁹ І. Огієнко свідомо, як зазначав він пізніше у своїх спогадах, не виконав цього розпорядження. За тих умов це було виправданим і сміливим вчинком. Цим, писав він, вдалося зберегти "державні гроші

для продовження праці, а це спасло державність від передчасного скону". Українські банкноти могли вільно "ходити" по всьому Поділліу⁶⁰.

Матеріали тогочасної періодичної преси засвідчили, що українські гроші дійсно були вільно конвертованою валютою, але їх купівельна спроможність була значно нижчою від польських та німецьких марок, австрійської корони (гульдена) та інших іноземних валют⁶¹. Не маючи відповідних документів, І. Огієнко пояснював цю ситуацію тим, що "українські гроші, хоч і падали в ціні, але весь час були дорожчі, як гроші польські. Українська людність рішуче полякам не довіряла, тому й польські злоті завжди цінувалися нижче від українських карбованців"⁶². Згідно з аналітичними висновками експертів тих часів, польська влада штучно збільшила вартість польської марки в 24 рази, хоча її номінальне значення приблизно дорівнювало українському карбованцю. Незважаючи на запевнення Головного комісара А. Мінкевича про врегулювання валютного курсу з урядом УНР, з 4 травня 1920 р. польською владою було видано розпорядження про примусовий обіг лише польських паперових грошей під загрозою штрафу до 30 тис. польських марок, 6 місяців тюрми чи конфіскації майна⁶³.

Про невідповідність реального і встановленого курсу польської марки українському карбованцю І. Огієнко наголошував у доповідній записці Голові Української дипломатичної місії в Речі Посполитій. Він, зокрема, підкреслював: "Офіційна валюта, встановлена в Кам'янці, не відповідає біржевій ціні: польська марка дорівнює 10 крб., тоді як на біржі цю марку можна купити за 5—6 крб. Наслідком цього є зниження української валюти, небувала дорожнеча, а також і те, що польські установи постійно вимагають обмінювати їм польські марки на карбованці в Державному Банку, тоді як цей Банк не єсть мініальною конторою". Рішенням Комітету при Головуповноваженому уряду УНР від 19 грудня 1919р. банкові взагалі заборонялося здійснювати валютно-обмінні операції. І. Огієнко добирався, щоб курс марки встановлювався за погодженням польського й українського урядів⁶⁴. Він уважно стежив за становищем на валютному ринку, виносив на розгляд Комітету питання, пов'язані з регулюванням обігу української валюти. Зокрема, 20 січня 1920 р. на засіданні Комітету при Головуповноваженому уряду УНР розглядалося питання "Про обниження вартості купюр 250 карбованців". За прийнятою постановою, припинявся будь-який обмін купюр вартістю 250 крб. до детального вивчення цієї проблеми спеціальною комісією, до якої увійшли Головуповноважений уряду УНР, представники від Державного банку, Експедиції заготовок державних паперів, кооперативу союз-банку, Міністерства фінансів, держконтролю, земської управи, міський голова⁶⁵. Остаточне врегулювання діяльності Експедиції здійснювалося згідно з постановою РНМ від 24 березня 1920 р., за якою регламентувався випуск грошових знаків з метою стабілізації національної валюти⁶⁶. Щоб підняти вартість українських грошей, РНМ 25 травня 1920 р. вирішила видати постанову про необов'язковість обігу інших валют⁶⁷.

Найскладнішим завданням, покладеним на І. Огієнка, як на Головуповноваженого, було відновлення роботи державного апарату й організація урядовців. Багато хто з них втратили роботу після залишення урядом УНР Кам'янця-Подільського. Центральний апарат влади та належне йому державне майно не були повністю евакуйовані, що викликало серед урядовців незадоволення й неспокій. 30 листопада 1919 р. відбулися загальні збори співробітників центральних державних установ (Централу). І. Огієнко, як представник влади, виступив на них з роз'ясненням ситуації і виклав програму соціального захисту урядовців⁶⁸.

Адміністрація Головуповноваженого в першу чергу сприяла тим, хто хотів покинути місто, оскільки апарат управління не потребував такої кількості службовців, яка сконцентрувалась у Кам'янці (як свідчив І. Огієнко, їх було близько 5 тис.). За постановою Комітету при Головуповноваженому уряду УНР, з 20 грудня 1919р. було створено спеціальну комісію, до компетенції якої входило визначення розміру допомоги відіжджаючим, що залежав від їх сімейного стану та доходів. Урядовці, які мали платню більше 20 тис. крб., не одержували допомогу. Разом з тим референтам надавалося право затримувати для роботи в місті найбільш потрібних працівників. Остаточний дозвіл на виїзд видавав Головуповноважний⁶⁹.

Стабілізація діяльності державного апарату була одним з найважливіших і найскладніших завдань, що стояли перед І. Огієнком. Для припинення хаосу, а також з метою оволодіння точною інформацією про наявність штатного персоналу, необхідного для формування апарату влади, Головуповноважений регулярно проводив реєстрацію урядовців. Усі службовці несли сувору відповідальність за порушення наказів і розпоряджень вищої адміністративної влади⁷⁰.

Та, незважаючи на вжиті заходи, питання організації урядовців не втрачало своєї гостроти. Значна кількість кадрів залишалась поза суспільною працею. Тому на засіданні Комітету при Головуповноваженому уряду УНР, що відбулося 20 січня 1920 р., заслуховувалась "справа притягування урядовців Ц.(ентральних) Д.(ержавних) У.(станов) і українського громадянства до праці". Організацією урядовців мали займатися дві спеціально створені комісії: "комісія по організації праці для урядовців" та "комісія по організації громадянства"⁷¹. З метою більш ефективного використання наявних кадрів проводився перерозподіл урядовців у межах центрального та місцевого апарату.

Найсуворіші санкції (аж до звільнення з роботи) застосовувалися за дисциплінарні порушення до вищих посадових осіб⁷². Справи такого порядку розглядала спеціально створена персональна комісія. Так, на одному з її засідань (15 січня 1920 р.) стояло питання про причини довготривалої відсутності на засіданнях Комітету представника військового Міністерства П. Ліхачевського, представника Міністерства преси та інформації І. Косенка, представника канцелярії Директорії О. Чубук-Подільського⁷³.

Вжиті заходи, безумовно, сприяли підвищенню відповідальності урядовців усіх ланок державного управління та поліпшенню трудової дисципліни, однак переведення українських установ з 1 лютого 1920 р. в розпорядження польської влади, яка ліквідувала чимало з них, ускладнило ситуацію. Скорочення апарату влади гостро поставило питання суттєвої реорганізації системи державного управління, соціального та правового захисту українських службовців. На виконання постанови РНіВІ від 16 лютого 1920 р. І. Огієнко підписав наказ від 8 квітня 1920 р. (ч. 99) про скорочення штатів управління, за яким усі установи поділялися на три категорії. До першої належали такі, в яких урядовці звільнялися в повному складі (по кожному міністерству було визначено відповідні структури, що підлягали скороченню); до другої — установи, в яких скорочення урядовців було частковим (по таких установах визначалися посади, що зберігались); до третьої — ті, що мали перейти до польської влади або ліквідуватися⁷⁴.

В умовах докорінної реорганізації структури управління та значного скорочення штату урядовців І. Огієнко, як Головуповноважений уряду УНР, пакетом наказів від 1, 6, 8, 13 і 15 березня 1920 р. вимагав від референтів розробити штатні розклади кожного відомства з поданням до Управління Головуповноваженого повних списків службовців, які звільнялися, і тих, котрі залишалися на службі⁷⁵.

Для підвищення ефективності діяльності державного апарату, а також для матеріального заохочення урядовців було розроблено систему їх соціального захисту. Проте після затвердження РИМ постанови від 9 лютого 1920 р. ситуація набула значного загострення. Річ у тім, що працівники, яким надавалася відпустка до 1 січня 1920 р., забезпечувались відповідним грошовим утриманням, а надалі, якщо їх не було покликано на державну службу станом на 16 лютого 1920 р., підлягали скороченню⁷⁶. Таке становище вело до деморалізації урядовців, створювало ґрунт для їх незадоволення й поширення антиукраїнської пропаганди з боку більшовиків. Навіть за таких складних умов І. Огієнко робив усе можливе, щоб державні службовці мали право на соціальний захист. Зокрема, організована ним служба безплатного лікування передбачала допомогу у зв'язку з хворобою в розмірі 180 грн. щоденно, хворим сплачувалась вартість ліків, додатково на лікування відшкодовувалося ще 1500 крб. Крім того, при Управлінні Головуповноваженого існувала посада лікаря. Урядовці, які постійно не проживали у Кам'янці-Подільському, мали право на допомогу у половинному розмірі⁷⁷.

В умовах галопуючої інфляції та зростання цін суттєвою підтримкою життєвого рівня стало надання продовольчої допомоги всім працюючим урядовцям. Така підтримка була вкрай необхідною, оскільки через припинення з 16 грудня 1919 р. випічки хліба підприємствами міського самоврядування ціна на нього підскочила до 19 крб. за фунт, а на 26 лютого 1920 р. — до 37—38 крб.; фунт масла на кінець лютого 1920 р. коштував 450-500 крб., десяток яєць - 180 крб.⁷⁸ За цих умов, згідно із Законом УНР від 12 листопада 1919 р., необхідна допомога надавалася усім малозабезпеченим урядовцям⁷⁹.

Референтура народного господарства для цієї категорії службовців також періодично видавала різні продукти: цукор, каву, какао, борошно. Всі службовці мали різні види доплат: добові, кваліфікаційні, інфляційні, одноразову допомогу на Різдво та Великдень та ін.⁸⁰

І. Огієнко добре розумів, що підвищення соціальної напруженості досить небезпечне в умовах демагогічної агітації лівих партій, і тому його політика, як Головуповноваженого уряду УНР, мала виразне соціальне спрямування. Його спогади про своєчасну виплату заробітної плати, що рятувала людей від голодування, про матеріальну підтримку освіти й культури не були простим вихвалянням ученого на схилі літ. Факти, наведені І. Огієнком в "Рятуванні України", мають під собою реальний ґрунт, підтверджений документально.

Аналіз засідань РНМ засвідчує, що на її розгляд 23 березня 1920 р. з ініціативи І. Огієнка було внесено законопроект "Про підвищення платні урядовцям центральних державних установ і тих місцевих, що знаходяться під владою У. Н. Р.". Відповідна постанова, затверджена РНМ 25 березня 1920 р., поступово вводилася в дію з 15 квітня 1920 р. на території, що підлягала "Головуповноваженому управлінню"⁸¹. Згідно з її положеннями, основні оклади й оклади вільнонайманим службовцям, навчально-педагогічному персоналу та студентам Кам'янець-Подільського державного українського університету збільшувались у п'ять разів, усім іншим працівникам цього закладу — вчетверо, штатним працівникам Українського державного театру — втриє, нижчих початкових шкіл — у сім разів. Зростає відсоток добових грошей, що компенсував витрати на дорожнечу. На кожну дитину в родині урядовців віком до 16 років передбачались додаткові виплати в розмірі 15 % Ч Ця постанова від 29 травня 1920 р. набула чинності Закону УНР "Про поліпшення матеріального становища службовців місцевих державних установ, що підлягають Українській Народній Республіці".

Користуючись правом видавати з фонду Головуповноваженого фінансову допомогу, І. Огієнко підтримував розвиток місцевої преси, Український державний театр та приватні театри. Крім того, 200 бідних студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету за 1 семестр (6 міс.) 1920 р. отримали допомогу в розмірі по 2000 крб. на особу загальною сумою 2 400 000 крб. Комітет при Головуповноваженому уряді УНР своїм рішенням від 3 лютого 1920 р. підтримав прохання економічного відділення ради студентських представників університету про надання допомоги на створення студентської їдальні⁸⁴.

Як державний діяч, І. Огієнко розумів необхідність відповідних матеріальних умов для утвердження національно-державницьких ідей. Особливого значення він надавав розвитку національної культури й освіти. У тяжкій для Української держави час він знаходив кошти на утримання національно-культурних закладів, завдяки чому культурна праця, незважаючи на всі негаразди, не тільки не припинялася, а навпаки, розвивалася. Осередком культурно-освітньої діяльності залишався університет, навколо якого гуртувались усі сили українського національного відродження. Саме в університеті розпочалася важлива для розвою української науки робота, спрямована на створення наукової термінології. Зокрема, на правничому факультеті було створено термінологічну комісію по складанню словника юридичних термінів⁸⁴, на історичному — комісію по створенню історичного словника української мови, на богословському — комісію по перекладу Святого Письма на українську мову. Під пильним контролем Головуповноваженого перебувала шкільна освіта. І. Огієнко систематично відвідував школи Кам'янець-Подільського, вивчав потреби освітан. Завдяки неймовірним зусиллям вдалося зберегти шкільництво від розвалу, забезпечити державне утримання освітан, відстояти перед польською владою обов'язкове навчання українською мовою тощо.

Досить складно вирішувалося питання про надання права вільного розвитку українській пресі в умовах польської окупації. Річ у тім, що польська цензура постійно втручалась у видавничий процес, забороняючи ті чи інші періодичні видання або окремі випуски, наприклад, газети "Наш шлях". Польська цензура створювала перепони і належному технічному забезпеченню українських видань, через що зовнішньо українські газети суттєво поступалися польським виданням. Цензура викреслювала все, що стосувалося перебування поляків в Україні, повідомлення про події на фронті, військові операції армії УНР. Це не могло не позначитися на стані інформованості населення. Такою ж була політика і щодо книжкової справи. Тому І. Огієнко наполегливо домагався введення до цензурного комітету українських представників, які обстоювали б інтереси і права української преси. І вже з 30 січня 1920 р. такі представники діяли в польських цензурних органах⁸⁵. В особливо складних випадках Головуповноважений сам звертався до польських властей з протестами, виборюючи об'єктивну і справедливу оцінку українських видань. Після однієї з таких заяв від 18 травня 1920 р. І. Огієнко отримав запевнення від польської військової цензури про уважніше ставлення до українських часописів⁸⁶.

Важливою ділянкою роботи І. Огієнка стало збереження й організація українського війська. Функції контролю взяла на себе військова рада, створена за наказом Головуповноваженого від 10 грудня 1919 р. До неї увійшли отамани В. Зелінський, І. Кобза, Павленко та державний інспектор М. Теліжинський.

Пожвавлення роботи в організації війська пов'язане з діяльністю отамана Ф. Колодія, який з 10 грудня 1919р. очолив референтуру військових справ. Останній, як згадував І. Огієнко, сумлінно і старанно виконував свої обов'язки, був людиною працьовитою й кристально чистою, "безпе-

рервно працював для організації війська" ⁸⁷. Про добре налагоджену роботу цієї референтури писав у своїй доповіді від 7 березня 1920 р. головний військовий прокурор Е. Мошинський, особливо наголошуючи на тому, що офіційно в Кам'янці-Подільському могла існувати лише референтура військових справ, яка використовувалась для упорядкування справ центральних інституцій військового міністерства і для охорони державного майна ⁸⁸.

Вважаючи створення нових військових формувань, які захищали б українську державність, найголовнішим завданням, І. Огієнко доручив полковникові Шандруку формування полку ⁸⁹. Однак сподіваного результату досягти не вдалося. Щоб прискорити процес реорганізації української армії, І. Огієнко неодноразово звертався до Головного Отамана з пропозиціями, донесеннями, листами. В одному із звернень до С. Петлюри (березень 1920 р.) він писав, що справа формування українського війська гальмується через відсутність коштів ⁹⁰, і просив надати кредит у сумі до 100 млн. крб.⁹¹ Детальніше це прохання він обгрунтував у листі до С. Петлюри від 12 березня 1920р., особливо наголошуючи на тому, що зволікання зі створенням українських військових формувань негативно позначи́ться на політичному становищі держави. "Иде шалена агітація проти формування (українського війська. — / Т.), — писав він, — а між тим ворог свої сили збільшує... В Кам'янці зібралось дуже багато вільного народу, який нічого не робить, політиканствує — веде шалену агітацію проти всіх, хто йому не до вподоби". Гальмувала процес і нерозсудлива політика поляків, внаслідок чого серед військових було "мало тих, хто мав охоту йти вкупі з ними". Тому І. Огієнко вважав необхідним виконання в першу чергу таких завдань: 1) обов'язкова присутність військового міністра, який би взяв усю відповідальність на себе; 2) подання необхідної фінансової клямоги на створення військових формувань; 3) отримання дозволу на організацію української армії полковникові О. Вдовиченку, який мав найбільший авторитет поміж військовими ⁹².

На жаль, накреслені плани не були доведені до кінця через розбіжності в іоілядах між центральними урядовими структурами і адміністрацією Головуповноваженого. Крім затвердженої 4-ї стрілецької бригади, вище військово командування дозволу на створення інших формувань не дало, а займатися організацією військових частин дозволялося лише особам, які призначались урядом. Коло повноважень Головуповноваженого в той час було досить обмеженим: він контролював діяльність юнацької школи, мав право опікуватися військовими, зберігати військово майно, збирати необхідну інформацію ⁹³. А тим часом відсутність у місті військового командування (особи військового міністерства могли перебувати в місті лише приватно), надмірна скупченість військових, обмеження відповідних повноважень Головуповноваженого негативно позначалися на процесі реорганізації української армії.

За такого збігу обставин найбільшим досягненням у сфері військової політики можна вважати створення в грудні 1919 р. військової школи для підготовки українських старшин, діяльність якої повністю відновилася з 1 січня 1920 р.⁹⁴ До її організації І. Огієнко доклав чималих зусиль. Головну перепону чинила польська адміністрація. Та, врешті-решт, відповідний дозвіл на її відкриття було отримано — за умови, що школа матиме аполітичний характер, її навчальна програма ставила за мету збільшення військового досвіду з гарматної та інженерної справи, піших військ. Начальником школи було призначено генерал-поручика В. Зілінського ⁹⁵.

Поряд з вирішенням питань організації українського війська І. Огієнко багато часу приділяв справам, пов'язаним з матеріальною допомогою та медичним забезпеченням військових та їх сімей. З-поміж найневідклад-

ніших проблем, що розглядалися в Управлінні Головуповноваженого, були й такі, як виділення "харчових грошей на козаків", подання грошової допомоги в розмірі 4 млн. крб. військовим урядовцям і козакам, які перебували в Ланцуті, надання матеріальної підтримки вдовам, утворення військового санітарного управління тощо.

Для діючої армії збирались подарунки, які у квітні 1920 р. було відправлено до Жванчика ⁹⁶. Значною допомогою хворим та пораненим козакам стали пожертви професорів Кам'янець-Подільського університету. Лише в лютому 1920 р. на утримання військових шпиталів ними було зібрано 6049 крб. 67 коп. До цієї суми додалися і 5 % заробітної плати професорсько-викладацького складу за листопад 1919 р., що становило 3824 крб. ⁹⁷

Виконання заходів по збереженню й захисту української державності ускладнювалось поширенням інфекційних захворювань — тяжкого наслідку війни, розрухи, катастрофічного спаду життєвого рівня населення. Справжнім лихом, що незмірно загостило і без того напружену соціально-економічну ситуацію, стала епідемія тифу й холери. Лише на початок грудня 1919 р. у Кам'янці-Подільському на тиф захворіло 10 000 осіб. Велике скупчення в місті людей спричинило швидке поширення інфекції. Боротьба з нею стала загальнодержавною справою. За наказом Головуповноваженого уряду УНР від 30 листопада 1919р. всі лікарі, залишені в Кам'янці-Подільському, підлягали реєстрації в управлінні повітового військового начальника. 8 грудня 1919 р. почав діяти санітарний комітет при Головуповноваженому уряду УНР, що складався з референта по санітарних справах, представників губернського, повітового і міського самоврядування, польської влади, залізниці та державного контролю.

Головним завданням комітету стала боротьба з епідемією, об'єднання всіх медично-санітарних організацій міста. В першу чергу ним було проведено інвентаризацію наявної кількості ліжок по шпиталях та лікарнях, організовано міський санітарний догляд за медичними установами, створено транспортний парк для перевезення хворих, продезинфіковано всі помешкання, де виявлено інфекцію. Для більш планомірного медико-санітарного обслуговування місто поділили на 10 лікарських дільниць, кожна з яких мала дільничного лікаря та медсестру. Санітарний комітет за рецептами районних лікарів виділяв для найбіднішого населення необхідні ліки та дезінфекційні засоби ⁹⁸. Все це давало можливість залучити до боротьби з пошестю найширший загал медичних працівників.

У вирішенні найгостріших санітарно-епідеміологічних проблем брав участь місцевий відділ Червоного Хреста, одним з фундаторів якого був І. Огієнко ". Управління Головуповноваженого разом з головною управою та місцевою філією Червоного Хреста розробило дійові заходи для запобігання поширенню епідемії. Так, у грудні 1919р. при головному управлінні Червоного Хреста було створено дезінфекційну колону, на яку фонд Головуповноваженого лише того ж місяця відшкодував 220 460 грн. її силами з кінця грудня 1919 р. до середини січня 1920 р. було продезинфіковано 36 помешкань. Санітарна комісія при Головуповноваженому взяла під контроль залогову міську баню, в якій чотири дні на тиждень були безплатними послуги з видачею мила. На сторінках міської преси постійно друкувалася інформація про дотримання норм особистої гігієни, проводилась роз'яснювальна робота по запобіганню інфекції. Та, незважаючи на здійснену величезну роботу, ліквідувати інфекційні захворювання повністю, на жаль, так і не вдалося. Від них постраждали тисячі людей. У квітні 1920 р. від тифу помер референт військових справ Ф. Колодій.

І. Огієнко не зміг до кінця реалізувати свою програму по налагодженню більш-менш нормального для умов війни життя, хоч і робив усе мож-

ливе. 6 липня 1920 р, на засіданні РНМ вирішувались питання евакуації уряду з Кам'янця-Подільського. Вченого включили в комісію, що займалася цією справою. Очолював комісію Є. Архипенко. З 7 липня Кам'янець-Подільський було оголошено в стані облоги, а за кілька днів уряд Директорії опинився в Тарнові.

Після повернення центрального уряду до Кам'янця-Подільського потреба в існуванні системи управління Головуповноваженого уряду УНР відпала. В літературі існують різні точки зору щодо хронологічних меж існування цієї структури влади. Так, М. Тимошик обмежує його липнем, а В. Яблонський — квітнем 1920 р.¹⁰⁰ Однак, за архівними документами, РНМ рішенням від 17 жовтня 1920 р. прийняла підготовлений І. Огієнком законопроект про ліквідацію посади і управління Головуповноваженого уряду УНР¹⁰¹, а 31 жовтня 1920 р. голова Директорії С. Петлюра, голова РНМ А. Лівіцький та Головуповноважений міністр І. Огієнко підписали постанову про ліквідацію управління Головуповноваженого уряду УНР¹⁰².

Таким чином, найпліднішими в діяльності І. Огієнка були вісім місяців — з листопада 1919 р. по липень 1920 р. За цей час він активно включився в роботу по організації структур державного управління, намагаючись по можливості уникати помилок попередніх українських урядів. Його діяльність була спрямована на налагодження системи адміністративного апарату, регулювання фінансової сфери, створення нових військових підрозділів та системи підготовки військових кадрів, державну підтримку національної культури й освіти. Хоча не всі задуми були реалізовані, це не применшує вартості його державницької праці.

У взаємозв'язку своїх достоїнств і вад Іван Огієнко відбувся і як науковець, і як державний діяч. В цьому, безперечно, привабливість його особистості для сучасників. Яку б посаду він не обіймав, чим би не займався, він робив усе не заради себе, а заради утвердження національної ідеї, в поняття якої передусім включав відновлення держави на українській землі. З огляду на це його можна назвати українським неоромантиком. Саме віра в українську справу і бажання прислужитися українському народові змусили його залишитись у Кам'янці-Подільському, незважаючи на те, що уряд капітулював перед складністю обставин. За сумлінну державну службу І. Огієнку неодноразово виносилися подяки. Все життя він був вірний собі і тим принципам, які сформувалися в нього ще з дитинства, — це безмежна любов до Бога та свого народу, яким він служив серцем, душею і розумом.

⁴⁴ ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 18, арк. 169.

⁴⁵ Там же, спр. 32, арк. 11.

⁴⁶ Там же, спр. 20, арк. 72, 84.

¹⁷ Там же, арк. 84-84 зв.

¹⁸ Там же, арк. 70, 77, 84.

¹⁹ Там же, спр. 18, арк. 24; спр. 36, арк. 58.

⁵⁰ Огієнко І. Рятування України. - С. 48.

⁵¹ Наказ Головуповноваженого уряду У. Н. Р. // Наш шлях. - 1991. - 16 грудня. - Ч. 19. - С. 1.

⁵² ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 47, арк. 3, 4.

⁵³ Огієнко І. Рятування України. - С. 25.

^и ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 3, арк. 9 зв.

⁵⁵ Наказ Головуповноваженого уряду У. Н. Р. // Наш шлях. - 1919. - 2 грудня. - Ч. 8. - С. 1.

⁵⁶ ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 5, арк. 8.

⁵⁷ Хроніка // Наш шлях. - 1919. - 31 грудня. - Ч. 29. - С. 4.

⁵⁸ ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 35, арк. 60.

⁵⁹ Там же, спр. 3, арк. 6.

⁶⁰ Огієнко І. Рятування України. - С. 26, 50; його ж. Моє життя // Наша культура. - 1936. - № 7. - С. 555.

- ⁶¹ Систематизовано автором за: Хроніка // Наш шлях. — 1919. — 25 листопада. — Ч. 2. — С. 2; Там же. — 1920. — 26 лютого. — Ч. 38. — С. 2; Там же. — 1920. — 10 березня. — Ч. 49. — С. 6.
- ⁶² О г і є н к о І. Рятування України. — С. 50.
- ⁶³ ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 6, арк. 274.
- ⁶⁴ Там же, спр. 2, арк. 95; спр. 20, арк. 86; спр. 50, арк. 32.
- ⁶⁵ Там же, ф. 1429, оп. 2; спр. 13 а, арк. 19; спр. 33, арк. 1.
- ⁶⁶ Там же, спр. 7а, арк. 26.
- ⁶⁷ Там же, ф. 1131, оп. 1, спр. 35, арк. 54.
- ⁶⁸ Там же, спр. 5, арк. 1-2.
- ⁶⁹ Там же, спр. 2, арк. 96; спр. 36, арк. 11.
- ⁷⁰ Хроніка // Наш шлях. — 1919. — 30 листопада. — Ч. 7. — С. 2; ЦЦАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 13 а, арк. 18; Там же, ф. 1131, оп. 1, спр. 2, арк. 7; Там же, спр. 19, арк. 6 зв. — 7.
- ⁷¹ ЦЦАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 13 а, арк. 19.
- ⁷² Там же, арк. 24.
- ⁷³ Там же, ф. 1131, оп. 1, спр. 23, арк. 7.
- ⁷⁴ Там же, спр. 19, арк. 15-25 зв.
- ⁷⁵ Там же, ф. 1429, оп. 1, спр. 1, арк. 63; ф. 1131, оп. 1, спр. 18, арк. 46, 50, 58, 63.
- ⁷⁶ Там же, ф. 1131, оп. 1, спр. 34, арк. 30.
- ⁷⁷ Хроніка // Наш шлях. — 1919. — 3 грудня. — Ч. 9. — С. 2.
- ⁷⁸ Систематизовано автором за: Хроніка // Наш шлях. — 1919. — 16 грудня. — Ч. 19. — С. 2; Там же. — 1920. — 26 грудня. — Ч. 38. — С. 2.
- ⁷⁹ Хроніка // Наш шлях. — 1919. — 3 грудня. — Ч. 20. — С. 2; Хроніка // Наш шлях. — 1919. — 19 грудня. — Ч. 23. — С. 2.
- ⁸⁰ Хроніка // Наш шлях. — 1920. — 10 лютого. — Ч. 25. — С. 2; ЦЦАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 7 а, арк. 9-9 зв.; Там же, ф. 1131, оп. 1, спр. 5, арк. 9.
- ⁸¹ ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 19, арк. 26-26 зв.
- ⁸² Там же, спр. 27, арк. 6-6 зв.; спр. 34, арк. 19, 21, 21 зв.; спр. 35, арк. 54.
- ⁸³ Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 7 а, арк. 59, 106, 107, 108; спр. 13 а, арк. 13; Хроніка // Наш шлях. — 1920. — 17 лютого. — Ч. 31. — С. 4.
- ⁸⁴ ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 19, арк. 6-6 зв.
- ⁸⁵ Там же, спр. 20, арк. 86; спр. 45, арк. 1, 8, 10.
- ⁸⁶ Там же, спр. 6, арк. 272.
- ⁸⁷ О г і є н к о І. Рятування України. — С. 34.
- ⁸⁸ ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 31, арк. 15.
- ⁸⁹ Там же, спр. 18, арк. 19.
- ⁹⁰ Там же, спр. 31, арк. 7.
- ⁹¹ Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 9, арк. 3.
- ⁹² Там же, спр. 33, арк. 6.
- ⁹³ Там же, ф. 1131, оп. 1, спр. 31, арк. 8-8 зв.
- ⁹⁴ Там же, спр. 18, арк. 29.
- ⁹⁵ Хроніка // Наш шлях. — 1919. — 14 грудня. — Ч. 18. — С. 2; О г і є н к о Ф. Моє життя // Наша культура. — 1936. — № 8-9. — С. 629.
- ⁹⁶ ЦЦАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 13 а, арк. 13 зв., 14, 15, 20 зв.; ф. 1131, оп. 1, спр. 31, арк. 38.
- ⁹⁷ Хроніка // Наш шлях. — 1920. — 14 лютого. — Ч. 29. — С. 4.
- ⁹⁸ ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 2, спр. 29, арк. 4; спр. 30, арк. 3—3 зв.; Наказ Головного уряду УНР // Наш шлях. — 1919. — 3 грудня. — Ч. 9. — С. 1.
- ⁹⁹ ЦЦАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 9, арк. 3.
- ¹⁰⁰ Т и м о ш и к М. С. Українознавчі проблеми в науковій, публіцистичній, редакторській і видавничій діяльності Івана Огієнка; Цисертація д-ра філол. наук. — С. 72; Я б л о н с ь к и й В. М. Директорія УНР: формування засад Української державності в 1918—1920 рр.: Цис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. // Київський державний університет імені Тараса Шевченка. — К., 1998. — С. 51.
- ¹⁰¹ ЦЦАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 53, арк. 146 зв.
- ¹⁰² Ляхощкий В. П. Фонд Головного уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних змагань 1917-1921 рр. // Студії з архівної справи та документознавства: Т. 3. — К., 1998. — С. 114.

О. П. ЮРЕНКО (с. Диканька Полтавської обл.)

Іван Майстренко: життя, наукова і публіцистична спадщина

Ім'я цього видатного вченого, публіциста і письменника відоме набагато більше в західній українській діаспорі, ніж на його Батьківщині. Все ж по волі пам'ять і правда про нього повертаються в Україну. Найбільше цьому сприяла видана Канадським інститутом українських студій його праця "Історія мого покоління" ¹. Набувши ваги історичного джерела, вона разом з тим стимулює зацікавленість особою самого Івана Майстренка.

Дана стаття значною мірою побудована на виявлених автором архівних документах і певним чином доповнює автобіографічні нотатки героя цього нарису.

Іван Васильович Майстренко народився 28 серпня 1899 р. в м. Опішня на Полтавщині. Його батьки походили зі спадкових козаків Зіньківщини. Мати — Уляна Луківна (у дівочтві Каша) — із заможного роду з с. Малі Будища, а власне майстренківський, тобто батьківський, родовід — із понад тисячолітнього с. Глинська. Прадід Івана — Сава був безземельним сільським ткачем, а його синові Якову вдалося стати волосним писарем і передати вигідну посаду своєму Василеві, Івановому батьку. Завдяки цьому останньому вдалося згодом обійняти посаду розпорядника державної горілчаної крамниці — "монопольки", а його дітям навчатися у гімназіях та семінаріях, їх виросло дев'ятеро (ще троє померли маленькими). Іван був п'ятим ².

1914 р. після закінчення Опішнянської вищої початкової школи він вступив до учительської семінарії ім. Гоголя у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Невдовзі там він ознайомився з нелегальною літературою і став членом гуртка Юнацької спілки — молодіжної таємної організації соціалістичного спрямування, осередки якої існували в деяких середніх та професійних школах Полтавщини і Харківщини ³. Організатором гуртка у Сорочинцях був Андрій Заливчий, земляк І. Майстренка, згодом - визначна постать української революції.

Після повалення самодержавства сімнадцятирічний юнак брав активну участь у національно-визвольному русі і за лічені місяці разом зі свідомим українством пройшов шлях від "Просвіти" до членства у новоствореній Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР) ⁴. Під впливом могутнього революційного піднесення Іван Майстренко став проповідником ідеалів національного визволення.

Тому не випадково по закінченні семінарії влітку 1918 р., влаштувавшись лектором-бібліотекарем у с. Драбинівці Кобеляцького повіту на Полтавщині, він проводив не тільки культурницьку, а насамперед нелегальну політичну роботу, спрямовану проти режиму гетьмана П. Скоропадського та німецьких окупантів. Невдовзі юнак ввійшов до ліворадикальної частини УПСР — партії боротьбистів. Без сумніву, активним членом її кобеляцької організації на Полтавщині у 1918—1919 рр., лектором-бібліотекарем Д., про якого розповідається в англійській монографії "Боротьбизм", був її автор — І. Майстренко. Криптонім Д. відповідає його першому партійному псевдоніму — Далекий. "Фанатик, ідеаліст і мрійник", за його власним визнанням, він став учасником одного з перших на Лівобережній Україні антигетьманських повстань, що почалося у листопаді 1918 р. в Кобеляцькому повіті ⁵.

Досвід політичної діяльності того періоду згодом, після другої світової війни, дав йому змогу написати книгу "Боротьбизм", в якій найгрунтов-

ніше вдалося відтворити та проаналізувати історію цієї течії українського революційного руху. Тому цілком слушною видається думка Б. Кравченка про те, що "якби не Майстренко, цілий феномен боротьбизму зник би в темряві історії"⁶. Щоправда, радянська історіографія, затиснута у лещата ідеологічного та політичного догматизму, посліщила звинуватити Майстренка у наклепництві і оцінити його працю як науково неспроможну⁷.

Відкидаючи упереджені звинувачення, авторів цієї статті і деяким іншим дослідникам все ж доводилося певний час сприймати чимало фактографічного матеріалу з "Боротьбизму" та "Історії мого покоління" на віру, бо вони не мали документів, які б підтверджували його точність. Це давало підстави для сумнівів щодо свідчень І. Майстренка.

Лише останнім часом вдалося виявити архівні матеріали, які донедавна були недоступні для дослідників. Маємо на увазі насамперед документи фонду Центрального Комітету УКП у колишньому архіві ЦК Компартії України. Вони, зокрема, свідчать про феноменальне з історичної точки зору явище — створення та роботу в Кобеляках організації Української комуністичної партії (УКП) у 1919 р., коли самої партії ще не існувало⁸.

Цей осередок відколовся від боротьбистів тому, що останні, на думку провідників місцевих укапістів — колишніх російських більшовиків Ніни та Іллі Хмелевцевих, були непослідовними у боротьбі за самостійну Українську республіку рад. Майстренко-Далекий був активним учасником цього політичного формування і єдиним, хто відобразив у науковій літературі його діяльність⁹.

У лютому 1919 р., після другого встановлення влади більшовиків на Полтавщині, Майстренка обирають головою Драбинівської сільради, членом Кустолівського волосного виконкому. Наприкінці літа 1919р. він добровольцем пішов на денікінський фронт і був призначений політкомісаром сформованого боротьбистами полку Кобеляцького повітвиконкому. Невдовзі це військове формування влилося до армії УНР, що тримала оборону проти Денікіна, і Майстренко, неодноразово ризикуючи життям, переходив лінію фронту для налагодження зв'язків з підпіллям. Одного разу в Полтаві, потрапивши до рук білогвардійців, як комуніст мав бути розстріляний, але завдяки щасливому збігу обставин йому вдалося врятуватися¹⁰.

Навіть нині, коли розкрито чимало "білих плям" у новітній історії України, не лише в пересічного читача, але й у дослідника-фахівця може виникнути думка, що антибілогвардійський повстанський рух в Україні 1919 р. випав з історичного контексту. Однак праці І. Майстренка "Боротьбизм" та "Історія мого покоління" висвітлюють чимало його невідомих сторінок, а також дають уявлення про характер цього руху. Виявлені ж документи підтверджують свідчення І. Майстренка.

Після відступу денікінців з Полтавщини І. Майстренко у грудні 1919 р. повернувся до Кобеляк, де очолив повітову організацію Української комуністичної партії (боротьбистів). Цей осередок об'єднував майже 50 членів. Тоді боротьбисти користувалися значним авторитетом серед українського населення, особливо у селах, містечках, повітових центрах, і виступали як швидко міцніюча, опозиційна більшовикам сила, яка претендувала на політичну гегемонію в Україні. Ці риси виразно виявилися і у політичній діяльності та поведінці Івана Майстренка на початку 1920 р.

Документи свідчать про велику активність Майстренка-Далекого у той період. Наприклад, на зборах членів волосних і сільських ревкомів повіту 23 лютого 1920 р. "з дозволу зібрання виступив з промовою представник від УКП (боротьбистів) тов. Далекій, який обвинувачував КПУ в неправдивій політиці на території України, що була причиною повстання і розвитку контрреволюції на чолі з Денікіним, і призивав селянство при-

слухатися до проводирів революції (тобто боротьбистів. — *О. Ю.*), щоб не зруйнувати її, а закріпити" ¹¹.

В березні 1920 р. Майстренко, як і частина боротьбистів, вступив до Комуністичної партії (більшовиків) України. Це дало йому змогу обійняти відповідальні партійні та радянські посади у повіті. Зокрема, 8 квітня 1920 р. його було обрано секретарем повітового виконавчого комітету Рад ¹².

Однак невдовзі І. Майстренко, як і багато боротьбистів, розчарувався в ефективності цього політичного маневру, що здійснювався під девізом: "Ввіллємось, розіллємось і заллемо більшовиків". Згодом у доповідній записці, надісланій до ЦК Української компартії, її активісти з Кобеляк О. Лимар та О. Сігіда зазначали: "При злитті комуністів-боротьбистів з КП(б)У частина боротьбистів організації увійшла в КП(б)У, але перебування наших членів в КП(б)У не змогло виправити тактичних кроків її, а тільки деморалізувало наших товаришів..." ¹³.

Намагання вийти з цього становища змусило Майстренка та його однопідумців, переважно з числа недавніх боротьбистів, шукати нової політичної орієнтації. І це було не авантюризмом, а відображенням глибокої ідейно-політичної кризи українських націонал-комуністів. Член ЦК Української комуністичної партії Й. Дідич у червні 1920 р. повідомляв з Полтавщини: "Дякуючи політиці КП(б)У, в масах росте реакція і ворожість до комунізму і навіть радянської влади, що дуже шкодить для партійної роботи на місцях" ¹⁴.

Тим часом Майстренко та його однопідумці встановили зв'язки з опозиційною групою федералістів у КП(б)У, очолюваною Г. Лапчинським ¹⁵. Про це згодом писав автор "Історії мого покоління" ¹⁶. Такі зв'язки, а також вихід Латинського з більшовицької партії і вступ до УКП остаточно визначили політичну орієнтацію Майстренка-Далекого та його прибічників у Кобеляках. Отже, 22 липня 1920 р. (дата уточнена нами) у Кобеляках заявили про вихід з КП(б)У і вступ до УКП 22 партійці, здебільшого відповідальні працівники партійного та радянського апарату ¹⁷. Ідейне і організаційне керівництво цієї політичною акцією здійснив І. Майстренко.

Резонанс події був вельми гучним. Майстренко зазначав, що, за деякими даними, на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) навіть В. Ленін вказав на вчинок "кобеляцьких комуністів", хоча в Повному зібранні його творів це не зафіксовано. Проте збереглася документальна оцінка даної події Полтавським губернським комітетом КП(б)У. "У своїй роботі за звітний період (липень 1920 р. — *О. Ю.*) президії (губпарткому. — *О. Ю.*) довелося мати справу з фактом розкладу партійного повітового комітету і його переходу разом із рядовими працівниками (18 чол.) до УКП у Кобеляках", — підкреслювалося у звіті партійного органу ¹⁸. У зв'язку з цим Кобеляцький повіт визнавався найнеблагонадійнішим, а його практично неіснуюча партійна організація характеризувалася так: "Верхівку організації складала група колишніх боротьбистів на чолі з Далеким. Ця публіка, через силу мирячись із дисципліною, яка вводиться зараз, а також не зрікшись зовсім боротьбизму, весь час шукала неправильності в загальній політиці партії, проводила підпільну руйнівну роботу, яка вилилася в форму переходу колективно до УКП. Взагалі перейшло чоловік 20 з лишком" ¹⁹.

Як повідомляв член ЦК УКП, провідник укапістів Полтавщини В. Животков, "в Полтаві це викликало страшенну бурю" ²⁰. Більшовицьке керівництво губернії змушене було вдатися до надзвичайних заходів, зокрема репресій щодо кобеляцьких "ренегатів більшовизму". Через кілька днів після виходу з КП(б)У всі "відступники" були звільнені з роботи у радянському апараті, а керівництво повітом перейшло до призначеної Полтавою надзвичайної трійки. Місцева більшовицька адміністрація викори-

стала від'їзд Майстренка, який був обраний головою повіткому та членом губкому УКП, та інших кобеляцьких неофітів укапізму на кілька днів до Харкова для участі у Всеукраїнській конференції УКП, для звинувачення у дезертирстві²¹. Це був зручний привід для розправи з ними.

12 серпня 1920 р. Далекого-Майстренка було заарештовано. Щоправда, після приїзду з Полтави і втручання Я. Огія, що був у той час головою губернського комітету УКП, заарештованих наступного дня звільнили, а ще через день мобілізували до армії. 30 серпня на вимогу ЦК УКП Майстренка направили в його розпорядження до Харкова²². Ця історія ілюструє політику РКП(б) — КП(б)У щодо Української компартії. Для Майстренка вона закінчилася щасливо, що було не типовим для того часу.

У 1920—1922 рр. І. Майстренко активно працював як партійний функціонер УКП в Харкові, а потім на Донбасі, де був обраний секретарем її Донецького губкому. В ці скрутні для Української комуністичної партії часи (щоправда, увесь період її існування був тяжким) Майстренко підтримував її лише з ідейних переконань, бо ніякого зиску з цієї праці не мав, натомість зазнаючи неабияких матеріальних нестатків.

У Харкові, а згодом і в Донбасі І. Майстренко працював під псевдонімом Іван Зерницький. Це вказувалося і в заповненій ним анкеті делегата 2-го з'їзду УКП (квітень 1921 р.)²³. На ньому він виступив з промовою, в якій звернув увагу на специфічні умови українського села. Вона свідчила про розвиток не лише політичного, а й економічного світогляду І. Майстренка²⁴. На цьому ж з'їзді 11 квітня 1921 р. Майстренка-Зерницького було обрано кандидатом у члени ЦК УКП²⁵. У 1920 р. Майстренко також став секретарем редакції газети "Селянська біднота"²⁶.

На життєвому шляху Івана Майстренка, як і в його політичній біографії, було немало різких поворотів. У грудні 1921 р., повернувшись до Харкова, у складі групи Ю. Мазуренка він вийшов з УКП, бо вважав нову економічну політику єдиним виходом для революції, а основна частина проводу УКП виступала проти непу. За це ортодоксальне керівництво партії віднесло його до "ліквідаторів" і "авантюристів"²⁷.

1923 р. в УКП виділилася так звана ліва фракція, що стояла ближче до більшовиків (до таких взаємин її схилила політика українізації, яку КП(б)У почала проводити після XII з'їзду РКП(б)). Студент ХІНГ Майстренко увійшов до складу фракції і активно проводив лінію, спрямовану на самоліквідацію УКП і входження її членів до складу КП(б)У²⁸, що і було здійснено в 1925 р. На схилі літ, підсумовуючи свій політичний шлях, І. Майстренко писав: "Особисто про себе можу сказати, що я побував у всіх течіях комунізму в Україні: серед боротьбистів, у КП(б)У, у фракції федералістів (група Лапчинського) в КП(б)У, УКП, нарешті, знову в КП(б)У. Мені пізніше було соромно за таку юнацьку мінливість. Але тепер я вважаю, що інакше й не могло бути. Я шукав, говорячи мовою Винниченка, всебічного визволення українського народу — національного й соціального"²⁹.

1925 р., після закінчення економічного факультету Харківського інституту народного господарства і повернення до КП(б)У, ЦК партії направив Майстренка працювати в редакцію газети "Селянська правда", трохи згодом — на Донбас, у систему Вукоопспілки, а після початку видання українською мовою органу ЦК КП(б)У — газети "Комуніст" — керівником її економічного відділу³⁰. Майстренко не тільки відповідно до зайнятої посади, а й за переконанням брав активну участь у проведенні політики українізації. Цьому сприяли і його взаємини з багатьма діячами українського відродження.

Здійснення курсу на українізацію потребувало висунення національних кадрів на її ключові ділянки. Тому в 1929 р. за ініціативою М. Скрип-

ника та П. Любченка І. Майстренко був направлений до Одеси на посаду заступника редактора окружної газети "Одесские известия", де доклав багато зусиль для створення на її базі, по суті, нової української газети - "Чорноморської комуні" - органу Одеського окружного КП(б)У³¹.

Вихід її першого номера у серпні 1929 р. став подією великого політичного, громадського й культурного значення не лише в житті Одеси, а й усієї України. У вересні 1930 р. Майстренка було призначено редактором "Чорноморської комуні". Він багато зробив для того, щоб газета стала "міцним зряддям у перетворенні Одеси із осередку русифікації краю як імперіалістичної політики царського уряду... на промислове місто, на культурний осередок на Україні"³², хоча й довелося подолати чималі труднощі. Газета була, звісно, дітищем того часу і, відображаючи складні суспільно-політичні процеси, зазнавала їх впливу. Це знаходило вияв і в публікаціях Майстренка³³.

На початку 30-х років Одеса стала третім після Харкова та Києва літературним центром України. Цьому значною мірою сприяв редактор "Чорноморської комуні". Для розвитку літературної творчості він створив додаток до газети — "Трибуна робселькора", ілюстрований тижневик "Шквал" та щомісячний літературно-публіцистичний журнал "Металеві дні". Відомі українські майстри красного письменства охоче друкували свої твори на їхніх шпальтах, нерідко приїжджали до міста. Своєрідною оцінкою Майстренкового внеску у цю справу став автограф Володимира Сосюра на поетичній збірці: "Дорогому товаришеві Івану Майстренку, лицареві української культури на Чорномор'ї, — з любов'ю В. Сосюра"³⁴.

Як голова художньо-політичної ради одеського "Театру революції" Майстренко рішуче виступав проти переважання в його репертуарі беззмістовних, мистецьки немічних агіток, що переважно належали перу І. Микитенка, прагнув відкрити дорогу на сцену талановитим, непересічним п'єсам Миколи Куліша. Це спричинило виникнення гострого конфлікту між ним і генеральним секретарем ВУСППУ Іваном Микитенком. Зрештою, останній домігся відкликання І. Майстренка з Одеси. При цьому відіграла негативну роль і позиція місцевої партійної еліти, яка, за свідченням автора "Історії мого покоління", "ненавиділа українізацію й мене як її представника. Ненавиділа мене за те, що я знаходив контакт між одеситством і українізацією..."³⁵.

У квітні 1931 р. Майстренка було відкликано до Харкова і призначено заступником директора Всеукраїнського комуністичного інституту журналістики (ВУКІЖ) з одночасним затвердженням професором і завідувачем кафедрою журналістики цього вузу³⁶. Але бюрократизація громадсько-політичного життя, посилення репресій, дедалі зростаюча диктаторська влада Сталіна і його оточення, розгром українізації і особливо голодомор 1932—1933 рр., який вже тоді він оцінював як національну трагедію³⁷, справили великий вплив на Майстренка, спричинили формування його протестантської щодо сталінізму позиції. Протест тоді виявлявся у формі внутрішнього спротиву режиму і його політиці, в тому, що на лекціях по зарубіжній літературі він проводив паралелі між класичними трагедіями і сучасністю, прагнучи таким чином відкрити очі студентам на події, що відбувалися в Україні³⁸.

Широкомасштабні кампанії по виявленню "ворогів народу", їх цькування і репресії проти них набрали з початку 30-х років в Україні неабиякого розмаху, їхніми жертвами ставали насамперед опозиціонери, люди, які в минулому входили до небільшовицьких партій. Не випадково в 1933 і 1935 рр. органи ГПУ—НКВД під час чергових "чисток" робили неодноразові спроби виключити І. Майстренка з ВКП(б). А в ніч на 15 грудня 1936 р. він був заарештований³⁹.

Безумовно, для створення об'єктивної біографії І. В. Майстренка краще необхідно вивчити його судово-слідчу справу. Проте прагнення автора цієї публікації ознайомитися з нею в архівах колишнього КГБ виявилися безрезультатними. На неодноразові запити надходила відповідь, що справи або немає, або вона чомусь знаходиться у Москві. А у відповіді Міністерства безпеки Росії читаємо: "Майстренко Іван Васильович, 1899 р. народження, засуджений Харківським облсудом 26.05.1937 р. за ст. 54—10, ч. 1 КК УСРР. Засуджений до 4 років позбавлення волі. Звільнений 16 грудня 1940 р. Даних про місце знаходження архівної слідчої справи не маємо"⁴⁰. Проте скупі рядки даної інформації збігаються з тим, що розповів про вельми драматичну пору свого життя сам І. Майстренко⁴¹.

Протягом перших двох місяців перебування І. Майстренка в ув'язненні слідчі обвинувачували його в контрреволюційній агітації. Та несподівано судово-слідчу справу передали Г. Бордону — одному з найдосвідченіших підручних наркома НКВД України В. Балицького. Кинувши свою жертву на горезвісний чекістський "конвеєр", Бордон домагався підтвердження версії, ніби "правотроцькістська націоналістична контрреволюційна організація доручила Майстренкові здійснити теракт проти "вождів українського народу Постишева, Петровського та Балицького". Однак підсудний впродовж двох місяців мордувань не зробив потрібних НКВД зізнань.

Несподівано "слідство" запрацювало у зворотному напрямі — з України був усунутий Постишев, і справа про змову проти нього втратила політичну актуальність. Але позаяк із своїх рук вихованці Єжова ніколи й нікого не випускали, "справа" Майстренка повернулася на круги своя: він був засуджений за контрреволюційну агітацію і етапований до Томсько-Анінського виправного табору у Західному Сибіру.

Початок Великої Вітчизняної війни він з родиною зустрів на Донбасі в м. Слов'янську. Опинившись на окупованій ворогом території, І. Майстренко взимку 1942 р. з 15-річним сином Левком та своїм приятелем Григорієм Костюком вирішив пішки дістатися Києва. Проте захоплена гітлерівцями столиця України ледве не стала для біженців пасткою. Аби вижити, недавній в'язень радянського концтабору погодився виконувати обов'язки директора капели бандуристів ім. Шевченка — залишків відомого хорового колективу. До того ж для Майстренка було важливо, що капела бодай формально не підпорядковувалася окупантам, яких він ненавидів.

Її виступи на Волині восени 1942 р. несподівано для гітлерівців продемонстрували незламність і силу українського духу. Особливе роздратування, навіть лють ворогів викликала промова директора капели у м. Жидичині, в якій він закликав "не довіряти жодним визволителям". "Нам потрібен не бренькіт бандури, а дзвін коси", — так вирішив долю бандуристів гауляйтер України Е. Кох. Невдовзі їх було депортовано до Німеччини і кинуті в один з гамбурзьких штрафних таборів для бранців зі Сходу - "остарбайтерів". Щоправда, через кілька місяців учасників капели звільнили і змусили виступати в таборах "остарбайтерів" для підвищення їхньої працездатності. Лише восени 1943 р. закінчилися для І. Майстренка ті "гастролі"⁴².

Відтоді до кінця війни він працював у редакціях різних газет та видавництвах, на радіо у Кенігсберзі. Після другої світової війни, опинившись у таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині, І. Майстренко знову займався політичною та громадською діяльністю. У 1945 р. він став одним з організаторів Української революційно-демократичної партії (УРДП), а в 1946 р. — редактором її теоретичного органу — журналу "Наша боротьба". Партія "поставила своїм завданням створити український визвольний рух, який виходив би з сучасної української дійсності"⁴³.

Майстренко уявляв її в майбутньому соціалістичною авангардною партією 44, хоча згодом намагався довести, що соціалізм для українського визвольного руху вже пройдений етап⁴⁵. Однак невдовзі з'ясувалося, що серед членів організаційного ядра новоствореної партії немає одностайності. Так звана "ульмська група" (назва походила від м. Новий Ульм) на чолі з І. Багряним та С. Підгайним з теоретико-ідеологічних питань дотримувалася більш поміркованих, правих позицій, тяжіючи до ліберально-демократичного флангу українських політичних сил в еміграції.

Інша частина УРДП, яку очолили І. Майстренко, Г. Подоляк (Костюк), М. Турчманович, М. Стиранка та ін., перейшла на відверто соціалістичні позиції, що призвело на початку 1948 р. до розколу в партії. Причому обидва її крила зберегли однакову назву — УРДП⁴⁶.

Так звана ліва УРДП, ідейним керівником якої був Майстренко (у пресі він на той час нерідко виступав під псевдонімом А. Бабенко), внісши до своєї програми основними засадами суспільну власність на засоби виробництва, планове господарювання і побудову безкласового суспільства в самостійній соборній Українській державі⁴⁷, звинувачувала УРДП Багряного в неревольюційності, переході на позиції неолібералізму⁴⁸.

Шлях досягнення своїх суспільно-політичних ідеалів І. Майстренко та його прибічники бачили у здійсненні антибільшовицької революції в СРСР та ліквідації існуючої там системи державного капіталізму. У той же час Майстренко, не пориваючи з марксизмом, заперечував ідею будь-якої диктатури, зокрема пролетарської, а також політичний монополізм однієї партії.

Розробляючи ідеологію і тактику лівої УРДП на сторінках її теоретичних органів — журналів "Наша боротьба", "Револьюційний демократ" та газети "Вперед", редактором якої він був протягом усього часу її існування (1949—1959), І. Майстренко намагався встановити тісні ідейні зв'язки з повоєнним підпіллям ОУН—УПА в Україні. Він обґрунтував це так: "Український націоналізм перестає бути націоналізмом. Він переключається на позиції революційно-визвольного руху трудящих і тим самим розрубує все більше і більше всі нитки, що його в'язали з залишками реакційно-націоналістичних партій"^{49,50}.

В теоретичній дискусії з ним один з ідеологів УПА П. Полтава змушений був дещо дистанціюватися від близькості, навіть тотожності марксистсько-соціалістичній доктрині, яку вбачав у програмних засадах післявоєнних ОУН—УПА на українських землях І. Майстренко⁵¹. Водночас останній гостро виступав проти ідеологічного і політичного тоталітаризму ОУН (Бандери), публічно засуджував її гегемоністські претензії, екстеремізм у стосунках з іншими українськими рухами, партіями та організаціями⁵².

Політична діяльність ніколи, в тому числі на еміграції, не приносила Майстренкові жодних матеріальних дивідендів, проте майже завжди надзвичайно ускладнювала йому життя. Зокрема, через неї він зазнавав дискримінації і в таборах переміщених осіб. Результатом доносів на нього в американську фільтраційну службу стала заборона на еміграцію до США⁵³. Непоодинокими були і публічні виступи проти нього в емігрантському середовищі, обвинувачення у комунізмі, більшовизмі⁵⁴.

У той же час не обминали його увагою ні спеціальні, ні ідеологічні служби СРСР, причому діяли різними методами — від шантажу рідних, які залишилися в Україні, до образливо-лайливих виступів у пресі⁵⁵. Щоправда, він сам давав привід для цього веденням великої і невтомної публіцистичної, наукової та громадської діяльності, яка завжди була спрямована проти радянського імперіалізму. Так, будучи ректором Українського технічно-господарського інституту у Мюнхені, він заснував періодичне ви-

дання "Бюлетень УТГІ". Метою його було "прикувати увагу українських технічно-природничих науковців в діаспорі до становища їхньої науки в Україні. І... допомагати в міру можливості Батьківщині протидіяти насильницькій політиці Москви також в галузі техніко-природничих і економічних наук" ⁵⁶.

З іншого боку, позицію Майстренка не завжди підтримували західні інституції. Наприклад, роботодавці із української редакції радіо "Свобода", з яким він співпрацював тривалий час, звільнили його за... український націоналізм, їм не подобалося, що несхитна позиція І. Майстренка щодо самостійності України, яку він завжди відстоював, дратувала "старшого брата", тобто російських шовіністів ⁵⁷.

Отже, Майстренко був людиною твердих переконань, які змінював з часом, але ніколи не зраджував.

Вказуючи на те, що Майстренко, без сумніву, "був один із найвидатніших публіцистів серед української еміграції", відомий українознавець з Канади Богдан Кравченко звернув увагу на стабільність його світоглядних засад: "Майстренко до кінця своїх днів залишився лівою і також сучасною людиною, нескореним борцем за права свого народу" ⁵⁸.

До того ж у вигнанні він виявив себе як компетентний і об'єктивний учений з широким колом наукових інтересів, аналітичним та масштабним мисленням і приніс українській науці цінний, але, на жаль, ще маловідомий здобуток. Назвемо хоча б його книги "Більшовицький бонапартизм" (1947), "Газета в СРСР" (англійською мовою), "Кризові процеси в советській економіці" (1955), "Сторінки з історії Комуністичної партії України" (1967—1969), "Історія Комуністичної партії України" (1979) (україномовні видання), "Национальная политика КПСС в ее историческом развитии" (1978) (російською мовою). Зокрема, дві останні капітальні праці поєднують риси аналітичних наукових досліджень і злободенних політичних загострених виступів, що об'єктивно доводили неминучий крах радянської комуністичної імперії і визволення поневолених нею народів. Не випадково вони не залишилися непоміченими і в інших країнах радянського блоку ⁵⁹.

Сам же автор, усвідомлюючи значення своєї наукової діяльності, ніколи не переоцінював її здобутки. Він, зокрема, зазначав, що науково обгрунтовану історію КПУ "творити... будуть уже історики молодшого покоління і головне ті, які не жили в підсоветській Україні" ⁶⁰.

За редакцією І. В. Майстренка було також опубліковано книги "Документи українського комунізму" (1962), "До хвилі" С. Мазлаха та В. Шахрая (1967), "Російські соціал-демократи і національне питання" Л. Юркевича (1969). Крім того, І. Майстренко — автор сотень наукових та публіцистичних статей на різноманітні теми — від літературознавства до економіки, які часто друкував під псевдонімами (окрім вже згаданих): Корсун, Гребінка, Авгур, Котляр, Батир та ін.

Не ховаючи обличчя в шати академізму, до останніх днів життя вчений, письменник і публіцист гостро реагував на події в Україні, підтримував нове покоління борців за її визволення. Прозірливим застереженням прозвучала його передмова до книги "Українські юристи під судом КГБ" (1968): "Панове Брежнєви і Шелести, доба не та! Нації відроджуються, а не переробляються на ваш взірць" ⁶¹.

Останній період життя І. В. Майстренка пов'язаний з роботою в Українському технічно-господарському інституті в Мюнхені, куди в 1963 р. він був запрошений на посаду професора кафедри советознавства. Пізніше неодноразово обирався продеканом і деканом економічного факультету. А з листопада 1979 р. до смерті (18 листопада 1984 р.) був ректором цього інституту.

Але немає сумніву, що не даниною печальному жанрові некрологу, а істиною були слова його колег: "Покійний Професор Майстренко був людиною чесною, дуже доброю вдачі, а щодо самостійництва — людиною прямолінійною. В особі Покійного стратила наша Школа непересічного науковця, невтомного працівника, незабутнього ректора, а українська еміграція — досвідченого державника, патріота і криштално чесну та шляхетну індивідуальність"⁶².

¹Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985.

²Проф. Іван Майстренко. 28.8.1899—18.11.1984 // Український технічно-господарський інститут. Бюлетень (Мюнхен). - 1984. - № 4—6. - С. 1,

³СоловейД. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914—1921. - Вінніпег, 1974. - С. 54—84.

⁴М а й с т р е н к о І. Історія мого покоління. - С. 22.

⁵Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї з течій українського комунізму. - (Без року і місяця вид.). - С. 154—156, 457.

⁶Кравченко Б. Іван Майстренко (28.8.1899—18.11.1984) // Сучасність. - 1985. - № 5. - С. 79.

⁷В о й н а О. Д. Про деякі сучасні фальсифікації історії Радянської України в буржуазній історичній літературі // Укр. іст. журн. - 1957. - № 1. — С. 138.

⁸Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 8, оп. 1, спр. 16, арк. 98.

⁹Майстренко І. Боротьбизм. — С. 195—199; його ж. Історія мого покоління. — С. 60—62, 67, 68 та ін.

¹⁰Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 65—114.

¹¹Державний архів Полтавської області (далі — ДАЛО), ф.р. 1865, оп. 1, спр. 145, арк. 56.

¹²Вісти Кобеляцького повітового виконкому та парткому Комуни, партії (більшов.) України. - 1920. - 11 квіт.

¹³ЦДАГО України, ф. 8, оп. 1, спр. 16, арк. 98.

¹⁴Там же, спр. 31, арк. 26.

¹⁵Там же, арк. 37.

¹⁶Майстренко І. Історія мого покоління. - С. 137—139.

¹⁷ДАПО, ф. 9032, оп. 1, спр. 13, арк. 45.

¹⁸Там же, арк. 1.

¹⁹Там же, арк. 4.

²⁰ЦДАГО України, ф. 8, оп. 1, спр. 31, арк. 42.

²¹Там же, спр. 16, арк. 29.

²²Там же, арк. 50, 55, 56, 58.

²³Там же, спр. 50, арк. 39.

²⁴Там же, спр. 47, арк. 78.

²⁵Там же, спр. 46, арк. 8.

²⁶Майстренко І. Історія мого покоління. - С. 159.

²⁷ЦДАГО України, ф. 8 оп. 1, спр. 91, арк. 36-43.

²⁸Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 185—192.

²⁹Там же. - С. 195.

³⁰Там же. - С. 197—215.

³¹Там же. — С. 222

³²Чорноморська комуна (Одеса). — 1929. — 1 серп.

³³Майстренко І. Нова доба // Чорн. комуна. - 1929. - 7 листоп.; Май їв. Лицарі звирячого націоналізму // Чорн. комуна. — 1929. — 27 листоп. та ін.

³⁴Майстренко І. Спогади про В. Сосюру // Сучасність. - 1965. - № 5. - С. 70.

³⁵Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 246.

³⁶Там же. - С. 251.

³⁷Т а н ю к Л. Остання сповідь // Літературна Україна. — 1993. — 7 січ.

³⁸Майстренко І. Гамлет проти Сталіна // Сучасність. — 1980. — № 11. — С. 17—24.

³⁹Там же. - С. 26-27.

⁴⁰Лист Центрального архіву Міністерства безпеки Російської Федерації № Ю/А-3764 від 10.ХІ.1992 р.

⁴¹Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 262—326.

⁴²Майстренко І. Дещо з історії Капелі Бандуристів імені Т. Шевченка (Спогади колишнього директора Капелі) // Збірник на пошану Григорія Китастого у 70-річчя з дня народження. - Нью-Йорк, 1980. - С. 89—119.

⁴³ІІ-ий. Українські політичні партії // Вперед (Мюнхен). - 1949. - № 3.

⁴⁴Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 381—382.

⁴⁵М - к о І. Чи УРДП соціалістична партія? // Вперед. - 1952. - № 3—4.

⁴⁶М - к о І. В чому розходження? // Вперед. - 1951. - № 5—6, 7—8.

- ⁴⁷ Конференція УРДП // Вперед. - 1950. - № 3.
⁴⁸ М - к о І. В чому розходження?; Бабенко А. УРДП // Вперед. - 1949. - № 5-6.
⁴⁹⁻⁵⁰ М - к о І. Націоналізм поневоленої нації // Вперед. - 1949. - № 2.
⁵¹ Дискусія УРДП з кравою ОУН // Вперед. - 1950. - № 4.
⁵² Диверсія Ст. Бандери проти УПА // Вперед. - 1950. - № 3.
⁵³ М а й с т р е н к о І. Історія мого покоління. - С. 383-384.
⁵⁴ Домазар С. Реставратори голубих мрій // Визвольний шлях (Лондон). - 1969 - Кн. 11. - С. 1238-1263; Кн. 12. - С. 1357-1377; 1970. - Кн. 1. - С. 61-75.
⁵⁵ Крокодил. - 1955. - 30 декаб.; Вісті з України. - 1980. - № 33. - 1982. - № 48.
⁵⁶ Бюлетень УТТІ (Мюнхен). - 1980. - № 1. - С. 1.
⁵⁷ Проф. Іван Майстренко. 28.VIII.1899-18.XI.1984 // Бюлетень УТГІ. - 1984. - № 4-6. - С. 2.
⁵⁸ К р а в ч е н к о Б. Передмова // Майстренко І. Історія мого покоління - С. X-XI.
⁵⁹ Варшав'янин. Про книжку Івана Майстренка // Сучасність. - 1980. - № 3 - С. 127.
⁶⁰ М а й с т р е н к о І. Історія Комуністичної партії України. - 1979. - С. 9.
⁶¹ Майстренко І. Вступне слово // Українські юристи під судом КГБ. - Мюнхен, 1968. - С. 16.
⁶² Проф. Іван Майстренко. - С. 2.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ю. А. МИЦИК (Київ)

Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

У відділі рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові (Польща) під № 1657 знаходиться великий (542 арк.) фоліант, датований другою половиною XVII ст., в якому містяться тогочасні копії польськомовних і латиномовних джерел за 1583—1673 рр.¹ Чимало з них стосуються історії України, насамперед періоду Національно-визвольної війни, діяльності Богдана Хмельницького. Це — листи самого гетьмана, короля Речі Посполитої Яна Казимира, кримського хана Іслам-Гірея Ні, сеймові промови та сеймикові постанови, історико-літературні твори, наприклад, літописні замітки тощо. Деякі з цих джерел давно введено до наукового обігу, причому частина з них була опублікована за цими або іншими списками Олександром Гельцелем, Амброжієм Грабовським, І. Крип'якевичем та іншими польськими й українськими археографами².

Найбільшу цінність серед матеріалів збірки № 1657 становлять унікальні публіцистичні пам'ятки середини XVII ст., написані польською мовою з великими домішками латини, їхні автори прагнули знайти шляхи виходу Речі Посполитої з глибокої кризи, розв'язання української проблеми, мирні чи збройні засоби припинення національно-визвольної війни, очолюваної Богданом Хмельницьким, і довести їх до свідомості сучасників і польського уряду.

Загалом українське питання у середині—другій половині XVII ст. було центральним у польській публіцистиці, і дивно, чому й досі є призабутим цей різновид історичних джерел, за винятком окремих пам'яток. В українській історіографії є лише одне спеціальне ґрунтовне дослідження з польської публіцистики, яке належить перу Івана Франка³. Якщо ж говорити про польську історіографію, то лише недавно варшавським істориком Марком Маковським була захищена докторська дисертація на цю тему, але вона ще не видана⁴.

Автором трактату "Думка про русинську націю" (1610 р.) був видатний польський публіцист Ян Шенсний-Гербурт (1567—1616 рр.). Він продовжений невідомим редактором до 1656 р.⁵ Набагато ціннішим є унікальний трактат "Дискурс про теперішню козацьку або хлопську війну" (1651 р.)⁶, написаний на відміну від праці Шенсного-Гербурта та його послідовника з відверто ворожих до українського народу позицій. Характерно, що його автор, близький до Яреми Вишневецького, вважав за краще перетворити Україну на пустелю, ніж терпіти незалежну Українську державу. Ця пам'ятка була опублікована відомим американським дослідником Френком Сисиним⁷, але й досі майже не використовується істориками з України, бо не перекладена на українську мову.

У збірці № 1657 є ще два трактати, про які автор цих рядків уже писав⁸, але їхній текст і досі не опублікований. Перший з цих анонімних трактатів називається "Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного

польського шляхтича" ⁹, а другий містить відповідь опонента ("Відповідь на цю сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 року") ¹⁰.

"Сентенція" була написана не раніше жовтня 1648 р. і не пізніше травня 1649 р. На першу дату вказує згадка про взяття українськими повстанцями фортеці Кодак (Старий Кодак), що мало місце 1 жовтня 1648 р. Щодо визначення другої дати, то тут складніше. Однак якщо взяти до уваги, що у "Сентенції" та "Відповіді" навіть не згадується про каральний похід в Україну коронних військ, який розпочався у червні 1649 р., то зрозуміло, що трактати були написані до того часу.

Ймовірно, "Сентенція" була створена напередодні або після Переяславського перемир'я, укладеного 24 лютого 1649 р. її автор був шляхтичем Речі Посполитої, а судячи з виразного натяку "Відповіді", ще й русинського (тобто українського) походження. Є у "Відповіді" й натяк на участь автора "Сентенції" у переговорах з повстанцями. Згідно з інструкцією сейму для комісарів (послів) Речі Посполитої від 29 липня 1649 р. та інших джерел польську делегацію очолював брацлавський воєвода Адам Кисіль (1600—1653 рр.), а до її складу входили перемишльський підкоморій Франтишек Дубравський, познанський підстолій Адам Сельський і мозирський підкоморій Федір Обухович ¹¹. Переговори проходили у Києві з 23 серпня по 6 вересня 1648 р. ¹² і завершилися дуже непевною усною угодою про встановлення миру.

Аналізуючи програму, запропоновану автором "Сентенції", можна помітити її близькість до рецептів розв'язання української проблеми, пропалованих коронним канцлером Єжі Осолінським, Адамом Киселем та їхніми прибічниками. Всі вони належали до поміркованої течії панівного класу Польщі і для стабільності та збереження своєї держави були згодні йти на компроміс й значні поступки козацтву, а потім спрямувати спільні зусилля Речі Посполитої та України на боротьбу проти агресії Османської імперії та її васалів — Кримського ханства і ногайських орд.

Варто згадати цікавий лист польського шляхтича, написаний у Варшаві 6 травня 1649 р. і адресований одному з senatorів Речі Посполитої. В ньому, зокрема, зазначалося: "Київський воєвода (А. Кисіль став київським воєводою у березні 1649 р. — Ю. М.) ... вважає, що треба використати всі засоби для досягнення миру. Він висловився за виділення їм [козакам] особної території, крім Запорожжя, де б козаки мали притулок" ¹³.

Єдине, що певною мірою суперечить твердженню про те, що автором "Сентенції" був Кисіль, — натяк автора "Відповіді" на молодість свого ідейного противника. Однак цей натяк можна розглядати як звичайний полемічний прийом, використаний для підкреслення незрілості думок опонента, тим більше, що автор "Відповіді" наповнив свій трактат філіппіками, спрямованими проти легковажної молоді, котра нібито зрадила ідеали старих поляків і, піддавшись впливу Заходу, стала символом зманіженості й деградації. Отже, на нашу думку, є вагомими підстави вважати автором "Сентенції" саме Адама Киселя — українця, православного.

Значно складніше встановити особу автора "Відповіді". Безумовно, він належав до представників панівного класу Речі Посполитої, займав досить високе становище у суспільстві, мав великий військовий досвід, був католиком, палким прихильником шляхетських вольностей і анахронічного суспільного устрою Польщі, противником австрійської орієнтації, яка (в разі перемоги Габсбургів у боротьбі за корону Речі Посполитої після смерті Владислава IV) призвела б до зміни політичного устрою і посилення королівської влади в країні.

Слід вказати й на особливості стилю обох супротивників. Вони були освіченими людьми, вільно володіли польською та латинською мовами, обізнані з античною літературою, правилами риторики, часом вживали

влучні порівняння тощо. Так, автор "Відповіді", критикуючи молодих шляхтичів, зауважував: "ab akmis ad armillas, a ferro ad forum, a Marse ad artem", тобто від зброї до келихів, від заліза до балаканини, від Марса - бога війни — до мистецтва. І все ж стиль А. Киселя більш невимушений. Свою думку він передає чітко, логічно і доступно.

Стиль автора "Відповіді", хоч і енергійний, але тяжкий, подекуди навіть кострубатий, переобтяжений цитатами з Вергілія і особливо Марка Аврелія — римського імператора у 161 — 180 рр., котрий написав працю "Наодинці з собою". Тому не випадково "Відповідь" довша від "Сентенції" вдвічі. Автор першої часом не знаходить нічого кращого, ніж повторити той же самий аргумент, тільки побіжно торкається причин національно-визвольної війни, зводячи їх до сміховинних навіть для того часу уявлень: падіння духу й моралі шляхтичів Речі Посполитої та злої волі вождів національно-визвольних повстань українського народу.

Щоправда, в одному місці автор "Відповіді" висловив яскраву думку про "єгипетське рабство", встановлене панами над селянами в Україні, але він не схильний розвивати це положення. Не гребує автор "Відповіді" й елементарним пересмикуванням, що видно хоча б з його критики тези Киселя про привід до виникнення повстання 1637—1638 рр., доводячи, що не можна вважати таким приводом "азовську здобич", бо Азов було взято пізніше. Однак загальновідомо, що "азовське сидіння" запорожців і донців тривало з 1637 по 1642 р., і тому Кисіль не грішив проти істини.

Можна також згадати про схильність автора "Відповіді" до посилян, що свідчить про його обізнаність не тільки з працями Вергілія та Марка Аврелія, але й "Сатиром" (мається на увазі твір польського історика й поета С. Твардовського "Сатир" (1640) або поета Радвана "Сатир новий" (1648 р.), "Паперовими трубами" (можливо, твір Дахновського "Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom", виданий у 1649 р.), зрештою, "Minuty" якогось Журавського.

Обидва автори розглядають Визвольну війну з позицій панівної верхівки Речі Посполитої і, природно, вороже ставляться до цього потужного вияву національно-визвольної та антифеодальної боротьби українського народу. Однак вони по-різному бачать шляхи розв'язання української проблеми. А. Кисіль репрезентує помірковану лінію, прихильники якої, на жаль, ніколи не визначали внутрішньо- та зовнішньополітичний курс уряду Речі Посполитої. Рецепти А. Киселя були реалістичними і в разі втілення їх у життя принаймні сприяли б поліпшенню українсько-польських відносин.

Автор "Відповіді" дотримувався реакційніших позицій, які були типовими для феодалів Речі Посполитої у другій половині XVI—XVII ст.^м Пропонуючи взяти козаків у ще міцніші шори, він зав'язував тим самим у ще міцніший вузол українсько-польські суперечності, намагався законсервувати колоніальну політику панівної верхівки Речі Посполитої в Україні, не спиняючись навіть перед можливістю перетворення її на пустелю в разі невдачі дипломатів та військ Польщі. Він висловив думку, яку потім (у 1651 р.) розвинув автор трактату "Дискурс" - прихильник Я. Вишневецького, запеклого ворога й ката українського народу.

Значно більшою є цінність обох трактатів, особливо "Відповіді", як джерел, що проливають світло на ряд явищ та подій, що мали місце в Україні. У "Сентенції" слід вирізнити три основні моменти: звістку про привід до виникнення повстання 1637—1638 рр.; про вплив Речі Посполитої на політику Війська Донського, очевидно, через посередництво запорожців, зрештою, дані про первісне походження козаків від черкесів, котрі кочували поблизу Черкас приблизно наприкінці XIV ст. Щоправда, сам же Кисіль ставить під сумнів "черкеську" теорію походження козац-

тва, бо підкреслює надзвичайно важливу роль втікачів з "волості", тобто з тих районів України, котрі знаходилися північніше земель Війська Запорозького.

За обсягом та цінністю інформації про історичне минуле України й козацтва "Відповідь" перевершує "Сентенцію". Невідомий автор "Відповіді" наситив буквально кожну сторінку трактату важливими, а інколи й унікальними свідченнями про національно-визвольні повстання кінця XVI — першої половини XVII ст., військовий потенціал запорожців, взаємовідносини Війська Запорозького з українським православним духівництвом, Військом Донським, а також зробив цінне зауваження щодо неправомірно широкого застосування московитами терміну "Литва" тощо.

Свідчення обох трактатів, без сумніву, збагатять джерельну базу історії України, особливо історії запорозького козацтва, національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Водночас пам'ятки дають можливість краще уявити процес формування історіографії Визвольної війни та запорозького козацтва, стан суспільно-політичної та історичної думки України та Речі Посполитої.

Через брак місця часопис публікує тільки переклад тексту трактатів з польської, опустивши цитати з творів античних авторів.

Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича

Кожному відомо, що зростання кількості селян в Україні збільшує Військо Запорозьке, котре раніше тільки біля Черкас кочувало і не перевищувало за чисельністю дві тисячі. Звідти й на Москву, котра й понині називає козаків черкасами, нападали й, у поля ходячи, за татарами постійно ганялися й по Дніпру водою на Чорне море ходили походами. Зрештою достатньо заселили волості, в яких все зростала кількість козаків. І хто б захотів викорчувати козаків, то мав би повернути все до свого початку, тобто тамошні волості перетворити на пустелю і задля кукіля втратити пшеницю, а задля шипів—розу. Знищивши свої волості, Річ Посполита була б змушена терпіти татарські кочовища на цих місцях. Внаслідок цього і через турецьку війну, для якої козаки потрібні на суші і на морі, Річ Посполита не зважувалася і не може зважитися на такі екстремальні засоби, але всіляко прагнула втримати їх у кращому становищі. Але чим гостріше з ними поводитися, тим сильніше вони з цього послуху виламувалися. Тому такі часті неприємності має Річ Посполита і часті та криваві війни мусить з ними вести. А щоб зарадити цьому і пошукати ще ефективніші заходи за такого важкого сучасного становища вітчизни, я б ще побажав спробувати те, що розум та добрий досвід радять нам. Не вилікує ніхто хворого, доки не дізнається про першопричину хвороби. У цій же справі, щоб ліквідувати шкідливі наслідки козацьких бунтів, треба віднайти й ліквідувати причини, які мали спровокувати ці потрясіння в Речі Посполитій й викликати таку самовпевненість козаків. Я знаходжу чотири причини.

Перша: заборона поля і моря; друга: чвари з ними представників польської адміністрації в Україні; третя: призначення їм гетьманів та приниження старшини; четверта: злі заклики. Козаки навчилися добувати собі на прожиття з допомогою шаблі, охороняючи поля й моря, ніби

колись це їм було звелено чинити самою природою. Коли б їм наказали цього не робити, вони терпіли б, скільки могли, але вовча натура завжди тягне вовка до лісу; той гнійник збільшувався доти, доки не тріснув, і причиною цього був поганий державний лад. Адже не такою є природа Війська Запорозького, щоб жити без поля і моря, а тому воно не могло і не може довго перебувати в такому становищі. Ми самі спричинили неприємності з турками і татарами для нас і для вітчизни нашої, заборонивши козакам шукати собі здобич. Тож і шукають її вони у нас вдома, ще й орду беруть собі на допомогу, хоча раніше завжди билися проти неї за землю Речі Посполитої. До того ж бездіяльність змінює життя. Захисник батьківщини належить до кращого шляхетського стану і розуміє, що коли йому бракує служби, то треба шукати її в чужій землі або сидіти вдома, то ж маємо, наприклад, цезарчиків, лісовчиків¹⁵ і тому подібних. Ось і є перша причина збитків і самі збитки Речі Посполитої — причина козацьких бунтів: заборона давніх козацьких занять й ходіння за здобиччю, поєднані з бездіяльністю. Роблю висновок: треба або ліквідувати цю причину, або потерпати від неї.

Щодо другої причини, яка й раніше мала місце, виникаючи через домагання українних підстарост, то вона і викликала війни. Звідси виросла Кумейська війна¹⁶, закінчена на Старці, та не вся Річ Посполита знає про її причини. А це була одна бочка азовської здобичі — цінностей, знятих з убитих. Через цю бочку, забрану в козаків одним підстаростою, пролилося сто бочок шляхетської крові і була знищена частина України. Такого роду є багато інших причин і легко про них може дізнатися кожен. Це — не таємниця, коли йдеться про причини сучасної війни. Як цьому запобігти? Річ Посполита пробувала різні засоби: призначала їм полковниками шляхтичів, формувала справедливі відносини між козаками та українними урядовцями, та це не допомогло, не вдалося ліквідувати цю причину. Як же тут бути? А так: або козаків перевести в інше місце, або обирати урядників з них. А оскільки козаків перемістити від Дніпра, від шляхів до Запорозжя неможливо і небажано для Речі Посполитої, з ними треба чинити так, як з пошестю: чи мають козаки в усіх волостях своїм титулом заразити всіх плебеїв (мається на увазі "покозачити". — *Ю. М.*), чи може замінити кількох підстарост, котрі зваду чинять Речі Посполитій з козаками. Краще й дієвіше буде частину Речі Посполитої виділити, ізолювати інфекцію чуми, а з неї (цієї частини Речі Посполитої. — *Ю. М.*) усунути будь-які ознаки до виникнення бунтів й викорчувати їх радикально.

Щодо третьої причини. Вона породжена міжусобицями серед самих козаків, коли їм комісари його королівської милості подавали гетьманів, а якщо їм не подобався гетьман, то зараз же його або вб'ють, або втоплять. За це потім береться Річ Посполита, і звідси виникають війни. Коли ж від висунутого цього старшого гетьмана немає користі Речі Посполитій, а тільки звада, то цю причину треба ліквідувати. Нехай собі і обирають, і вбивають, а Річ Посполита, не вдаючись в те, котрого собі могли б обрати, і утверджуючи їм того, дає привід до поліпшення. Краще їх розсуджувати, ніж з ними за це сваритися.

Щодо четвертої причини. Під час всілякого роду бунтів із злих закликів виділяються такі, як був Наливайко, також¹⁷ Підкова. Такий розбійник може повстати, як і повставали в будь-якому краї, а не тільки у Війську Запорозькому. Але теж такого, як явного розбійника, вже без зволікань затримувати, відділяти і проганяти. А якщо ліквідувати три причини бунтів і таким чином очиститися від будь-якої інфекції тіла, то й на цей випадок мати око; і якщо ліквідувати причини виникнення зла, то й саме зло стане рідше заподіюватися, само себе соромитися буде, довго не зможе тривати і взагалі само б себе мусило б поглинути. Ось так показавши, що

коли козаки не будуть під'юджені, то не будуть і хвилюватися, і коли будуть вільно мати здобич і провіант там, де мали, то у нас їх шукати не будуть; а коли будуть у полі завжди сваритися, то не буде існувати страшна й шкідлива їхня ліга з татарами. А коли будуть жити самі, без тих, з котрими мали конфлікти, то й підстав для претензій до Речі Посполитої не будуть мати, хіба що самі з собою захочуть конфліктувати. А коли будуть собі обирати старшину, то хоч утоплять чи вбивати її будуть, ми не будемо через те конфліктувати з ними. Справа доходить до такої ситуації: якщо бунти козацькі настають, то це є засіб утримання в покірності Війська Запорозького і приборкання завзятої отруйної ворожості, а крім того, буде покладено край шкідливій лізі козаків з ордою.

Але залишаються ще заперечення, котрі могли б виникнути проти першого засобу і проти другого: проти першого — це те, що козацька свобода перешкоджатиме мирним договорам з турчином; проти другого — це те, що залишення козаків самих може становити у майбутньому небезпеку. Треба і це вирішити. Я ще хочу подискутувати і зробити висновки. Отже, насамперед, щодо пактів з турчином. Ми не згадували ні під час переговорів, ні в мирній угоді про можливість надання поля і моря козакам, а тільки те, що залишаємо їх при давніх вольностях. Раз Кодака не маємо, то вже сам цей факт дає їм вільне море. Турчину нам треба сказати саму святу правду: ми утримували козаків від кровопролиття, і Чорне море було вільним від їхніх нападів, затримували ми і донця¹⁸. Але татари, не задовольняючись тим, що кожного року¹⁹ порушували договори, нападали на коронні землі, по-зрадницькому з'єдналися й змовилися з козаками, ту фортецю, котра захищала вихід до моря, і гетьманів з військом розгромили; а пішовши в Річ Посполиту, спустошили її вогнем та мечем. То вимагаємо: вчини, султано, нам і собі справедливість з татарами і будь дуже обережний з козаками; бо ми пакти з тобою маємо, але через руйнування фортець спільними зусиллями татар і козаків не можемо утримати в покорі козаків. Тоді або покарай орду і візьми в шори татар так, щоб ми могли відновити колишній лад; або ж дії цих свавільців з обох боків, аби тільки наші війська не вмшувалися, не вважай порушенням наших договорів. І тоді нехай Османська Порта боронить від козаків на морі свої міста, а ми від татар будемо захищатися.

Сприйме це турецький султан чи ні? Якщо сприйме, то ми, поставивши кварцяне військо від Бродова до Кучмані і забезпечивши його тим коштом, яким ми раніше постачали Кодака і татарам давали данину, а Чорний шлях добре зміцнимо, бо вже виникла козацька потуга, зміцнимо козаками, будемо тоді мати в безпеці Річ Посполиту. Коли ж турецька Порта не прийме такого миру, то на ній, а не на нас провина буде, і коли дійде до найгіршого, то кожен, хто має розум, підтвердить, що ліпше мати турецьку війну, ніж громадянську, з котрої походить і бусурманська напасть, і наш занепад. На доказ цього можна навести тисячу аргументів. Я наведу тільки чотири. Перший: в разі виникнення турецької війни нам можуть допомогти всі християни, а громадянської - взагалі ніхто не допоможе, а деякі ще й хотіли б, щоб це спричинило нашу руїну, що боронь Боже. Другий: турецька війна розірве союз козаків з ордою [...] ²⁰. Третій: театр турецької війни буде у Молдавії, а якщо звідси будуть посягання на цілісність батьківщини, то, як відомо, буде руїна для самих себе. Четвертий: якщо воювати, то краще об'єднаними силами християн проти ворога святого хреста, ніж самі з собою; ліпше з рівними собі монархами, ніж з власними селянами; ліпше знову ж таки з рівнею за жеребом Марса битися за чужу державу, ніж з козаками за їхні серм'яги та свою державу; краще загинути у святій війні, ніж ганебно від руки хлопа. Небо нам або хоче мир повернути (і тоді турецька Порта прийме договір), або ж готує нам війну,

котру, якщо Господь Бог допустить, то будемо вмирати в ім'я нашого Господа Ісуса Христа і заслуговувати цим собі рай, а це ліпше, ніж ганебно гинути у кривавому домашньому потоці. Щодо другого заперечення, згідно з яким може бути небезпечно дати самим козакам частину земель Речі Посполитої, то про це йшлося вище, начебто це нещастя гірше, ніж майбутнє, та хід майбутнього не дано знати нікому. Може так статися, як собі уявляємо, а може і не бути. А для цього, щоб ми не думали відносно майбутньої небезпеки, треба вжити заходів: дипломатичне посольство, присяги на вірність Речі Посполитій, щоб козаки не влаштували змови із зарубіжними державами, щоб вони не переходили окреслених меж, не приймали до себе підданих-втікачів, не приходили у волость, щоб на кожну вимогу для потреб Речі Посполитої і церкви виставляли певну кількість війська. Зрештою, справа така: або²¹ Річ Посполита зможе піднятися внаслідок цього способу, гідного похвали народу, то це нас задовольнить. Якщо такий само стан буде міцним, якщо вітчизна буде в мирі, то це — наше найголовніше бажання, і про це ми всі Господа Бога просимо. Отже, роблю висновок: нехай козаки як були, так і будуть; де ходили, туди й ходять; що чинили, те й чинять; нехай залишаються в своєму колі і також з частини даних їм сіл платять самі собі, а Речі Посполитій, коли знищимо причини будь-яких чвар, служать; нехай з татарами сваряться, а не братаються, а вітчизна і король його милість, пан наш милостивий, нехай мають в їхній особі підданих та слуг, а не ворогів.

ВІДПОВІДЬ НА ЦЮ СЕНТЕНЦІЮ ПРО ЗАСПОКОЄННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО 1649 Р.

Серед сліпих одноокий є королем завжди: серед темних, що б не сказав, хоч трохи правдоподібного, за правду, буває, сприймають. А пан Журавський в своїх "Мінутах" написав, що наші ні про що не питають, за винятком цін на збіжжя на торговищі. Чи то тонкий жарт, який розкриває наші лінощі та несхильність до подорожей, чи то серйозно він написав таку плутанину, нехай сам пояснює.

А я зрозумів справу так, що поляки, забувши чини своїх предків, кинулися від зброї до келихів, від заліза до балаканини, від Марса до мистецтва, про що ширше "Сатир на обличчя Речі Посполитої" скаржитесь: як, справді, випити, вискочити, з слабкою статтю лагідно розмовляти, відпочити, смачно поїсти — цьому навчилися; що Венера дає того скуштувати, а про Марсові забави навіть не думали. Скаржився М[арк] Аврелій, імператор, у кн. 3, стор. 18, щодо аналогічних римських справ [...] ²².

Ми занепад Польщі, що походить від дегенерації її синів, можемо визнати, бо хто ж не вчився в Італії обливатися парфумами, а з жінками, ніби якийсь Сарданапал, не вчився прясти свою пурпурову вовну? Цим своїм італійським життям Італію до Польщі перенесли, як говорить той же Марк Аврелій про Рим на стор. 515, що побачили наші очі. Ті, хто року 1630 і згодом народилися, вже й одружилися і, побувши в школах, одразу приступали до розмноження роду. А до Угорщини — на службу, у поляна чати, до Кодака — для пильності, а пожити на часнику, копченостях²³, сухарях та воді, терпіти холод, негоду і незручності хто порадив би їм? Хто сказав би їм, де головний ворог? Звідси, мабуть, і походить той жарт пана Журавського? Що ж тоді такий може вчинити, що на письмі мало що знає, у справі військовій зовсім незграбний, тільки й уміє, що питати:

"Почому збіжжя?" і про це дискутувати, бо з солдатами не спілкувався змалку, рано одружився, що жартів, котрі військові люди полюбляють і в котрих добре розуміються, остереігається як заразної хвороби?

Ось так вихованим ніби добре, а насправді отруйно скажу, що той дурман вийшов з тієї шкаралупи, яка утворилася тому, що змалку той недовго вчився, потім не служив, не здобувся на представницький вигляд, ніде не бував, нічого не бачив, молодим одружився, зразу нічого не робив, потім став ледарем, як пишеться у відомому віршику.

Це даю як фундамент, що наша молодь дуже далека від наших предків та їхніх звичаїв, що новітні поляки породили дегенерацію. Кажу це так впевнено, бо це істинно: бо цей молодий поляк не тільки до зброї не потягнеться, але й не зможе з нею поводитися. Ось чому відповідаю на запропоновані знову нинішні пропозиції щодо заспокоєння Війська Запорозького, бо пропонується взяти на віру недобрі речі. Цим пропозиціям повірять ті, котрих знайшов би, котрі не вірять у те, що біля Крилова часто бувають татари, бо, мабуть, думають, що йдеться про той Крилов, котрий над Західним Бугом. Меншою була б їх вина, коли б були обдурені. Більша помилка, що не занепокоїлися, коли цей же раціоналіст переконав їх у тому, що встановлено перемир'я; а того не знали, що під час цього перемир'я було взято козаками Тульчин, тобто Нестервар, що там князю Четвертинському на порозі власного будинку відрубали голову, вбили ченців, порубали незліченну кількість шляхти й шляхтянок, що Вінницю та Брацлав сплюндровано, костьоли пограбовано, тіла мертвих викинуто з домовин. Це було вчинено в Переяславі²⁴, Новгородку, Погребищах, Немирові²⁵, нарешті, в Костянтинові. А як вони дотримуються присяги? Присягалися обороняти Чернігів, Стародуб та інші міста, аби лише піддалися, а потім людей тягли за шию й відрубували голови. Ось таке було перемир'я: на переконливу сентенцію ми покладалися, але вона була русинська, тобто критянська. Взагалі треба замислитися, дивлячись на це жахливе становище вітчизни, котра послухала такого молодика, на яких колись нарікав Ганнібал: "канські мужі виховані жінками". Нехай прокинеться Річ Посполита від цієї летаргії та побачить, яке безумство їй радить цей же радник, і тепер у своєму трактаті висуває як другу причину, що викликала Кумейкську війну, відібрання у козаків азовської здобичі. Але він це своє твердження несвідомо спростовує, висуваючи іншу причину Кумейкської війни. А ця війна виникла насправді внаслідок сваволі Павлюка, що повстав без причини. Що ж до Кумейкської війни, то вона була у 1638 році, а Азак, або ж по-іншому Азов, донцями, або ж донськими козаками, був взятий у 1641 році. Як же тоді це могло бути причиною, коли його тоді ще й не було у природі? Як не сіяно, то й не вродить. Адже ж Азов було взято через три роки після Кумейкської війни! А тут цей шляхтич у своїй "Сентенції" вважає причиною війни відібрання у козаків їхньої азовської здобичі. Мабуть, він забув, що небіжчик отець Могила, київський митрополит, ледве втік з Києва, коли козаки хотіли втопити його за те, що напроти кафедральної церкви св. Софії у Києві поставив незвичне для Русі розп'яття; що на тій же церкві²⁶ поставив на кшталь костельного; що синод, котрий відбувся у Києві, постановив, аби перед тілом померлого, а не за тілом йшли попи; щоб ані вночі, ані п'яним людям, ані п'яні попи шлюбів не реєстрували. Попів, котрі вели розпусне життя і одружилися вдруге, приймали таїнства всупереч звичаю і повинності, Могила саджав у в'язницю й інші встановив канони. Однак ці канони, хоч і святі, не були сприйняті грубим і киплячим плебсом. Внаслідок намови тих же, котрим була до вподоби сваволя, і за їхньою порадою легко темні низи здійснили цю річ, запідозривши Могила у запровадженні в Києві унії, котра для та-

мошнього плебсу є одіозною. І чи не були ці шанобливі до святинь вчинки митрополита причиною його вигнання, тим більше, що посполство, яке звичайно прагне мати здобич і не любить природних старших, почало бунтувати: і коли б швидко не втік з Києва цей митрополит, то чи не напився б він води того ж дня у Славуті, тобто у Дніпрі. І вже близько було до того, що ці зрадники всадили б Могилу в могилу. Тому вони почали гніватися спочатку на митрополита, а потім — на шляхту, скільки вистачило у них лютої сили. Тому Річ Посполита втрутилася збройною рукою. І тільки в цьому, вважаю, цей дискутуючий правду повідав, що сто бочок шляхетської крові пролила Річ Посполита. Цікаво було б знати нам, що сталося б з цими бунтами, якби цей же небіжчик митрополит ще пожив, котрий, реставруючи церкву св. Спасу, тобто Преображення Христа, що в містечку Печерському київському, зробив на ній верх, подібний до костельного. Отже, козацька злість тоді спричинила Кумейкську війну не через забрану в них здобич.

Друге. Не знаю, у книзі якого критянця²⁷ він вичитав, що в давнину козаків було дві тисячі, а потроху їхня чисельність значно зросла. Адже ж це князь Олександр Вишневецький, черкаський староста, з козаками сплюндрував Крим. І окоп Наливайка неподалік Синявки є свідком потужного війська. Бо козаки хоч малими бойовими возиками таборяться, і немає їх на один возик більше, ніж два-три, часом десять душ, і ці возики міцно впритул ставлять, коли таборяться, тим не менше цей окоп є завдовжки чверть української милі, а завширшки — півчверті милі. Але й на тому місці над Сулою, під Солоницею,²⁸ де його захопив святої пам'яті Замойський, гетьман коронний, окружність довкола табору становить чверть української милі, тобто півмилі польської, на що вказують і нині їхній окоп та пічки, де були їхні будки, а у кожній з цих будок їх напевно по кілька було. Минулого не повториш, але скажу, що Сулу й Удай та інші річки протягом понад 30 польських миль, де й досі є залишки татарських кочовищ, чи не козаки очистили!? А цього ж певно двома тисячами людей учинити вони не змогли б ні в якому разі. Що було черкесів дві тисячі — погоджуся, а що козаків — ні, бо частину за ціле не можна приймати. Отже, під козаками всіх людей українних, а під черкасами козаків у волості і в містах черкаських сидячих треба мати на увазі.

Москва і досі черкасами називає цих, так само ця ж Москва називає одним іменем, тобто Литвою, і краків'ян, і великополяків, і мазурів, і волинців, і українців, і подолян.

У цьому ж пункті дискутуючий у висновку щодо другої причини говорить, що добре було б віддати козакам частину землі, на котрій би ізолювати козаків як інфекцію пошесті. Це положення, нерозумне в цілому, вводить в оману недосвідчених людей, щоб вони по-старому не побачили шкоди, не побачили, що закладено у цій концепції. Краще було б цю думку так висловити: "Подаймо козакам Кременчук, Кишеньку²⁹, Черкаси, Чигирин та інші міста, почавши від Черкас до низу Дніпра, йдучи до Запорожжя, і там їх розташуймо". І скільки ж, пане дискутуючий, може бути людей з цих міст? Чи певно, що озброєний плебс задовольниться 30 тисячами? З шести тисяч реєстрових козаків їхня чисельність збільшилася до 300 тисяч бунтівників. А якщо буде 30 тисяч підготовленого війська, то загальна кількість війська буде така: 30 тисяч реєстрових та інших 30 000 постоїв, тобто тих козаків, що живуть у них реєстрових. Потрапляють з волості ті, котрі чиншів та інших податків платити не захочуть, гультаї під виглядом балакшиїв, капканників і болоховців³⁰, прибудуть з волості цих козаків брати, свати, куми, і з них знову частина така ж буде, і так зможуть мати сто тисяч війська.

З цих же постоїв і гультяїв, що нічим не займаються, тільки по злотому на рік візьме запорозький гетьман і за це зможе мати татар десятків тисяч. А якщо їх чимало в наш тил привів Хмельницький, не давши платні, то інший гетьман надішле їм кількадесят тисяч злотих і всю орду легко візьме на службу. А при такій тоді їхній потузі хто ж зможе чинити їм опір?

Щодо першої причини заворушень, тобто дозволу козакам мати поля й моря, то це суперечить договорам з турчином, інтересам Речі Посполитої і праву. Уникала й уникає досі Річ Посполита австрійських інтриг та турецької війни і добре чинить, бо австрійці завжди прагнули, щоб кожну республіку перетворити на монархію. Наша ж вітчизна гармонійно поєднує демократію та аристократію. Як король, пан наш, без сенату, так і сенат без шляхетського стану не можуть нічого вчинити й ухвалити. Турецька війна була б для нас зайвою, що й казати, бо чи не поставили б за її припинення Кандія³¹ та Венеція золотих стовпів? Їх трилітня війна так втомила, що вони й досі гідних засобів стабільного миру не можуть знайти. Нам же, якщо не загрожують турчини, війна з землею диявола — клопіт: чужої держави прагнути, а своєї, спокійної — ні. Саме це відроджував Марк Аврелій, імператор, у книзі 3, стор. 18.

Але дозволити козакам поля означає дозволити їм плюндрувати турецькі землі; дозволити моря означає дати згоду на пограбування азійських міст і замків. У цьому наступі побачить турецький султан підставу для війни, бо ми будемо діяти проти пактів, підписаних його високістю нашим королем і під присягою підтверджених. Каже раціоналіст, що коли козаки не могли мати здобич на морі, то мусили у нас здобувати, але через таку їхню здобич від турків перенесемо до себе з Кандії війну. Цей дозвіл поля й моря, як я вже говорив, протиправний; а коли ми дозволимо Турецьку державу грабувати, то де для цього знайдемо совість? [...].

Про третю причину з подивом читаю. Як в такому високому документі могло бути таке вміщено, щоб радив, аби козаки самі собі гетьманів обирали, а обраних як уб'ють, то не має тим перейматися Річ Посполита. Виклав вище раціоналіст, аби гетьмани козаками обиралися і повністю ними затверджувалися. Як же тоді він міг у своїй сентенції радити таке ганебне для Речі Посполитої, щоб затверджених нею гетьманів їй же на ганьбу буде вбивати плебс? Скинення, вбивство й утоплення гетьманів, затверджених Річчю Посполитою, завжди були приводом до війни з козаками. Я це так аргументую:

Або не буде затверджувати гетьманів Річ Посполита, або їх буде затверджувати інший опікун. Щоб Річ Посполита не мала затверджувати гетьманів, — це було б проти честі Речі Посполитої і приниженням її, бо плебс — жадлива голова багатьох війн — сам обирав би гетьмана і не потребував би його затвердження, самонадійно впевнившись у тому, що має вільні закони в усьому. Якщо гетьманів, затверджених Річчю Посполитою, будуть вбивати, а за це не буде винних покарано, то це — ганьба і взагалі — небезпека, бо стане Річ Посполита подібна до матері, яка не карала свого легковажного сина. Тоді треба боятися того, щоб Річ Посполита, боронь Боже, не стала подібною до Гелія, котрий Офна й Фінесса³², своїх синів, не карав за їхні злі вчинки і за це був сам покараний Богом. Це ж була єдина наша оздоба, коли ми ставили молдавських господарів³³, це ж є символ влади Речі Посполитої, що вона ставить пруських і курляндських князів.

Якщо бранденбурзький електор падає до ніг короля його милості і Речі Посполитої, просячи призначення, то це є честю для вітчизни. Але якщо один якийсь селянин, зневажаючи Річ Посполиту, міг би, коли захоче, вбити, втопити гетьмана, затвердженого Річчю Посполитою, і за це йому нічого не буде від неї, то це — верх безчестя. Отже, я роблю висновок у

дусі старого звичаю: нехай Річ Посполита надає Війську Запорозькому гетьмана, а козаки нехай коряться йому як старшому. А коли вони його зневажатимуть, вбиватимуть, нехай будуть покарані за це як такі, що зганьбили короля. Відносно ж того, що вони могли б ходити на море, то про це не можна навіть подумати, бо це призвело б до порушення ними присяги на вірність і тоді довелося б їх карати на смерть або ж конфліктувати через це з турецьким султаном і діяти проти совісті, бо ми тоді мусили б на шкоду для Божого імені порушувати договори, в котрих виразно написано про заборону моря козакам. А потім нам не вдалося б уникнути австрійських інтриг, а вони могли б нас, ослаблених війною, поволі втягти під свою абсолютистську владу.

Може, скаже мені хто, що як вітер в полі, так і козакам заборонити вихід у море неможливо, я відповідаю як Вергілій. Я визнаю, що важко буде заборонити їм вихід у море, але легко — прихід з моря. Кілька років тому, коли пан полковник переяславський [Ілляш Караїмович. — Ю. М.], виконуючи повинність, стояв гарнізоном на Запорожжі, він дізнався, що донські козаки прийшли на Лиман³⁴, бажаючи, очевидно, закликати до свавільного союзу запорозьких козаків. Він дав знати про це Очакову і Славгороду і з цих замків з боку моря, а наші — від Лиману вдарили зненацька і цих зрадників вщент знищили. То так би треба вчинити: як тільки вийдуть у море, нехай їх турецькі галери наздоганяють, а наші звідси, від Лиману, перестрінуть, не пропускаючи до Запорожжя, і тоді швидко відпаде в них бажання ходити в море. Однак, може, скаже хто, що не буде апаратів для ведення морської війни, бо як козаки підуть човнами, то чим же їх перестріти? Відповідаю. Є на Запорожжі досить високі дерева, з котрих як козаки роблять човни, так і наші предки теж це вміння доводили. То ліпше нам буде, десять лип або човнів зробивши, громити їх, втікаючих, ніж боронитися від них з тилу туркам, а нам — спереду. Ось так швидко ми могли б владнати справу і позбутися змії, пригрітої за пазухою, або ж принаймні утримувати їх у покорі, з котрої вони часто виламуються.

Тут же скаже хтось, що нам у війні турецькій всі б допомогли, але це суперечить оголошеній пропозиції. Не допомагають християни венеціанцям у їхній нинішній війні проти турків, тож і нам вони не допоможуть. Скажуть може, щоб про це не писали, але під час переговорів пообіцяли їм моря й поля. Та де ж такого простака знайти, щоб не здогадався, що коли ми їм не забороняємо моря й поля і мовчимо, то значить схвалюємо їхні дії. Виходило б так, ніби ми самі хотіли б нападати на турків, коли б стали дивитися на такі речі крізь пальці.

Гідне подиву, коли автор "Сентенції" пише, що турецька війна розірве козацький союз з ордою. Вже досить отрути всотала шкаралупа, що видно; хіба не підняв плебс проти нас самих зброю чи то з широї своєї злості, чи то від подарованої турецьким султаном спокуси. Далася взнаки нам їхня приязнь, шкода, що й далі повинні покладатися на них. Грецька віра, про яку і цей дискусант говорить, йде з ними, і ми так добре переконалися у їхніх клятвах, яких вони не дотримувалися. Провела Річ Посполита ординацію, щоб краще утримати козаків у покорі, давала їм полковників, шляхту; про це часто твердив той же дорадник у своїх розмовах, що це був задум, надісланий небіжчикові панові Конечпольському, каштеляну краківському, гетьманові великому коронному, коли той часто казав приятелям [...] ³⁵. Присягали козаки вірно служити Речі Посполитій, присягали потім забезпечити безпеку гарнізонів Стародуба, Чернігова, Кодака³⁶ та інших обложених міст, як вище згадував, але ж не дотримали свого слова. Внаслідок цього вийшло за Ціцероном. Козаки хоч сто разів прися-

гнуть, не знаю, як на них може покластися Річ Посполита. Не знаю хто, але людина спостережлива, видав "Паперову трубу", і там читаємо: "Русин нас б'є, а другий русин ще буде бити; зрадливі вони обоє, остерегайся їх скрізь" ³⁷. Є твердження, що краще загинути на святій війні, тобто на війні турецькій, ніж від руки нікчемного селянина. Але відповідає на це імператор Марк Аврелій, котрий застерігав від непотрібної війни в Азії на стор. 516, що я теж на попередній сторінці висловив. Додаю й те, що, мабуть, той раціоналіст не читав Цицерона. Радити, отже, так безцеремонно, щоб не гинути ганебно від хлопа, але скільки ж поляків ганебно загинуло біля пограбованих костелів, розгромлених вівтарів, розлитої крові священнослужителів і шляхти, біля витягнутих на поганьблення тіл померлих шляхтичів. І не мстити за кривду Божу, не вмирати за батьків і сім'ї, бути рабом, а не вільнонародженим, мовчанкою або бездіяльністю спричиняти або ж віддавати нас у рабство і, чого приховай Боже, знищити шляхетські вольності, довести до абсолютного панування?! Радити ж нову турецьку війну означає радити порушення присяги, чого Бог не благословить, означає втягнутися в австрійські інтриги, наразитися на явну та непотрібну небезпеку і позбавити цього клопоту когось іншого, тобто венеціанців, а на себе його звалити. Радити також віддати частину Речі Посполитої козакам означає створити нову Річ Посполиту, страшну для всіх нас [...]. Дай сином своїм силу духу і мужність, котрі мали їхні предки, зроби так, аби не хропіли по домах, аби могли покінчити з цією кривдою [Речі Посполитої], а потім не піддалися будь-яким оманливим словам; а коли вони самі схиляться до правильного шляху — це буде підтверджено самим ходом речей. Я підсумовую: те, що здорове, що правильне, те буде на користь матері нашій — Речі Посполитій. А той, хто радить йти війною на турків, від нападів яких ми не захищені, хто радить дозволити козакам ходити в море, мати їх у бойовій готовності, відділити їх, той не любить вітчизни, той миру, котрий є найкращою річчю, не бажає, а отже, він не є справжнім патріотом. Ліпше нехай буде пустеля там, де ці злі змії ховаються, ніж ми будемо важко боротися, коли вони нам щораз ближче до уст свою отруту наближають. То даймо спокій туркам, а одноставно й добре підніmemo шаблі на тих, котрі так багато лихого вчинили нашій вітчизні спільно з ордою, а потім знищимо їх або докорінно змінимо воєнну силу козаків, бо все ж вона є потрібною Речі Посполитій. Але треба дати козакам добрий лад, розгромивши авторів зла, загнзудати їх добре і так міцно з допомогою правових засобів, щоб потім наші слуги й не думали верховодити над нами. А ці засоби ось такі: українські колонії, з котрих, як кажуть, виростають бунти, придушити, бо селянин стає гультьєм у слободах, а потім, якщо він не працює, то стає бунтівничим підданим. Також недобрим є такий лад, за якого, взявши староство на дві з половиною тисячі прибутку, а потім, хоч кілька сотень селян і розійдеться по слободах, податки, однак, шляхом утисків не знижує менш як на тридцять тисяч; хоч через єгипетське рабство селянин спочатку зубожіє, потім, пішовши на слободи, розгультьяться, а потім потроху, коли немає за що пити, зібравши натовп, нападають, вбивають шляхту, грабують будинки; шкода суперечити дідичним панам, котрі підвищують податки, але якщо підданих розганяти, то тим самим пани роблять їх своїми данайцями. Але ж розганяти підданих Речі Посполитої право не велить, і сама совість — проти цього, а через непосильні податки піддані мусять, як від (два слова нерозбірливо написано. -- Ю. М.) пустошити маєтності Речі Посполитої, який же у цьому сенс? А що ж є нагородою за звичайні заслуги, коли за високі заслуги дадуть спустошені маєтності? З яким же почуттям прийме це той, кому дадуть? Добре мати селянина для послуг, але треба його так, як вів-

цю, стригти, а не знімати шкуру, згідно з порадою імператора Августа. Тільки так його королівська милість, наш пан, буде мати підданих, а не ворогів.

Бібліотека Чарторійських у Кракові. Відділ рукописів. № 1657, арк. 325—331. Копія другої половини XVII ст. Переклад з польської мови.

¹ Kutrzeba S. Catalogues codicum manu scriptorum musei principum Czartoraski Cracoviensis. - Cracoviae, 1908—1913. - Т. 2. — S. 324. Див. також: М и ц ы к Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. - Днепропетровск, 1988. - С. 40—43.

² Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). - К., 1961. - № 2, 50, 128, додаток № 6; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. - К., 1965. - № 135, 206, 239; Ojczyzste spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. - Krakow, 1845. - Т. 2. — N 3, 13, 16, 45. - S. 24—26, 30—33, 64—66; Księga pamiętnicza Jakuba Michalowskiego... - Krakow, 1864. - N 101, 102, 248, 249.

³ Ф р а н к о І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах// Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1981. — Т. 31. - С. 188—253.

⁴ Makowski M. Opinia polska wobec kwestii kozackiej w latach 1648—1654. - Warszawa, 1978.

⁵ Бібліотека Чарторійських у Кракові (далі - Ч.). - Відділ рукописів (далі - ВР.). - № 1657, арк. 333—334; Див.: Бібліотека Вроцлавського університету (далі - БВУ). - ВР. - Акс. № 1949/440, арк. 111—113; Сборник документов, уясняющих отношение латино-польской пропаганды к русской вере и народности (из исторических материалов, помещенных в Вестнике Западной России). - Вильно, 1865.

⁶ Ч.-ВР. - № 1657, арк. 323-324 зв.

⁷ Frank E. S y s y n. A Contemporary's Account of the Causes of the Khmel' nyts'kyi Uprising // Harvard Ukrainian Studies. - 1981. - June. - Т. V(2). - S. 245—257.

⁸ М и ц ы к Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. - Днепропетровск, 1985. - С. 12—18.

⁹ Ч.-ВР. - № 1657, арк. 325-328.

¹⁰ Там же, арк. 328—331. Нами було виявлено ще два списки "Відповіді", які мають незначні відмінності від того, що знаходиться у збірці № 1657 і котрий покладено в основу даної публікації: Ч.-ВР. - № 379, арк. 177—181; БВУ. - ВР. - Акс. 1949/440, арк. 363 зв. - 365.

¹¹ Документи об Освободительной войне украинского народа. — №31.

¹² Там же. - № 35.

¹³ Там же. - С. 214—215.

¹⁴ Див., наприклад, польський трактат 1672 р., автор якого різко виступає проти спроб дати згоду на існування навіть автономної Української козацької держави (М и ц ы к Ю. Польський публіцистичний трактат XVII ст. про козацтво // Матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції. - Івано-Франківськ, 1992. - С. 58—63).

¹⁵ Цезарчики - найманці з Речі Посполитої, в тому числі запорожці, в роки Тридцятирічної війни воювали на боці австрійських імператорів з династії Габсбургів. Лісовчики (назва походить від прізвища білоруського шляхтича Лісовського) — військові загони, до складу яких входили й запорожці, які вели активні бойові дії на боці Речі Посполитої під час походів на Москву на початку XVII ст. Потім вони тривалий час воювали у Московській державі в "смутные времена", не гребуючи й грабіжництвом, згодом перейшли на службу до Австрійської імперії (в період Тридцятирічної війни). Особливо відзначилися під час боїв у Чехії, Словаччині, Трансильванії, Німеччині, Австрії.

¹⁶ Тут йдеться про повстання в Україні 1637—1638 рр. Одна з найбільших битв у ході цього повстання відбулася під Кумейками (нині — село Черкаського району на Черкащині) 16 грудня 1637 р. за новим стилем. Повстанці, очолювані Павлюком, зазнали в ній поразки. Однак остаточної поразки їм було завдано під Старцем на початку серпня 1638 р. Азовська здобич дісталася козакам при взятті турецької фортеці Азов у 1637 р. та "азовського сидіння" 1637—1642 рр. Зазначимо, що нерідко польські автори замість терміну "український" на вмисно вживали "українний" для позначення всього південно-східного порубіжжя Речі Посполитої.

¹⁷ В іншому списку тут додано: "Косинський".

¹⁸ Маються на увазі донські козаки. В іншому списку: "до кінця".

¹⁹ В іншому списку: "щоденно".

²⁰ Пропущено невеликий незрозумілий фрагмент тексту.

²¹ У тексті даного списку невеликий пропуск.

²² Пропущено невеликий незрозумілий фрагмент тексту.

²³ Це слово можна зрозуміти і як "вуджене", тобто риба.

²⁴ Зверху дописано: "і в Тульчині".

²⁵ Зверху дописано: "Полонному".

²⁶ Одне слово написано нерозбірливо.

²⁷ На думку автора "Відповіді...", як і деяких інших авторів античної доби та епохи Відродження, жителі о. Крит були схильні до брехні.

²⁸ Мається на увазі урочище Солониця, де у травні—червні 1596 р. відбувся вирішальний бій між повстанцями під проводом С. Наливайка та польськими військами С. Жолкевського. Ян Замойський, який був коронним канцлером у 1578—1605 рр. та великим гетьманом коронним у 1581—1605 рр., не брав безпосередньої участі у битві під Солоницею. Довжина польської милі визначається по-різному, але найчастіше вона дорівнює 7 км.

²⁹ Кишенька - нині райцентр Полтавської області на р. Ворскла за 9 км від пристані Переволочна.

³⁰ Під "балакшиями" маються на увазі, очевидно, особи, які займалися рибальством, заготівлею баликів тощо. "Капканники" - мисливці. Найважливішою є згадка про "болоховців". Цей термін вживається у Галицько-Волинському літописі під 1256 р. На думку І. П. Крип'якевича, болоховцями називали учасників антифеодального руху 30—50-х років XIII ст., що виник на Побужжі. Важко сказати, в якому значенні вжив даний термін автор трактату. Можливо, він мав на увазі втікачів, невдоволених посиленням феодального гніту. Як би там не було, але дуже важливим є побутування у XVII ст. терміну, котрий існував ще в добатиєвський період.

³¹ Кандією називали у XVII ст. о. Крит, що належав Венеції. За нього точилася жорстока і тривала війна між Венецією та Османською імперією, в тому числі в 40-х роках XVII ст., напередодні національно-визвольної війни українського народу.

³² Гелій, Оффн, Фінесс — очевидно, персонажі давньогрецької міфології або античної літератури.

³³ Автор має на увазі складний момент в історії польсько-молдавських, польсько-прусських та польсько-курляндських відносин. Певний час у XVI—XVII ст. Молдавія була васалом Речі Посполитої, і остання призначала на молдавський трон своїх кандидатів. Так само чинила Річ Посполита у XVI—XVII і частково в XVIII ст. щодо німецьких держав (Пруссії, Бранденбурга, Курляндії).

³⁴ Лиманом, звичайно, називала Дніпро-Бузький лиман Чорного моря. Через нього за-порожці виходили у похід проти Османської імперії.

³⁵ Пропущено невеликий незрозумілий фрагмент тексту.

³⁶ Йдеться про капітуляцію польських гарнізонів у Стародубі, Чернігові й Кодаку, оточених повстанцями у 1648 р.

³⁷ На думку анонімого автора "Паперової труби", яку поділяє творець "Відповіді", не можна довіряти всім русинам-українцям: і повстанцям, і лояльним до Речі Посполитої.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І.І. Лиман

**ЦЕРКВА В ДУХОВ НОВУ СВІТІ
ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА**

Запоріжжя. РА "Тандем-У", 1997. — Вип. 2. — 61 с.

Рецензована праця порушує досить складну проблему. На основі аналізу широкого кола документальних джерел дослідник простежує особливості релігійності та ставлення до церкви запорозького козацтва. Поява численних праць з історії запорозького і взагалі українського козацтва сприяла формуванню нової галузі української науки — козацтвознавства. Проте, незважаючи на вже значну історіографію з цієї проблематики, є ще багато питань, які потребують глибокого й всебічного висвітлення.

Актуальність і наукова цінність книги підвищується тим, що обрана автором тема знаходиться на межі двох галузей історичної науки — козацтвознавства та історії української церкви, висвітлення практичної діяльності й духовного світу запорозького соціуму у другій половині XVIII ст. Слід зазначити те, що на вченого не впливали авторитети визначних дослідників історії запорозького козацтва - - таких, як Д. Яворницький, А. Скальковський, В. Біднов, О. Єфименко, О. Апанович та ін. Автор критично підійшов до попередньої історіографії, скорегував дещо з окремих питань церковного устрою Запорозьких Вольностей.

Заслуговує на увагу те, що дослідник використав широке коло джерел, виявлених в архівах України та Росії, опрацював археографічний доробок визначних вчених-істориків. Крім писемних джерел, він використав ще й фольклорні, які мають велике значення у висвітленні ментальності запорозького козацтва.

Вперше в українській історіографії здійснено спеціальне комплексне дослідження церковного устрою Запорозьких Вольностей 1734—1775 рр. Автор показав хід заснування церковних споруд на території Нової Січі, висвітлив історичні умови становлення й функціонування церкви на Запорозжжі, вплив на цей процес зовнішніх і внутрішніх умов соціально-економічного й політичного характеру, а також природно-кліматичних умов. У праці досліджено проблему запорозького козацтва і церкви у зв'язку з державно-церковною системою Російської імперії.

І. Лиман дійшов висновку, що пріоритет у керівництві духовним життям Запорозжжя належав Кошу і що київські митрополити не мали змоги активно контролювати територію Запорозжжя. На основі архівних матеріалів досліднику вдалося показати напруження, яке існувало між київським митрополитом і Кошем. Ці стосунки, крім усього, були обтяжені соціально-економічними інтересами.

Заслуговує на увагу і висновок автора про те, що військову справу запорозжжі вважали важливішою за відправу релігійної служби. Маючи потребу в збільшенні чисельності військового товариства, запорозжжі приймали до своїх лав представників будь-якої національності. Проте від них вимагалось сповідання православ'я.

Суворі умови життя, коли козаки досить часто були позбавлені можливості задовольняти релігійні потреби в церквах, приводили до спрощення деяких обрядів, традицій та звичаїв. Про все це детальніше можна про-

читати в рецензованій праці. У ній також приділено увагу і такій особливості вірування запорожців, як наявність у їхньому середовищі поганських пережитків — віра в характерників, чаклунів, знахарів тощо.

Дослідник спростовує думку Д. Яворницького про те, що ніде з такою повагою не ставилися до духовенства, як на Запорожжі. У своїй праці він стверджує, що становлення козаків до священників скоріше було рівноправним, ніж шанобливим, бо часто їх пов'язували суто ділові стосунки.

Заслугою автора є логічність викладу матеріалу, ґрунтовність висновків тощо.

Завершуючи розгляд рецензованої праці, слід зазначити, що досліднику доцільно було б більше уваги звернути на освітню діяльність церкви. Вивчення цієї проблеми може дати підстави для цікавих узагальнень і висновків.

Ю. В. ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ (Бердянськ)

Арсен Зінченко

**ВИЗВОЛИТИСЯ ВІРОЮ: ЖИТТЯ І ДІЯННЯ
МИТРОПОЛИТА ВАСИЛЯ ЛІПКІВСЬКОГО**

К., "Дніпро", 1997. — 424с.

Рецензована праця присвячена вивченню життя і діяльності великого патріота України, митрополита Василя Липківського. Аналізуючи добу національного відродження, А. Зінченко зазначив, що вона почалася з кінця XVII ст. і продовжувалася до початку 30-х років XX ст., органічно поділяючись на три періоди. Перший період тривав до початку XX ст. Українська національна революція 1917—1920 рр. становила другий період. Третій — період "розстріляного відродження" — 1921 р. — початок 30-х років. На наш погляд, ця періодизація є правильною.

На численних документальних фактах автор показав роль православного духівництва України у національному русі. В монографії наголошується, що наприкінці XIX — на початку XX ст. проблеми церковного життя займали помітне місце у програмах переважної більшості українських політичних партій.

Можна погодитися з висновком, що вимога створення незалежної церкви мала місце в українській суспільній свідомості вже з початку XX ст. Це знайшло своє відображення, зокрема, у пресі. Проте лише масовий національно-визвольний рух поставив незалежність церкви на порядок денний суспільного та церковного життя.

Головним розділом рецензованої монографії є "Християнська республіка митрополита Василя Липківського". Перед читачем постає образ однієї з найпомітніших постатей українського національного відродження.

Народився В. Липківський у с. Полудні Липовецького повіту Київської губернії в 1864 р. Автор простежив його успіхи під час навчання у бурсі, духовній семінарії й духовній академії. В 1889 р. рада Київської духовної академії присудила своєму випускникові вчений ступінь кандидата богослов'я. Спочатку В. Липківський працював законовчителем Шполянського однокласного і двокласного сільських міністерських училищ. Невдовзі його перевели законовчителем до Черкаського двокласного міського училища, а потім — законовчителем Черкаської чоловічої прогімназії.

У монографії докладно розповідається про призначення в 1892 р. В. Липківського настоятелем Липовецького собору та його працю в ньому. Селяни Липовецького повіту, які бажали, щоб їх діти навчалися в школі, вбачали в ньому свого надійного помічника.

Цілком правильно трактує А. Зінченко єпархіальний з'їзд Київщини 1905 р. як "революційний". Саме Липківський став його головою. Це, звичайно, не було випадковістю. В той час відбувався повільний процес радикалізації духівництва.

Переконливо розповідається у монографії про діяльність Липківського в роки української національної революції, про його участь у київському "Братстві Воскресіння Христа", в якому зосередилася активна праця діячів церковного відродження. Добре показана роль В. Липківського у скликанні Всеукраїнського православного собору. Всеукраїнська православна церковна Рада доручила йому видання "Вістей" цього собору. Щоправда, останній не виправдав сподівань його ініціаторів.

Автор має рацію, коли стверджує, що "закон 1 січня 1919 р. про вищий уряд Української автокефальної православної церкви" Директорії не вдалося реалізувати через несприятливі політичні обставини. Проте рух за створення автокефальної церкви не припинявся.

Викликають інтерес ті сторінки монографії, де йдеться про активну участь Липківського в створенні незалежної Української держави. У зв'язку з тим наведемо його слова, звернуті до головного отамана Симона Петлюри: "На тебе, вірний сину України, надія. Тобі довірив наш змучений народ вивести його з неволі єгипетської" (с. 175,176).

Авторові вдалося зібрати цінні джерела, на основі яких він проаналізував роботу Всеукраїнського православного церковного собору в 1921 р. В. Липківський виступив на ньому з доповіддю. Цілком обгрунтовано думку, що прийняття Собором ухвали про автокефалію Української православної церкви мало велике історичне значення, її очолив Липківський.

У монографії знаходимо численні свідчення про негативне ставлення до УАПЦ більшовиків. 1924 р. в шифрованому таємному циркулярі ОГПУ вказувалося, що Липківський і його сподвижники є таємними пропагандистами українського сепаратизму й антирадянських ідей. Для боротьби з УАПЦ використовували три основні прийоми: розкол церкви, репресії щодо її керівних представників та правові обмеження. Безумовно, віруючі чинили опір наступу більшовиків. Однак незалежну українську церкву не вдалося зберегти. В. Липківський був ув'язнений, а потім розстріляний.

Про творчу спадщину В. Липківського йдеться в останньому розділі. В його історичних працях, зокрема у семитомній "Історії української церкви", розповідається про події не тільки в Україні, а й за її межами. Серед питань, до яких дослідник виявив зацікавлення, належали народна церковна традиція, діяльність церковних братств, соціальне походження уніатського духівництва. В. Липківського захоплювали видатні історичні постаті — такі, як митрополит Петро Могила, та ін. Надаючи великого значення вивченню історії, Липківський прагнув знайти в ній риси національної духовної самобутності українського народу, демократичних засад у церковному устрої, а також реакційні церковно-політичні чинники, що спричинилися до поневолення народу.

А. Зінченко не без підстави вважає, що проповіді Липківського були однією з вершин його творчості. Митрополит говорив із запалом, духовним горінням. Відчувалися глибина думки й її багатогранність, патріотизм і щирість цієї людини. Для нього справа національного визволення якнайтісніше пов'язувалася з церковним визволенням. Тож його проповіді є не лише суто церковною, а й пам'яткою українського національно-визво-

льного руху. Доля поневоленого народу, визволення останнього були однією з найболючіших тем митрополита. Підкреслено автором і його турботу про розвиток української мови.

А. Зінченко глибоко розкриває питання про те, що В. Липківський був ідеологом українського духовного відродження. Вже в 1904—1905 рр. він виступав як свідомий український діяч із сформованою національною орієнтацією та розумінням необхідності реформ церковного життя. У 1917—1918 рр. Липківський виріс до ролі ідеолога й організатора українського церковно-визвольного руху. Він ніколи не відступав від сформульованих ним засад організації суверенного українського церковного життя. Соборноправність, "канонічна революція", національний характер церковно-визвольного руху відповідали потребам часу.

В кінці своєї праці А. Зінченко наголосив, що запропоновані В. Липківським засади реформ православного церковного життя мають значення і нині.

Як позитивну рису монографії слід відзначити також наявність у ній покажчика імен.

Наприкінці хочеться побажати авторові продовжувати роботу над історією УАПЦ.

М. М. КРАВЕЦЬ (Вінниця)

Сергій Тканое

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ТРАНСФЕР
НА СЕЛЕННЯ 1944-1946 рр.**

Тернопіль, 1997. — 206 с.

У Тернополі у видавництві "Підручники і посібники" була видана книга С. Ткачова "Польсько-український трансфер населення 1944—1946 рр." Появу даної книги можна тільки вітати, тому що вона присвячена ще не розкритій сторінці нашого історичного минулого — проблемі переселення поляків з української території до Польщі.

С. Ткачов в роботі розглядає такі питання (порядок автора), як мобілізація польського населення до армії, дії ОУН—УПА проти польського населення, участь поляків у винищувальних загонах на Тернопільщині 1944—1945 рр., роль НКВС—НКДБ у прискоренні процесу виселення, доля римо-католицького костьолу у період трансферу населення, польське шкільництво в області в 1944—1946 рр.

Слід зазначити, що дослідницькі пошуки, ознайомлення з працями польських вчених упевнили автора в тому, що подіям на Тернопільщині зазначеного періоду відповідає поняття "трансфер"(с. 8). Це слово (англомовного походження) означає передачу будь-чого. При всій повазі до польських вчених, на нашу думку, їхніх праць недостатньо для остаточного визначення суті подій, що відбувались у 1944—1946 рр. на українсько-польському прикордонні, їх надто мало, щоб робити далекосяжні висновки. Існує широке коло англомовної літератури, досліджень з міжнародного права, де поняття "трансфер" інтерпретується в іншій редакції. Це — книги Д. Розенау, Р. Таккера, Берассета тощо.

С. Ткачов починає виклад подій з 1944 р., не звертаючись до передісторії питання. У необізнаного читача такий підхід може сформувати необ'єктивне уявлення про минувшину. На наш погляд, можна було б дати

ретроспективу історичних подій, що передували згаданому переселенню. У міжнародному праві висвітленим в книзі подіям відповідає поняття "оптація" (населення).

Фактично насиченим є розділ "Мобілізація польського населення до армії", де зібрано архівні матеріали про призов поляків, у т. ч. і жінок, до війська (с. 20—22). З книги ми дізнаємося, що переселення до Польщі відбувалося із порушенням статей Угоди про евакуацію між урядами Польщі і Радянської України від 9 вересня 1944 р.

Повідомляється, що люди очікували по декілька тижнів на станціях, часто без їжі... Багато наведено прикладів про втручання органів НКВС у справу евакуації. Вони вилучали хліб, зерно, сільськогосподарський реманент, худобу, що було кричущим порушенням прав виїжджаючих. Крок за кроком автор супроводжує поляків, що переселялися. Цитує документи, подає статистику, зведену у таблицях, наводить жахливі приклади заподіяного полякам лиха з боку ОУН—УПА. За звітом про переселення уповноважених, який подається С. Ткачовим, з 10 жовтня 1944 р. по 15 вересня 1946 р. виїхало до Польщі 789 982 особи (с. 89). Евакуацію припинено 1 вересня 1946 р. Переселеними було залишено землі 229,8 га, зокрема орної — 179,5 га, озимини — 23,7 га, жита -- 35,8 га, квартир в містах — 57,7 тисячі, загальною площею 1,2 млн. кв. м. Разом залишено майна на суму 233,5 млн. крб. Крім цього, залишено сіялок — 37, збиральних машин — 1587, коней — 380, корів — 401, овець і кіз — 23. Найбільша кількість поляків виїхала з Самборського (36 тис. осіб), Дрогобицького (954 тис. осіб) і Станіславського (78 тис. осіб) регіонів (с. 90—92).

У розділі під назвою "Дії формувань ОУН—УПА проти польського населення області" (с. 98—122), за тернопільськими джерелами, подаються факти про вбивства як поляків, так і українців, у тому числі і активістів колгоспного і комсомольського руху. Автор наводить свідчення й про те, що деякі злочини здійснювали "переодягнуті у форму УПА вояки НКВС, які розмовляли російською мовою. На Західній Україні діяло 156 таких спеціальних груп НКВС під маркою УПА" (с. 103).

Для протидії ОУН—УПА у західних областях України створювалися винищувальні загони, про що йдеться в одному з розділів рецензованої праці. Особовий склад цих формувань на Тернопільщині складався з росіян (12 %, або 125 осіб), українців (25 %), поляків (59 %), євреїв (3 %), грузинів і мордвинів. Ці загони (батальйони) були опірною базою НКВС. Учасники цих військових формувань, званих "яструбками" або "стрибками", виловлювали по лісах "українських дезертирів і передавали їх органам НКВС" (с. 130—131). Вони також використовувалися під час винищення формувань УПА. Зрозуміло, що полякам за це мстилося українське підпілля. Описуючи склад винищувальних батальйонів, С. Ткачов не робить жодного аналізу, висновків, не висловлює міркувань, що пояснює недостатньою кількістю документів.

Розділи, присвячені римо-католицькому костюлу і польському шкільництву, невеликі, мабуть, за браком документів.

Робота насичена архівними матеріалами, доповнена ілюстраціями. Поряд з цим є деякі, на наш погляд, недоліки. Так, концептуальною висхідною автора, за його ствердженням, є дослідження міжнаціональних відносин. Але наведені документи свідчать про державну політику щодо населення в цілому і національних меншин зокрема.

На стор. 8 автор пише "що обмін народами застосовується згідно з міжнародним правом". Цікаво було б довідатись, які ж статті і якого документа міжнародного права закріплюють правомочність проведення обміну народами? Наскільки нам відомо, міжнародне право розглядає факт переселення народів проти їхньої волі з їхніх ісконних територій як акт

порушення прав людини і всіляко протистоїть подібній практиці. Деяку одноплановість праці автор пояснює закритістю архівів ("залишаються недоступними архіви СБУ та Міністерства закордонних справ України". — С. 203). Щодо цього твердження, то можна зауважити, що СБУ України підготував разом з МВС Республіки Польща тритомник документів "білих плям" українсько-польських відносин 1944—1947 рр., перше слово до якого написано президентами обох країн. Архів МЗС України перебуває у ЦДАГОУ (колишньому архіві інституту історії партії) і є відкритим для дослідників. Висновки (с. 200—203) можна назвати такими із значними застереженнями. Автор згадує про українських вчених, які у своїх працях намагаються порушити статус-кво (тобто територіальну цілісність) Польщі. Це досить серйозне звинувачення і читач правий знати, що ж це за книги. Можна було б назвати хоч одну з них, які за своєю суттю нагадують дослідження польського автора Едварда Пруса про УПА і українців. Особливо цікавою є сентенція автора про те, що Україна "вигнанням поляків не спромоглася вирішити свої проблеми". І що "не треба зазирати на чужий город". Це нагадує народну мудрість "в городі — бузина, а в Києві — дядько". Такими міркуваннями С. Ткачов намагається перенести нас в часі і покласти відповідальність за заподіяне полякам радянською владою на сучасну Українську державу. При цьому ігнорується той факт, що Україна й українці постраждали не менше і у 1944—1946, і у 1960—1980 рр. від владних радянських і польських структур.

Часто автор сам суперечить своїм твердженням. Так, на с. 200 він заявляє, що "трансфери" покликані розв'язувати міжетнічні конфлікти", а у наступному абзаці пише, що "метою трансферу було переселення людей заради встановлення нових державних кордонів". З цих висловлювань незрозуміло, для чого все ж таки потрібні "трансфери"? Якщо для гасіння міжетнічних конфліктів, то чому ж міжнародні "блакитні берети" не скористалися такою формою для розв'язання збройних зіткнень на національному ґрунті у багатьох гарячих точках нашої планети? На нашу думку, національні конфлікти більше загострюються, стають антагоністичними, коли, порушуючи букву і закони міжнародного права, в людей-автохтонів забирають землю, домівки, щоб віддати представникам іншої національності.

Якщо для встановлення кордонів, так для цього не обов'язково проводити "трансфер", можна просто потіснити своїх громадян або вислати вглиб країни.

У деяких випадках автор просто не володіє інформацією, тобто знаннями з досліджуваної проблематики. Так, він стверджує (с. 201), що "головною метою діяльності національно-культурних товариств українців є досягнення економічної компенсації втрат, яких зазнали сім'ї переселенців". Як відомо, головною вимогою українців в Польщі є відшкодування моральних збитків, яких вони зазнали в результаті акції "Вісла", що зафіксовано в програмі "Об'єднання українців Польщі" (див.: І з'їзд ОУП. — Варшава, 1991. — С. 12).

І останнє. На нашу думку, без продуманих висновків, порівнянь, наукового аналізу викладеного матеріалу будь-яка робота, у т. ч. і С. Ткачова, нагадує добірку опублікованих архівних документів, а не наукове дослідження.

Л. Д. ЧЕКАЛЕНКО (Київ)

**УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ**

*Науковий збірник. Інститут історії України НАН України
К., 1998. - 526 с.*

Минулого року під редакцією доктора історичних наук С. В. Віднянського побачив світ науковий збірник «Україна в європейських міжнародних відносинах», присвячений відомому українському вченому, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України І. М. Мельниковій, яка відзначила своє 80-річчя та 50 років наукової діяльності. Авторами наукових статей, що ввійшли до рецензованого видання, виступили вчені з Києва, Ужгорода, Чернівців, Луцька, Івано-Франківська та Словаччини.

Збірник відкривається матеріалами про творчий шлях І. М. Мельникової, простежуються основні віхи її життя та внесок у розвиток історичної науки, підготовку наукових кадрів і зміцнення міжнародних наукових зв'язків істориків України. У змістовній статті М. В. Знаменської «Ірина Миколаївна Мельникова: творчий шлях ученого» справедливо відзначається, що саме з її іменем «тісно пов'язаний розвиток і поширення такої важливої наукової проблеми історичної науки, як історія та міжнародне становище країн Центральної і Південно-Східної Європи, всебічні зв'язки й співробітництво України з державами цього регіону» (с. 9).

Особистий внесок І. М. Мельникової у розвиток історичної науки важко переоцінити. Ірина Миколаївна — авторитетний, визнаний вчений, автор понад двісті наукових та науково-популярних праць, що одержали високу оцінку наукової громадськості, у тому числі й зарубіжної. Серед них — понад 30 монографій і фундаментальних колективних робіт, де вона є відповідальним або головним редактором, членом редколегії, автором розділів, статей, нарисів, присвячених історичним зв'язкам, дружбі і співробітництву України з Болгарією, Польщею, Румунією, Угорщиною, Німеччиною, Чехословаччиною, Югославією, Монголією, В'єтнамом, їх міжнародному становищу, зовнішньополітичній діяльності України тощо.

Серед проблем, які тривалий час досліджувала І. М. Мельникова, - революція 1848—1849 рр. в Угорщині. Цей аспект в творчості ученого прослідкували Г. В. Павленко та І. М. Гранчак у статті «І. М. Мельникова як дослідниця революції 1848—1849 рр. в Угорщині й на Закарпатті». Автори високо оцінили наукову працю тоді ще молодого історика «Закарпатська Україна в революції 1848 року» (1949), в якій І. М. Мельникова використала різні види джерел, архівні та друквані, ряд теоретичних праць, зробила глибокі наукові висновки, органічно висвітлила характер революції 1848 р. як в Угорщині загалом, так і в Закарпатті. Необхідно підкреслити, що вона говорить про події в Закарпатті як частині українських земель. Думки, висловлені І. М. Мельниковою наприкінці 40-х років, не втратили своєї актуальності і сьогодні, коли сучасні теоретики неорусинства ставлять під сумнів належність краю до України. Використані дослідницею джерельні матеріали аргументовано доводять всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень.

Незаперечним є внесок І. М. Мельникової у вивчення новітньої історії Чехословаччини і Закарпаття. Дана проблема знаходилася в центрі її докторської дисертації «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)», яку вона успішно захистила в 1961 р. С. І. Мітряєва і В. О. Приходько у статті «Внесок вченого в дослідження новітньої історії Чехословаччини і Закарпаття» відзначили, що праці І. М. Мельникової з новітньої історії Чехословаччини

20-х років збагатили славистику і були високо оцінені не лише в тодішньому СРСР, а й у Чехословаччині. Безумовно, що праці І. М. Мельникової, як і інших дослідників того часу, базувалися на принципах марксистсько-ленінської методології. Мова йшла перш за все про класову оцінку явищ суспільного життя. Однак, незважаючи на це, «в її працях, — відзначають С. І. Мітряєва і В. О. Приходько, — чітко простежувалися дві лінії історичного процесу. З одного боку, вчена висвітлювала історію Закарпаття, як складову частину історичного процесу Чехословаччини — суверенної держави, з її позитивними і негативними сторонами. З другого, — Ірина Миколаївна не забувала про те, що Закарпаття є частиною України» (с. 49). І. М. Мельникова завжди стояла і стоїть на позиції, що більшість населення Закарпаття тягнулася до України, що ідея возз'єднання не принесена ззовні, а її плекали прогресивні, демократичні сили.

Мемуарного характеру статті І. М. Гранчака «Вклад І. М. Мельникової в підготовку істориків у Закарпатті» та О. В. Хланти «І. М. Мельникова у моєму житті». Справедливо пише І. М. Гранчак, що вчена «створила свого роду школу істориків на Закарпатті..., стала прикладом для своїх послідовників. Для них вона завжди буде і є яскравою особистістю, прикладом величезної працездатності і професіоналізму» (с. 54). На думку О. В. Хланти, І. М. Мельникова є «душею нашого наукового буття» (с. 56).

Другий розділ рецензованого збірника -- «Україна на міжнародній арені» — відкривається статтею І. М. Мельникової «Україна у взаємовідносинах з прикордонними державами Центрально-Східної Європи: створення міжнародно-правових підвалин добросусідства і співробітництва (90-ті роки)». Перед нами серйозне і виважене дослідження, в якому зроблено об'єктивний аналіз взаємин незалежної України з Угорщиною, Польщею, Болгарією, Чехією, Словаччиною, Румунією. На початку 90-х років Україна вступила на міжнародну арену як незалежна суверенна держава, рівноправний член світового співтовариства. До першої річниці проголошення незалежності статус відродженої Української держави визнали 132 країни, переважна більшість з них встановили з Україною дипломатичні відносини. Процес міжнародного визнання незалежної України згодом завершився встановленням з нею дипломатичних відносин майже усіма державами світу — членами ООН. І. М. Мельникова звернула увагу на те, що з однією сусідньою державою — Румунією — питання про укладення базового політичного договору довгий час не було вирішено, і лише 2 червня 1997 р. він був підписаний президентами України й Румунії Л. Кучмою та Е. Константінеску в м. Констанца. Необхідно погодитися з твердженням І. М. Мельникової, що «укладення базового політичного договору з Румунією завершило процес юридичного оформлення відносин України зі всіма прикордонними державами Центрально-Східної Європи». Цим самим «були створені міжнародно-правові підвалини їх добросусідства і співробітництва в атмосфері взаємної довіри і поваги, розбудови дружніх і взаємовигідних партнерських відносин у всіх галузях» (с. 85).

Узагальнюючою є стаття П. П. Брицького та С. В. Віднянського «Україна як суб'єкт історії Європи у минулому і в наші дні». Вчені аргументовано довели, що до кінця XVIII ст. Україна була самостійним суб'єктом історії Європи, вона посідала важливе в ній місце, її знали, про неї писали політики, визначні діячі західноєвропейських держав, але через імперську політику Росії в XX ст. Україну спіткало забуття. Становище кардинально змінилося на початку 90-х років, коли з відродженням Української держави почався новий період в історії українського народу. Здобувши нарешті давно вимріяні державність, незалежність, демократична і стабільна Україна відіграє дедалі вагомішу роль в європейських міжнарод-

них відносинах, стає одним з ключових чинників в Європі, зокрема, в усьому регіоні Центрально-Східної Європи, до якого вона природно належить, наріжним каменем у фундаменті нової європейської архітектури безпеки.

В умовах, які склалися, піднесенню міжнародного авторитету Української держави у світі повинні сприяти не тільки державні діячі, а в першу чергу науковці — їм належить ширше висвітлювати її історичне минуле, показувати її потенційні економічні можливості, духовні надбання та багаті історичні традиції міжнародного спілкування українського народу.

Знаменною подією в міжнародному житті 90-х років було святкування 50-річчя діяльності ООН, до утворення якої була причетна й Україна, як одна з держав-засновниць ООН. Ця проблема перебувала в центрі уваги М. В. Грищенка та Є. В. Клокова «Україна в ООН: участь у вирішенні найважливіших міжнародних проблем». Дослідники об'єктивно оцінили діяльність української делегації в ООН, відзначивши, що «українська дипломатія спиралася на ідеологічні розробки КПРС, як єдиної правлячої в країні партії, і керувалась у своїй діяльності, зокрема в ООН, директивами союзного партійного керівництва, єдиними як для делегації СРСР, так і для делегацій УРСР та БРСР». Однак, хоч це певною мірою обмежувало її можливості і самостійність у прийнятті рішень, основна мета, якій була підпорядкована діяльність Української РСР в ООН, відповідала Статутові цієї міжнародної організації. Сьогодні Українська держава в ООН активізує свою діяльність по вирішенню цілого ряду гуманітарно-правових проблем, що перебувають в центрі уваги світового співтовариства. На нашу думку, фактаж статті М. В. Грищенка і Є. В. Клокова тільки б збагатився, якби дослідники використали монографію Г. В. Павленка, І. Ф. Короля і В. І. Мацоли «Україна в миротворчій діяльності ООН» (Ужгород, 1995).

У другому розділі збірника також вміщені статті про співробітництво України з Чехією, Словаччиною, Польщею, Німеччиною, Балканськими країнами (І. М. Сюсько, В. В. Проноза «Співробітництво України з державами Центрально-Східної Європи: регіональний аспект міжнародної економічної інтеграції (90-ті роки)»; Л. Д. Чекаленко, Д. О. Васильєв «Українсько-польські відносини в контексті сучасних інтеграційних процесів в Центрально-Східній Європі»; А. Ю. Мартинов «Українсько-німецьке співробітництво в європейських інтеграційних структурах (90-ті роки)»; А. В. Шилова «Роль України у підтриманні миру та стабільності на Балканах». Завершує розділ стаття Н. П. Барановської «Міжнародний аспект Чорнобильської катастрофи».

Необхідно погодитися з висновком дослідниці, що «чорнобильська трагедія і реакція на неї у світі стали переконливим свідченням, з одного боку, повної недосконалості людини, її моралі, системи організації державного життя в Україні та колишньому СРСР в умовах великого протистояння двох політичних систем, а з іншого, — продемонстрували величезний потенціал співчуття, притаманний людству, розуміння і політиками, і широким загалом світової громадськості необхідності об'єднання зусиль у подоланні наслідків цього масштабного техногенного лиха» (с. 229).

Третій розділ наукового збірника — «З історії міжнародних зв'язків України» - відкривається статтею члена-кореспондента НАН України П. С. Соханя і О. О. Новікової «Київські традиції у дослідженні всесвітньої історії», в якій зроблено огляд окремих сторінок наукового і громадського життя Києва кінця XIX — початку XX ст. Автори детально зупинилися на школі вивчення й дослідження проблем всесвітньої історії Київсь-

кого університету І. В. Лучицького, наукова і громадська діяльність якого розгорнулася в 80—90-х роках XIX ст. і продовжувалася аж до 1918р., коли він помер. І. М. Кулінич провів паралель між українським гетьманом Богданом Хмельницьким і лорд-протектором Англії Олівером Кромвелем, довівши, що останній «добре орієнтувався... в доблесних діях запорозьких козаків та їх добрій звитязі на ратних полях» (с. 258). Зв'язки України з Грецією, Чехією, Італією, Німеччиною, Польщею у XVIII — на початку XX ст. висвітлили Н. О. Терентьева, О. В. Черв'якова, К. Ю. Бацак, І. Т. Лісевич, В. П. Фісанов, Н. В. Кривець, В. П. Колесник і С. А. Шульга.

Частина матеріалів рецензованого видання присвячена подіям громадянської війни 1918—20-х років. Д. Є. Складенко порушив малодосліджену проблему участі України у підписанні Ризького мирного договору. На глибоке переконання автора, «підписання у Ризі в березні 1921 р. міждержавного договору між Польщею, Україною і Радянською Росією стало переломним моментом у звитяжній тривалій боротьбі трудящих за своє соціальне і національне визволення» (с. 390). Проблема репатріації польських військовополонених і біженців з України в 1920—1923 рр. розглянули В. В. Павленко та М. І. Павленко. Стаття побудована на основі великого джерельного матеріалу, переважна більшість з якого вводиться до наукового обігу вперше. Скрупульозне їх вивчення і всесторонній аналіз дали можливість ученим стверджувати, що в Україні налічувалося приблизно 15 тис. польських військовополонених і близько 200 тис. біженців (включаючи і військовополонених поляків першої світової війни). Варто погодитися з думкою, висловленою авторами, що «і радянська, і польська сторони створювали певні перешкоди на шляху повернення окремих категорій польських біженців і оптантів» (с. 418). Що стосується Головної української місії з евакуації, то вона, незважаючи на вплив радянської політичної системи на неї, все-таки в основному виконала покладену на неї місію.

Діяльність української і чехословацької репатріаційних місій в 1921 — 1922 рр. висвітлила І. В. Євсєєнко. На участі сільської громадськості України в діяльності міжнародної «червоної» допомоги у 20-х роках XX ст. зупинився М. А. Журба.

Однією із складних сторінок українсько-польських взаємин є насильницьке переміщення українців з Польщі та поляків з УРСР в 1944—1946 рр. Цієї проблеми торкнувся у своїй статті «До питання про переселення українців з Польщі в УРСР за Люблінською угодою 1944 р.» І. Є. Цепенда. За його підрахунками, в УРСР переселено 122 622 господарства, або 482 880 осіб, переважна більшість з яких була направлена в західні області — 323 тис. (67 %) і 159 тис. (33 %) — у східні та південні області (с. 496). «Люблінська угода 1944 р., — відзначив автор, — зумовлювалася політико-стратегічними реаліями Другої світової війни, була спробою розв'язання складних територіальних, міжнаціональних, ідеологічних проблем методами, властивими тоталітарній системі» (с. 497). З такими міркуваннями необхідно погодитися. Питання оптації громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945—1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині розглядаються в статті І. І. Вовканича і словацького вченого М. Гайдоша. Збірник завершується статтею В. М. Тарасюка «Югославія та Україна в сучасному світі».

З вищенаведеного видно, що авторами наукового збірника «Україна в європейських міжнародних відносинах» порушені актуальні проблеми з історії розвитку міжнародних зв'язків українського народу з європейськими країнами, роль національних меншин, проблеми становлення зовніш-

ньої політики незалежної України. Разом з тим необхідно зауважити, що післявоєнний період, зокрема 40-і роки, представлений всього кількома статтями. Це також стосується аналізу українсько-румунських політичних, економічних і культурних взаємин на сучасному етапі. Враховуючи, що збірник присвячений науковій діяльності відомої української дослідниці І. М. Мельникової, на нашу думку, варто було помістити бібліографію праць вченої, хронологічну таблицю основних віх в її житті.

Незважаючи на названі зауваження та побажання, вони, безсумнівно, ні в якій мірі не применшують наукової вартості рецензованого збірника. Наукові статті, вміщені в ньому, є новим словом українських істориків у вивченні складних історичних процесів, які відбувалися в Європі з найдавніших часів до наших днів, і дають можливість з'ясувати місце в них України.

М. М. ВЕГЕШ (Ужгород)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ю. В. ТЕЛЯЧИЙ (с. Лисець Хмельницької обл.)

Всеукраїнська наукова конференція "Постать Симона Петлюри в контексті українських національно-визвольних змагань"

Сьогодні відбувається переосмислення ролі та місця історичних і державних діячів у різноманітних процесах вітчизняного державотворення. Значною мірою це стосується й особи Симона Васильовича Петлюри, 120-та річниця від дня народження якого виповнилася в травні. Ювілей С. Петлюри збігається ще з однією пам'ятною датою — 80-літтям Кам'янецької доби Директорії Української Народної Республіки.

Саме до цих двох важливих подій нашої вітчизняної минувшини й була приурочена Всеукраїнська наукова конференція "Постать Симона Петлюри в контексті українських національно-визвольних змагань", що відбулася 14—15 травня 1999 р. в тимчасовому осідку Директорії — Кам'янці - Подільському.

Форум організували комітет з відзначення 120-річчя від дня народження С. Петлюри, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський держ. педуніверситет, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, фундації ім. О. Ольжича та С. Петлюри (Канада), бібліотека ім. С. Петлюри, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, кам'янець-подільське товариство "Просвіта".

До складу оргкомітету конференції увійшли Л. Баженов — керівник Центру дослідження Поділля при Кам'янець-Подільському держ. педуніверситеті, доктор іст. наук, професор; В. Верстюк — голова оргкомітету, завідуючий відділом Інституту історії України НАН України, доктор іст. наук; О. Завальнюк — декан іст. факультету Кам'янець-Подільського держ. педуніверситету, канд. іст. наук, доцент; О. Кучерук — директор бібліотеки ім. О. Ольжича; В. Лозовий — канд. іст. наук, завідуючий відділом Кам'янець-Подільського музею-заповідника; Я. Пеленський — директор Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського, доктор історії, професор; Євгенія Сохацька — декан філол. факультету Кам'янець-Подільського держ. педуніверситету, канд. філол. наук, доцент; В. Філінкж — проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського держ. педуніверситету, канд. іст. наук, доцент; В. Яблонський — канд. іст. наук.

У роботі конференції взяли участь учені, дослідники-краєзнавці не лише з Поділля, а й з Києва, Чернівців, Севастополя, Тернополя. З вступним словом про роль і місце С. Петлюри в історії України виступив ректор місцевого університету (а саме тут проводилася конференція), професор А. Копило в. З привітанням до гостей звернулися экс-президент УНР в екзилі, голова Проводу ОУН М. П л а в'ю к, кам'янець-подільський міський голова О. М а з у р ч а к, директор бібліотеки ім. О. Ольжича О. К у ч е р у к.

У пленарній частині виступили В. Верстюк, О. Завальнюк, а також П. Б р и ц ь к и й — доктор іст. наук, професор Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича.

Завдяки фінансовій підтримці з боку колишнього голови комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики та праці Є. Марчука, соціал-демократичного союзу, фундації ім. Симона Петлюри (Канада), ряду кам'янець-подільських меценатів М. Бодака, І Боршуляка, А. Нестерука, В. Постового, М. Сидоренка матеріали конференції опубліковані у вигляді збірника наукових праць під назвою "Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань" (Фастів, 1999. - - 225 с.) тиражем 500 примірників (УДК 947.7(092)+929 Петлюра С. (063), ББК 63.3(4 Укр) 612-8 Петлюра С. я 43, П-63, ISBN 966-95514-6-3).

Збірник видрукувано згідно з постановою вченої ради Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України ПАН України при Кам'янець-Подільському держ. педуніверситеті (протокол № 1 від 25 лютого 1999 р.). До складу редакційної колегії ввійшли академік ПАН України В. Смолій, доктори іст. наук Л. Баженов, П. Брицький, В. Верстюк (відповідальний редактор), М. Кукурудзяк, Я. Пеленський, канд. іст. наук О. Завальнюк, В. Лозовий, В. Яблонський (відповідальний секретар). Рецензентами виступили доктори іст. наук, професори А. Буравченков і В. Мусянко.

Спектр висвітлюваної тематики досить широкий: у двадцять одній праці розкриваються актуальні проблеми діяльності Симона Петлюри, Директорії УНР, державних і військових діячів України.

Статті написані на строгій джерельній базі з широким застосуванням архівних документів, що свідчить про наукову вагу та максимальну об'єктивність досліджень.

Крім добре налагодженої роботи і видання збірника наукових праць, організатори конференції подбали й про інші заходи — гості та учасники форуму відвідали будинок, де перебувала Директорія УНР під проводом С. Петлюри, й поклали квіти до меморіальної дошки, здійснили екскурсію по багатьох історичних місцях древнього міста над Смотричем, переглянули музейну фотовиставку "Кам'янецька доба Директорії УНР".

Конференція продемонструвала прагнення вітчизняних істориків правдиво охарактеризувати неординарну особистість Симона Петлюри, який колись пророчо сказав: "...Я вірю, що Україна як держава буде".

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

О. І. ШАМА (Тернопіль)

**Міжнародна наукова конференція
"Українсько-польські відносини в ХХ ст.:
державність, суспільство, культура"**

15—16 квітня 1999 р. у Тернопільському державному педагогічному університеті ім. В.Гнатюка на базі історичного факультету відбулася міжнародна наукова конференція "Українсько-польські відносини в ХХ ст.: державність, суспільство, культура". У роботі конференції взяли участь понад 40 науковців з України і Польщі.

Пленарне засідання вступними доповідями відкрили проректор з гуманітарної освіти та виховання доц. О. Полисаєв і зав. кафедрою стародавньої і середньовічної історії доц. Т. Г о н т а р, які розглянули культурологічний та історіографічний аспекти проблеми, підкресливши, що українсько-польські відносини в ХХ ст. дістали суперечливе відбиття у суспільній свідомості двох народів й породили багато негативних стереоти-

пів, подолати які надзвичайно важко. Разом з тим, доповідачі висловили переконання, що весь цей "історичний багаж" взаємних образ і претензій за доброї волі сторін може назавжди відійти у минуле, ставши предметом суто наукових студій. Доказом цього є не тільки контакти і співпраця вищого керівництва, підприємців та рядових громадян, але й активне обговорення й дискутування болючих проблем українсько-польських відносин науковцями по обидва боки кордону.

Виступи й повідомлення учасників конференції повною мірою відобразили прагнення істориків, культурологів й політологів України й Польщі розібратись у спільній історії двох народів, проаналізувати процеси і явища, які спричиняли конфлікти й конфронтацію, а також висвітлити те позитивне, що мало місце у довготривалому співжитті українців і поляків. Про це яскраво засвідчили доповіді проф. В. Сергійчука (Київський держ. університет) "Микита Хрущов і депортація", доц. Г. Строросько (Тернопільський технічний університет) "Час найбільших втрат і поразок: поляки в Україні у ХХ ст.", доц. В. Кучерепи (Волинський держ. університет) "Український національний політичний рух на Волині у 1920-х рр.", проф. К. Карольчака (Краківська Вища Педагогічна школа) "Часи перелому і пошуків. Українці в очах польської аристократії у 1918-1920 рр. та 1939 р."

Учасники конференції продовжили роботу у чотирьох секціях. У 1-й секції розглядалися проблеми етнічних процесів і переселення у ХХ ст. (керівник — доц. М. Гетьманчук, "Львівська політехніка"). Особливий інтерес викликали виступи доц. І. Ільюшина (Київський держ. університет) "Роздуми з приводу появи I тому видання "Польща та Україна у 30—40 рр. ХХ століття: Невідомі документи з архіву СБУ", ст. викладача О. Турчака (Львівський інститут внутрішніх справ) "Насильне виселення лемків з рідного краю. Операція "Вісла" і трагедія Лемківщини", доц. М. Ревуцького (Тернопільський педуніверситет) "Проблеми культурно-психологічної адаптації переселенців із Польщі в Україну: 1944—1946 рр." та ін. Погляд польських науковців був висловлений А. Запалець (Краківська Вища Педагогічна школа) у доповіді "Депортація і переселення польського і українського населення з Тернопільщини під час II світової війни".

Роботу 2-ї секції об'єднувала тема "Процеси державотворення, державна політика України і Польщі" (керівник секції — А. Істєревич, Управління юстиції, Тернопіль). Проблема польської державності в 1919—1926 рр. присвятив свою доповідь доц. С. Івасюк ("Львівська політехніка"). К. і. н. В. Комар (Прикарпатський держ. університет) розкрив основні напрямки і етапи політики Польщі в Галичині у 1918—1939 рр. У виступі аспірантки Інституту українознавства (Львів) Н. Свідерської проаналізовано особливості відносин польської та західноукраїнської політичних еліт напередодні II світової війни. Аспірант Одеського держ. університету Д. Горун розповів про українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст.

Проблеми соціально-економічного розвитку України і Польщі та діяльність політичних партій розглядали учасники 3-ї секції (керівник - доц. Г. Цвенгрош, Львівський держ. університет).

К. і. н. Г. Панишко (Волинський держ. університет) проаналізувала національний аспект великого землеволодіння на Волині у 20—30-х рр. ХХ століття. Роль "Паризького гуртка українців" у змаганнях за українську справу у 1908—1914 рр. розглянув доц. Г. Цвенгрош. Про становище української молоді в Галичині у міжвоєнний період розповів викладач І. Шумський (Тернопільський університет). К. і. н. М. Бармак (Тернопільський педуніверситет) розкрив погляди Даниеля Бовуа на укра-

їнсько-польські відносини. Ставлення Української радикальної партії до Польської держави у 20—30-х рр. ХХ ст. висвітлив викладач І. О р и х і в с ь к и й (Прикарпатський держ. університет).

У роботі секції також взяли участь студенти історичного факультету Тернопільського педуніверситету І. С к а к а л ь с ь к а ("Діяльність С. Жука у польському сеймі 1928—1930 рр."), І. Ю. Г у м е н ("Стосунки українців і поляків в Тернопільському воєводстві в часи пацифікації").

Над проблемами культурних відносин України і Польщі працювала 4-та секція (керівник — к. і. н. С. Шулґа, Волинський держ. університет). Особливий інтерес викликали доповіді доц. Ю. Судина (Українська академія друкарства, Львів) "Українська мова навчання в школах Західної України в 1921—1939 рр.", к. і. н. І. З у л я к а (Тернопільський педуніверситет) "Українсько-польські культурні зв'язки в другій половині ХІХ ст.", доц. Е. Б и с т р и ц ь к о ї (Тернопільський педуніверситет) "Становлення Інституту православної церкви у Польщі у міжвоєнний період" та ін.

Л. В. БАЖЕНОВ (Кам'янець-Подільський)

Міжнародна наукова конференція "Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки"

Конференція відбулася 23—24 червня 1999 р. в Хмельницькому під час проведення на Хмельниччині днів польської культури, науки і освіти, її організували Інститут історії України НАН України та в його складі Центр дослідження історії Поділля, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Товариство "Польська спільнота" у Кракові, Спілка поляків і федерації польських організацій в Україні, управління у справах національностей, міграцій та релігій, культури, освіти Хмельницької облдержадміністрації та інші установи, наукові й громадські організації. В роботі форуму взяли участь майже 130 учених і краєзнавців з багатьох регіонів України та Польщі.

Вступним словом засідання відкрив голова Хмельницької облдержадміністрації В. М. Лундишев. Оприлюднено привітання до учасників конференції віце-прем'єр-міністра України, академіка НАН України В. А. С м о л і я та Голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України П. Т. Т р о н ь к а. З аналізом сучасного стану українсько-польських відносин у контексті співжиття національних меншин на Хмельниччині виступили Голова сенатської комісії еміграції і поляків за кордоном Республіки Польща Я. Сагатовська (Варшава), консул Республіки Польща у Львові П. Дембіцький, представник Департаменту європейської інтеграції і співпраці із закордоном Міністерства освіти Польщі Е. Б о б е р (Варшава), член асоціації "Спільнота польська" у Кракові П. Зборовський.

Тематично наукові доповіді відзначалися різноманітністю і не обмежувалися тільки Хмельниччиною. В них йшлося про різні аспекти формування і розвитку полонії в Україні, на теренах Хмельницької, Вінницької, Тернопільської і Житомирської областей.

На пленарному засіданні виступили з доповідями про стан і перспективи наукових досліджень з історії польської національної меншини на Поділлі і Південно-Східній Волині керівник Центру поділезнавства Ін-

ституту історії України, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. Міжнародної Слов'янської АН Л. В. Баженов, про боротьбу поляків за впливи на Поділлі в 1793—1830 рр. розповів проректор Кам'янець-Подільського педуніверситету, канд. іст. наук, доц. А. Г. Філінюк, про роль Густава Олізара в українсько-польських взаєминах першої половини ХІХ ст. — президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, доц. М. Ю. Костиця, про сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині — начальник управління у справах національностей і міграцій облдержадміністрації, краєзнавець Ю. І. Блажевич.

На секційних засіданнях продовжилася наукова дискусія і деталізація проблем проживання та історичної долі польського етносу в Україні. Зокрема, про стан та невирішені проблеми демографії й статистики польського населення Хмельниччини в історико-порівняльній площині з доповідями і повідомленнями виступили кандидати іст. наук, доценти А. О. Гуменнюк, В. В. Малий (Кам'янець-Подільський), краєзнавець Р. Ю. Кондратюк (Житомир), канд. екон. наук, доц. М. І. Гоняк (Львів), зав. відділом Хмельницького краєзнавчого музею Л. В. Кушнір та ін.

Нові погляди і матеріали про польську общину Поділля в ХV—ХVІІІ ст. містили виступи канд. іст. наук, доц. М.Б.Петрова (Кам'янець-Подільський), який охарактеризував проблему виникнення та історико-топографічну еволюцію польського ринку в Кам'янці-Подільській, д-ра іст. наук, проф. В. С. Степанкова (Кам'янець-Подільський), котрий нетрадиційно проаналізував "Реляцію" Стефана Маковецького 1772 р. як джерело до вивчення турецького загарбання Поділля і біографії Юрія Володийовського. Неоднозначно сприйняли учасники конференції доповідь канд. іст. наук, доц. О. І. Журака (Хмельницький) про Люблінську унію, який беззастережно стверджував прогресивне значення даного договору ("вікна у Європу") для України та Волино-Подільського краю.

Доволі численні доповіді стосувалися періоду історії Поділля ХІХ і початку ХХ ст. Значна частина з них була присвячена аналізу соціально-економічного становища польського населення та політиці переслідувань його російським царизмом, з яким виступили проф. В.В.Нечитайло, проф. І. В. Рибак, канд. іст. наук Е. М. Мельник, магістрант Е. В. Крочак, аспірант А. А. Заводовський (Кам'янець-Подільський), докторантка Національного педуніверситету ім. М. Драгоманова Н. О. Щербак та ін. Особливості декласації польської шляхти в Подільській губернії ХІХ ст. розглянула науковець Х. Геровська (Люблін). У спільній доповіді відомого польського вченого Р. Афтаназі (Варшава) і краєзнавця Б. О. Пажимського (с. Самчики Старокостянтинівського р-ну) мова йшла про палацо-паркові ансамблі ХVІІІ—ХІХ ст. як осередки культури Хмельниччини.

Значну увагу на засіданнях конференції було приділено розгляду місця і ролі волино-подільської полонії у 20—30-ті рр. ХХ ст. Про її чисельність, польські Ради, товариства, освітні заклади, внесок її в науку та регіональні дослідження розповідали з оприлюдненням переважно мало-відомих архівних документів д-р іст. наук О. П. Григоренко, директор обласної наукової універсальної бібліотеки С. Л. Карван, асистент Л. Л. Місінкевич (Хмельницький), кандидати іст. наук В. О. Савчук, О. В. Савчук, В. А. Нестеренко, В. С. Лозовий, О. М. Завальнюк (Кам'янець-Подільський), С. Л. Калитко (Вінниця). Традиційно-звичаєве життя польських родин краю висвітлив у доповіді д-рпед. наук, проф. В. П. Струманський (Кам'янець-Подільський). Про політику репресій 30-х рр., яких зазнала польська меншина, доповідали кандидати іст. наук, доценти В. П. Воловик, І. В. Мазило

(Вінниця), місцеві краєзнавці І. А. Стасюк, В. П. Шептицький (Теофіполь), Ю. Д. Гжимайло (Красилів), Я. Д. Козельський (Стара Синява), І. Т. Буяков, А. Ю. Матвеев (Хмельницький) та ін.

Проблеми сучасного розселення та структури польської етнічної меншини, її трудової еміграції, вивчення польської мови, стану римо-католицької церкви на Хмельниччині обгрунтовано у виступах учительки І. Бурди (Польща), канд. іст. наук П. Я. Слободянюка (Хмельницький), краєзнавця Т. Заставецького (Тернопіль) й ін.

Чимало доповідей і повідомлень стосувалися розробки біографій та діяльності відомих діячів місцевої полонії. В центрі уваги учасників конференції опинилися польські історики краю ХІХ—ХХ ст. — Я. Потоцький і В. Марчинський, про яких розповідав науковець О. М. Кошель (Київ), Й. Й. Ролле — його творчість аналізували канд. іст. наук В. С. Прокорчук (Дунаївці), директор музею-садиби в с. Самчики О. М. Пажимський, краєзнавець С. Е. Баженова (Кам'янець-Подільський). Нові сторінки біографії Л. Бялковського висвітлив краєзнавець Є. Д. Назаренко (Хмельницький). Про польські роди Поділля ХVІ - початку ХХ ст. Маковецьких, Маньковських, Потоцьких та інших доповідали науковець С. Маковецький (Польща), канд. іст. наук С. О. Борисевич, краєзнавець В. М. Вінюкова (Кам'янець-Подільський) та ін.

У резолюції, прийнятій учасниками конференції, визначено перспективи й напрями досліджень історії та культури національних меншин Волино-подільського краю, акцентовано увагу на поглибленні розробки джерел з проблем етногенезу, на підготовці і виданні відповідних наукових монографій, посібників й хрестоматій. Важливим результатом роботи даного форуму стали видрукування і презентація на його засіданнях збірника наукових праць "Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки"¹. В об'ємній книзі вміщені статті та матеріали всіх учасників конференції, й, таким чином, широкі кола громадськості України та зарубіжжя дістали змогу ознайомитися з рівнем наукових і краєзнавчих досліджень міжнародних відносин на прикладі волино-подільського регіону.

24 червня учасники конференції взяли участь в урочистостях з нагоди відкриття пам'ятного знака на місці битви 1792 р. між польськими і російськими військами біля с. Зеленці Старокостянтинівського району та відвідали державний історико-культурний заповідник "Самчики".

Розпочата підготовка до проведення в 2000 р. міжнародної наукової конференції "Вірмени на Поділлі".

¹ Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23—24 червня 1999 р.). Інститут історії України та ін. — Хмельницький: Поділля, 1999. — 600 с.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Кукурудзяк Микола Григорович

21 червня 1999 р. українська історична наука, педагогічна громадськість і подільське краєзнавство зазнали гіркої втрати — на 62-му році пішов з життя — не витримало серце — доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, відомий

дослідник історії Правобережної України і Буковини другої половини XIX—XX ст. Микола Григорович Кукурудзяк.

М. Г. Кукурудзяк народився 1 березня 1938 р. в с. Острівчани Кам'янець-Подільського р-ну на Поділлі в селянській родині. Його дитинство проходило в суворі роки Великої Вітчизняної війни й голодомору 1947-1948 рр.

1950 р. закінчив місцеву початкову, а через три роки — семирічну школу в сусідньому селі Руда. Незважаючи на матеріальну скруту, він завершив у 1956 р. навчання на клубному відділі Кам'янець-Подільського культурно-освітнього технікуму. До служби в лавах збройних сил СРСР (1958—1961 рр.) завідував сільським клубом.

Ще з дитинства зібного юнака вабила історія, що й визначило його подальшу долю. Після демобілізації Микола Кукурудзяк вступив до історичного факультету Чернівецького державного університету.

Отримавши спеціальність учителя історії та суспільствознавства, М. Кукурудзяк з 1966 р. працював у Рукшинській середній школі Хотинського р-ну, що на Буковині.

Справжнім покликанням Миколи Григоровича стала історична наука, котрій він присвятив усе своє життя — з жовтня 1968 р., коли вступив до аспірантури Чернівецького державного університету. Помітний внесок науковець зробив у дослідження проблеми розвитку промисловості та формування робітничого класу Буковини (друга половина XIX — початок XX ст.), що й продемонструвала кандидатська дисертація, успішно захищена ним у 1973 р.

Через різні обставини він залишив посаду молодшого наукового співробітника відділу історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР у Чернівцях, а згодом прийняв пропозицію тогочасного декана історичного ф-ту Кам'янець-Подільського педінституту А. О. Копилова (нині ректора цього навчального закладу) обійняти посаду старшого викладача кафедри загальної історії. З вказаним вузом Микола Григорович пов'язав свою долю, тут знайшов вірних друзів і вдячних учнів, тут одержав визнання як талановитий вчений — став доктором історичних наук (1987 р.), професором кафедри загальної історії (1988 р.).

Наукові пошуки М. Г. Кукурудзяка визначалися шириною різноманітних історичних аспектів, успішною діяльністю на ниві створення праць навчально-методичного характеру, активною участю в підготовці і проведенні краєзнавчих наукових конференцій. Він відіграв помітну роль у виданні наукових праць історичного факультету, виступив одним з ініціаторів відкриття аспірантури при очолюваній ним кафедрі, брав діяльну участь у науковому житті рідного йому Чернівецького університету. Як член спеціалізованої вченої ради даного закладу, успішно керував роботою аспірантів. Творчий доробок М. Г. Кукурудзяка становить близько 150 праць. Користуючись повагою колег, Микола Григорович сам ставився з вдячністю і пошаною до людей, які його оточували.

У розквіті творчих сил пішла з життя людина надзвичайної порядності, скромності, педагогічного такту і глибокої життєвої мудрості, талановитий дослідник історії України, який гідно проніс звання вченого.

Мацюк Орест-Нестор

17 липня 1999 р. передчасно помер директор Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, заслужений працівник культури України, доктор історичних наук, професор Орест-Нестор Мацюк.

Пішов з життя визнаний у світі фахівець з історії паперової промисловості та друкарства України, архівознавства і спеціальних історичних дисциплін.

О.-Н. Мацюк народився 24 червня 1932 р. у Трускавці в родині вчителів. Закінчив економічний факультет Львівського сільськогосподарського інституту (1956). Навчався у Московському історико-архівному інституті. З 1960 р. працював у Центральному державному історичному архіві у Львові. З 1991 р. — директор цього Архіву. Він зробив значний внесок у теорію і практику архівної справи, налагодження роботи ЦДАІЛ як одного з найповажніших європейських архівосховищ.

Автор понад 200 наукових статей, семи монографій (одна з перших монографій "Папір та філіграні на українських землях" нагороджена премією Головархіву як краща наукова праця), двох альбомів філіграней. Наукові праці О.-Н. Мацюка з історії паперової промисловості стали практичним посібником для дослідження рукописів, стародруків, виявлення фальсифікатів документів.

Характерною рисою О.-Н. Мацюка була його активна громадська діяльність. Він обирався головою товариства "Знання" міста й області, головою Товариства прихильників фортець і палаців, був членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, членом правління Товариства охорони пам'яток історії та культури. Брав активну участь у роботі Міжнародного товариства істориків паперу, був авторитетним експертом Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Орест-Нестор Мацюк назавжди залишиться з нами своїми книгами, довідниками, практичними порадами, життєвим досвідом. Ми будемо згадувати його гострий жарт і цікаві розповіді, оптимізм і любов до життя.